

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

3 • 1997 årg. 82

GUSTAF MAURITZ ARMFELT

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. Derek Fewster, fil.mag. Henrika Tandefelt

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård

Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif

Henrik Meinander • Beatrice Moring • Alexandra Ramsay

Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Anna-Maria Åström

CAFE
Kafka

Svenska Teatern

tfn 171 380

049-797 593

Snabba bokleveranser

Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Redaktionen för Historisk Tidskrift för Finland har bytt adress. Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till den nya adressen:

Historisk Tidskrift för Finland
Historiska institutionen

Pb 4

00014 Helsingfors universitet

Redaktionen har expeditionstid tisdagar 10-12

Tel. 09/191 22 836

Fax 09/191 23 217

gustavianska tidevarvet, som också är revolutions- och Napoleonkrigens epok, frambringade emellertid män som kunde göra anspråk på gränsöverskridande europeisk ryktbarhet.

Riksupplösningen 1809 tvingade många adelsmän att välja furste och hemland över den nya gränsen, men en del hade valt redan tidigare – i former som innebar att ifrågakvarande svek sin ed. Det kosmopolitiska begränsade sig emellertid inte till Sverige och Ryssland, utan det fanns många alternativ, också för män med anknytning till Finland. Curt von Stedingk krigade i fransk tjänst i Nordamerika innan han förde Savolaxbrigaden 1788–1790 och blev svenskt sändebud i S:t Petersburg. Georg Carl von Döbeln var på väg till Nordamerikanska frihetskriget, men kämpade i stället under en belgisk chef i ett tyskt regemente i fransk tjänst i Indien innan han blev blesserad vid Porrassalmi; senare ledde han björneborgarna i 1808–1809 års krig då det föll på hans lott att avsluta den svensk-finska militära gemenskapen i Umeå i oktober 1809. Göran Magnus Sprengtporten tjänade både Sverige och Ryssland; även han var på väg till Nordamerika, men blev i stället holländsk överserre. Jan Anders Jägerhorn tjänade likaså två rikena, men övervägde också inträde i spansk tjänst och blev inburad i Tower för sina kontakter med United Irishmen.

Till samma kategori av krigare, äventyrare och statsmän, men också mecenater, godsägare och älskare hör två större europeiska celebriteter: de närapå jämnåriga Axel von Fersen d.y. och Gustaf Mauritz Armfelt. Båda kan räknas till gustavianerna, men hade olika bördsbakgrund inom samma stånd. Båda har haft ambivalenta eftermälen, som delvis kontrasterar mot varandra och ger uttryck för adelns dubbla roll i förhållande till härskaren. Bland mycket annat var båda hovmän, men von Fersen framstår – trots sitt deltagande i Nordamerikanska frihetskriget i fransk tjänst vid Washingtons sida och sin rojalism – som grandseigneur och boren högaristokrat. Hans far var ledare för adelsoppositionen mot Gustaf III, medan Armfelt var en utpräglad konungens, senare kejsarens man.

På tidevarvets himlavalv roterade Armfelts stjärna kring två solar, Gustaf III och Alexander I, men genom att efter 1811 outtröttligt uppmana sina landsmän att vara finnar i enlighet med kejsarens vilja bidrog han också till att skapa en ny planet. På Armfelts tid var adeln samtidigt både nationell och övernationell. I länder som Polen och Ungern räknades egentligen bara adeln till nationen. Det folkliga råmaterial av bönder som talade olika språk och som 1800-talets nationella väckare gjorde till huvudsaken, var länge när-

mast en materiell underbyggnad för den egentliga nationen. Den definierades inte utgående från språk, utan från härskare och institutioner, vilket Armfelt gav uttryck för då han 1811 skrev att han "funnit vår storfurste i alla delar fullt så god finne som jag". En sådan uppfattning om nation och folk skulle ha varit främmande för G.Z. Forsman – också som friherre Yrjö-Koskinen.

I folkhemmets Sverige har hovmän och "gunstlingar" inte kunnat räkna på större förståelse eller intresse, där har Armfelt varit bortglömd. I Finland har Armfelt genom den insats han gjorde under storfurstendömet's första år ständigt varit aktuell; ingen diskussion om Finlands autonomi kan komma förbi honom. Armfelt har uppmärksammats inom historieskrivningen, hans liv har skildrats i sammanlagt sju volymer av hans två främsta levnadstecknare, E l o f T e g n é r och C a r l v o n B o n s d o r f f. Det är dock omkring sextio år sedan det sista av de sju banden utkom och sedan Tatu Vaasivis historiskt-biografiska roman om "Den lysande Armfelt".

Detta Armfelt-nummer har sina – vid det här laget ganska djupa – rötter inte bara i ett förnyat intresse för Armfelts statsmannagärning, utan också för Armfelt som ett uttryck för sin tid i andra avseenden; målsättningen är att se honom ur några tidigare mindre beaktade synvinklar. Numret har sitt ursprung i planer som i början av detta decennium uppgjordes för en stor utställning "Gustaf Mauritz Armfelt och hans tid". Ämnet är väl valt och man kan bara hoppas att vi inte behöver vänta länge på att planerna förverkligas – en sådan utställning kunde på ett eminent sätt belysa politik och kultur i hela norra Europa för två sekler sedan. För Finland har ämnet sitt speciella intresse, Armfelt är – som biskop Tengström uttryckte det med sin något kluvna gåspenna – "Finlands älskling, Finlands ära, vår far, vår kärleks föremål".

I samband med utställningsplanerna gjordes ett grundarbete, särskilt rörande Armfelts fysiska miljö, som till en del avspeglas i de följande uppsatserna. Vi möter alltså Armfelt, inte bara i hans roller som östpolitiker och förenare av "de båda Finlanden", utan också i hans umgänge med och genom porträtt, som barnuppfostrare, som föremål för hyllnings- och tillfällighetsdikt, som ordensridhare, som patron för konst och vetenskap, som byggherre på Åminne och kyrkopatron i Halikko, som agerande på fredsteatern i Värälä. Tidigare skulle ämnen som dessa ha betecknats som "petite histoire", men idag då politik och "händelsehistoria" har betecknats som ytskum är det inte givet vad som är stort och vad som är litet. Intressantare än att dryfta detta är

att försöka få ett grepp om en person i helfigur och därmed få en inblick i en stormig brytningsperiods sätt att handla, tänka och känna. Det är svårt att föreställa sig ett bättre känslspröt än "Nordens Alkibiades", otålig och alert, rättfram och expressiv, skrivglad och aktiv, som samtidigt genom sina resor och kontakter, genom sitt liv blev en kulturförmedlare mellan Finland och kontinenten.

I föregående nummer presenterade *Historisk Tidskrift för Finland* forskning om brottslighet. Dessa bidrag, liksom uppsatser i några tidigare nummer, har utgått från den livaktiga nordiska forskningen på området som i sin tur har sin bakgrund i en internationell expansion inom historisk kriminologi. Detta nummer har, såsom en av de få uppsatssamlingarna i Finland på länge om gustaviansk tid, en likartad bakgrund. I Sverige har forskningen rörande gustaviansk och Karl Johans tid länge varit livaktig och riktat uppmärksamheten på nya drag i periodens kulturhistoria i vid mening. Denna inriktning har åter sin bakgrund i ett internationellt uppsving för 1700-talsstudier.

HTF har haft glädjen att se Rainer Knapas medverka som gästredaktör i detta nummer.

Max Engman

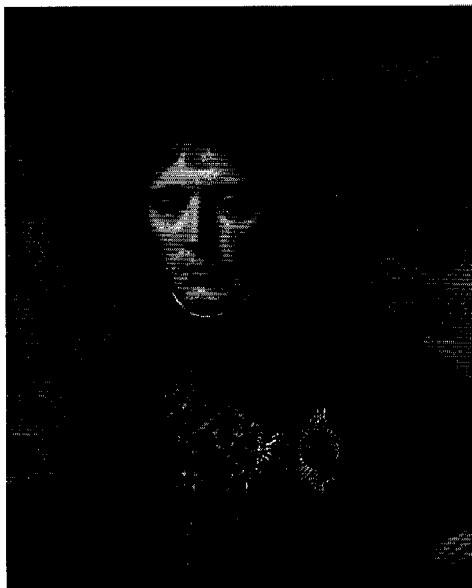
Gustaf Mauritz Armfelt som östpolitisk strateg

STIG RAMEL

Det svenska stormaktsväldet försvann i novemberdimmorna 1718 vid löpgraven utanför Fredrikshald. Det tog emellertid nästan ett århundrade innan man i Stockholm i grunden förstod att Ryssland blivit Nordeuropas dominerande makt och att Sverige inte hade mänskliga eller finansiella resurser att återställa rikets forna storhet i konflikt med grannen i öster. Med stöd av alliansen med Frankrike från Richelieus och Oxenstiernas tid, som levde vidare trots att dess förutsättningar försvunnit, försökte Sverige vid två tillfällen ändå att vinna tillbaka svunnen storhet. 1741 gick Tessins hattregering till anfall med syftet att återställa vad tsar Peter tagit. Illa förberett och fört med inadekvata resurser, blev kriget en katastrof. Sveriges östgräns flyttades till Kymmene älv. I juni 1788 seglade Gustaf III iväg på nästa krigståg österut för att återvinna förlorade landområden. Återigen gick Sverige till angrepp med den franska alliansen och subsidier i ryggen. Endast genom undret vid Svensksund 1790 räddades Sverige från en ny katastrof.

Kriget var kungens verk. Det blev det stora misstaget i hans liv. Riket fick sin ekonomi förstörd. Hans av kriget och Anjalaförbundet framtvungade statskupp 1789 skapade ett brinnande hat inom adeln, som ledde till attentatet på Operan 1792 och kungens död. Planerna på kriget hade gradvis växt fram, efter det att kejsarinnan Katarina vid deras möte i Fredrikshamn sommaren 1783 vägrat att prisge den danska alliansen genom att ge Gustaf III fria händer för Norges erövring. På hemvägen från Italien lyckades kungen att i Paris 1784 utverka de nya franska subsidier, som behövdes för att rusta upp den svenska flottan. Det var den som enligt kungens strategi skulle slå mot S:t Petersburg och vinna ett blixtkrig.

Gustaf Mauritz Armfelt deltog i kungens italienska resa, men han hölls helt utanför kungens politiska spel och krigsplaner. Han var fortfarande endast kungens högra hand i teaterns värld. Först från 1786 började Armfelt också få

Porträtt av G.M. Armfelt. Oljemålning av Joseph Grassi, 1799. (Finlands Nationalmuseum).

kungens förtroende i politiska ting. Han spelade en viktig roll i kungens försök att få Danmark på sin sida sommaren det året. Han hade varnat kungen för att sammankalla den riksdag några månader tidigare, som blev ett stort politiskt nederlag för kungen. Men när det gällde de hemliga krigsplanerna var han ännu inte betrodd. Han var ej medlem av den krigskonselj som från januari till maj 1788 drog upp riktlinjerna för det kommande kriget. Där var det Johan Christoffer Toll och Erik Ruuth som dominerade som kungens rådgivare.

Kungen var väl medveten om Armfelts negativa inställning till kriget. Som finne, för att använda Gustaf Mauritz egen vokabulär, var han särskilt medveten om vad "den stora och lilla ofreden" hade betytt i personliga och materiella katastrofer för Finland. Toll och Ruuth hade förankring i Sydsverige, där de direkta minnena av vad krig innebar för civilbefolkningen låg bortom tidshorizonten. När väl Armfelt förstod att kungen hade bestämt sig för krig, tog hans krigarinstinkter dock överhanden och med karaktäristisk entusiasm kastade han sig in i rollen som chef för Nylands regemente. Men när han kom över till Finland och fick klart för sig hur dåligt det stod till med förråden av vapen, kläder och livsmedel, underlät han inte att sända varningar tillbaka till Stockholm. Kungen mottog dem inte väl.

När krigets verklighet blev uppenbarad för kungen och han insåg att kriget var ett katastrofalt misstag, fick Toll bära ansvaret och han kastades ut i den politiska kylan. Det är nu från sensommaren 1788, som Armfelt blir kungens främste politiske rådgivare. Hans på slagfältet visade tapperhet och hans absoluta trohet i Anjalakrisen gav grunden till denna ställning. Han hade både när det gällde 1786 års riksdag och när det gällde kriget visat sig ha rätt. Hans förmåga att mobilisera krigiska bönder i Dalarna och Värmland hade först stabiliserat fronten mot Norge och sedan, med bondearmén samlad vid Drottningholm, skapat ett mäktigt påtryckningsmedel mot adeln vid 1789 års riksdag. Kungen hade mycket att tacka honom för. Priset var att han med kungen fick dela adelns hat.

Det är därför naturligt att det var Armfelt som fick uppdraget att föra rikets talan vid fredsförhandlingarna i Värälä sommaren 1790. Han ansågs där ha skött sin uppgift på ett skickligt sätt. Inte minst hade man på rysk sida fått respekt för hans politiska talanger. Freden betydde i praktiken status quo mellan Sverige och Ryssland, även om man på svensk sida som en viktig politisk seger konstaterade att den rätt till inblandning i det svenska statsskicket utformning som tidigare freder öppnat, nu formellt försvann. Kungens förhoppningar om gränsjusteringar till svensk fördel möttes dock bara med vaga muntliga löften, som inte skulle komma att honoreras.

Drottningholmstraktaten

Erfarenheten från kriget och fredsförhandlingarna hade stärkt Armfelts tro på nödvändigheten av en ny svensk östpolitik. Endast genom att vänskap och förtroende etablerades mellan Sverige och Ryssland, kunde Finland bevaras som en del av riket. Det må erinras om att åtskilliga av Armfelts finska samtida dragit andra, mer långtgående slutsatser och hade en separat finsk anknytning till Ryssland som framtidsvision.

Under kriget hade den europeiska scenen totalt förändrats genom den franska revolutionen. Med den hatade och föraktade revolutionsregeringen i Paris kunde kungen inte ha att göra. Därmed försvann hörnstenen i den svenska utrikespolitiken. En politisk omorientering var nödvändig. Kungen lekte för en kort tid med tanken att istället alliera sig med Storbritannien och Preussen mot Ryssland. I sina drömmar såg han sig i Sigismund Vasas efterföljd som kung i en svensk-polsk dubbelmonarki. För att smaka på rollen införde han sig polsk dräkt.

Den brittiske premiärministern William Pitt försökte med löften om

pengar och med antydningar om strumpebandsorden locka Armfelt. Men förgäves. När det gällde pengar hade han efter fredsslutet och enligt tidens sed blivit rikligt försedd av kejsarinnan Katarina och mer skulle komma, när till sist i oktober 1791 ett vänskaps- och alliansavtal (*Traité d'amitié et d'union*) undertecknades på Drottningholm. Armfelt tog mot pengar, när de utgjorde ett tack för en politik som sammanföll med hans övertygelse.

Avtalet presenterades som en vidareutveckling av Värälä-avtalet för att ge freden en "solid, varaktig och beständig grund". Rysslands och Sveriges utrikespolitik skulle samordnas och de två ländernas beskickningar utomlands skulle instrueras att omedelbart träda i förbindelse med varandra för detta ändamål. Avtalet innebar också en försvarsallians och stipulerade att om den ena parten bleve angripen, skulle den andra omedelbart komma till hjälp, först på det diplomatiska planet sedan på det militära. Militär hjälp skulle lämnas senast fyra månader efter det att sådan hjälp hade begärts. Från svensk sida utlovades 8 000 man infanteri och 2 000 man kavalleri, medan man från rysk ställde i utsikt 12 000 respektive 4 000 man. När det gällde marinen utlovade båda parter 9 linjeskepp i 60–70-kanonersklassen samt 3 fregatter med 30 kanoner. Avtalet beskrev detaljerat hur de två ländernas styrkor skulle operera tillsammans i fält. Avsikten var att avtalet skulle kompletteras med ett handelsavtal, vars utformning skulle förhandlas fram året därpå.

Drottningholmstraktaten var det mest långtgående samarbetsavtal, som därtills hade slutits mellan de två länderna. Till skillnad mot de mindre omfattande "defensivallianserna" av 1723 och 1745, som slöts under intryck av de svenska krigsnederlagen, tillkom Drottningholmsavtalet i en situation av jämbördighet mellan Sverige och Ryssland efter ett krig som slutat utan segrare eller förlorare. Den psykologiska bakgrunden var därför gynnsammare än tidigare.

För kungen öppnade alliansen med Ryssland möjligheter att spela en central roll i den mobilisering mot revolutionsregeringen i Paris, som pågick ute i Europa. Genom Axel von Fersen hade kungen en direkt kanal till kungafamiljen, som nu levde under bevakning i Tuilerierna. Han drog upp riktlinjerna för en rysk-svensk amfibieoperation mot Normandie syftande till en framstöt längs Seine mot Paris. Armfelt ogillade starkt dessa planer, som han bedömde som högst orealistiska. Väpnade aktioner ute i Europa översteg det av kriget utarmade Sveriges resurser. De ryska subsidier, som avtalet medförde, behövdes för att balansera ekonomin. Även kejsarinnan såg med skepsis på kungens sangviniska och aktivistiska politik. Samtidigt fann hon det inte

utan värde, att kungen var sysselsatt medan hon själv beredde sig att krossa "jakobinerna" i Polen.

Så kommer i mars 1792 åskslaget med Gustaf III:s död. Han hade i ett tillägg till sitt testamente (kodicillen) stipulerat, att en förmyndarregering, dominerad av hans vänner och förtrogna med Armfelt i spetsen, skulle leda landet under den nye kungens, Gustaf IV Adolfs, minderårighet. Hertig Karl lyckades dock med stöd av sina frimurarvänner under kuppattade former förändra regeringens sammansättning. Den nya förmyndarregeringen kom i stället att domineras av hertigens förtrogne, Gustaf Adolf Reuterholm. Hertigen och Reuterholm beslöt att radikalt skifta utrikespolitik och med hjälp av den äventyrlige svenske Parisambassadören, Staël von Holstein, återknyta till den gamla franska allianstraditionen, även om det var med de blodiga revolutionärerna i Paris man skulle knyta vänskapsband. Ett allians- och subsidieavtal förhandlades fram.

Drottningholmsavtalet, som slutits på åtta år, hade sålunda ensidigt brutits av förmyndarregeringen trots att det ännu inte gått ett år. För Armfelt, som brutalt och mot givna löften, hade berövats sina regeringsuppdrag och efter några månader sänts i diplomatisk exil till hoven i Italien, betydde hertigens och Reuterholms agerande ett förräderi mot Gustaf III:s politik. Till yttermera visso hade förmyndarregeringen visat en uppseendeväckande mildhet mot de sammansvurna, som bar ansvar för kungens död.

Exil och diplomati

Från sin exil börjar nu Armfelt smida planer på en gustaviansk restauration. Han inleder nära kontakter med de ryska ministrarna i Wien och Neapel enligt Drottningholmsavtalets riktlinjer. Genom minister Andrej Razumovskij i Wien vänder han sig direkt till kejsarinnan för att be henne medverka till ett återställande av den regering, som Gustaf III utsett. Mycket tyder på att han gick så långt att han föreslog att en rysk flottdemonstration utanför Stockholm skulle användas som påtryckningsmedel. Sådana knep hade använts tidigare i svensk inrikespolitik bl.a. av Arvid Horn. Med kännedom om hertigens notoriska penninghunger, ville Armfelt dock framför allt rekommendera användning av det "gyllene krutet".

I december 1793 slår Reuterholm till mot den "Armfeltska sammangaddningen". Armfelt och tre av hans vänner döms till döden. Men Armfelt själv kommer man ej åt. Han flyr från Neapel till Ryssland, dit han redan tidigare har inbjudits av kejsarinnan. För att man inte skall stöta sig med den svenska

regeringen, som efter kort tid på nytt gjort en politisk kursändring, och börjat närma sig Ryssland, göms Armfelt dock undan i Kaluga. Katarina vill gifta bort sin sondotter Alexandra med Gustaf IV Adolf, men hon är inte beredd att utlämna Armfelt, vilket Reuterholm kräver.

Under 1795 ändrar förmyndarregeringen på nytt sin utrikespolitik och sluter ett samarbetsavtal med Parisregeringen med löften om kommande subsidier. Hertigen och Reuterholm erhåller stora förskott. Men snart är det dags för ännu en kursändring. De franska subsidierna hålls inne på grund av inre motsättningar i Paris och i augusti 1796 kommer kungen med hertigen och Reuterholm till S:t Petersburg för att slutföra underhandlingarna om det ryska äktenskapet och en förnyelse av alliansen på Drottningholmsavtalets grund. Giftemålet faller dock på frågan om Alexandras religion. I november 1796 förlorar Reuterholm sin maktställning när kungen blir myndig.

Relationerna mellan Sverige och Ryssland kastas sålunda under förmyndarregeringen mellan perioder av sval vänskap och tillfällen av konfliktfyllda spänningar. Kastningarna blir inte mindre efter det att Katarina avlidit och efterträts av sin son Paul. Denne står inte sin svenske kollega efter i enväldig envishet och lynnighet.

Armfelts exil fortsätter även sedan han 1797 fått lämna Kaluga. Först 1801 får han återvända till Sverige och 1802 är han helt rehabiliterad och blir minister i Wien. I samband med att han återvänder till Sverige 1801, besöker han S:t Petersburg och sammanträffar med den nye kejsaren, Alexander I. Märkligt nog kommer han till den ryska huvudstaden för att träffa kejsar Paul, som dock några timmar före den avtalade audiensen mördas av några gardesofficerare. Vid Armfelts samtal med den nye kejsaren tas frågan upp om angelägenheten av en förnyad rysk-svensk vänskapspolitik. Armfelt får med sig ett personlig brev från kejsaren till kungen där Alexander sträcker ut handen till sin svåger Gustaf Adolf. Armfelt argumenterar i Stockholm kraftfullt i samma anda, men kungen förblir kallsinnig. Armfelt lämnar Stockholm djupt bedrövad.

Under åren 1802–1807 spelar Armfelt en växande roll som Gustaf IV Adolfs rådgivare. Trots att han är stationerad i Wien, kallas han 1804 under kungens årlånga vistelse i Baden till Karlsruhe. Det är under denna tid som Napoleon låter borttröva medlemmen av den franska kungafamiljen, hertigen av Enghien, från badensiskt territorium och låter skjuta honom i vallgraven på slottet Vincennes. Detta våldsdåd får en enorm politisk betydelse. Armfelt, som redan tidigare har varit motståndare till Napoleon, blir en av Euro-

pas mest inflytelserika antibonapartister. Kungen kommer att omfatta Napoleon med ett fanatiskt hat. Sverige allierar sig 1805 med Ryssland och Storbritannien i den s.k. tredje koalitionen. Under 1805–1807 får Armfelt befäl i Nordtyskland i kriget mot Frankrike.

Så kommer år 1807 den för Sverige-Finland ödesdigra freden i Tilsit varigenom Ryssland går över på Napoleons sida. I ett hemligt avtalstillägg ges Ryssland fria händer i Finland för att tvinga Sverige att bryta med Storbritannien och ansluta sig till kontinentalblockaden. Genom sitt vittförgrenade informationsnät får Armfelt kännedom om detta hemliga avtal. Trots sitt hat mot Napoleon råder Armfelt kungen att följa den nya ryska linjen. En konfrontation med Ryssland kan bara betyda att Finland går förlorat. Gustaf IV Adolf är nu inne i en period av djup depression och är helt handlingsförlamad. Armfelt besöker Finland sommaren 1807 och undersöker försvarsläget. Det är ännu sämre än han har fruktat. Vid sin återkomst till Stockholm blir han erbjuden befälet över armén i Finland. Han avböjer därför att han anser att han kommer att anklagas för förräderi om Finland, vilket han bedömer som troligt, förloras vid ett ryskt anfall. Det är allmänt bekant att Armfelt har mycket goda förbindelser med S:t Petersburg och dessutom sedan många år är mottagare av en rysk pension, knuten till ordensregnet efter Värälä. Istället blir han befälhavare över västra armén på gränsen mot Norge.

I februari 1808 går den ryska armén över gränsen. I ett hemligt budskap som sänds från S:t Petersburg till den ryske beskickningschefen Alopaeus i Stockholm uppmanas denne att erbjuda Armfelt en framträdande roll i det nya Finland under rysk överhöghet. Budskapet, som sänts med diplomatisk kurir, når inte Alopaeus. Kuriren har tagits av de svenska myndigheterna.

I kejsarens tjänst

Armfelt har således stort förtroende i Ryssland. Alltsedan 1791 och Drottningholmsavtalet har han med envishet och konsekvens drivit linjen om vänskapspolitik med Ryssland. Den treåriga fångenskapen i Kaluga har inte ändrat hans inställning. Men till skillnad från Göran Magnus Sprengtporten och Anjalamännen gäller det en rysk vänskapspolitik för det förenade Sverige-Finland, icke för ett Finland avskilt från Sverige. Under Armfelts mörkaste tid, när han 1794 kom till S:t Petersburg som flyktning, försökte man på rysk sida förmå honom att ansluta sig till den Sprengtportenska linjen. Men Armfelt vägrade att kompromissa med sin lojalitet mot det svenska riket. Medan lantdagen i Borgå redan 1809 hyllar kejsaren, dröjer det ända till mars 1811

innan Armfelt tar steget att själv avlägga trohetsed till Alexander I. Storfurstendömet Finland är då ett "fait accompli", erkänt av Sverige.

Armfelt blir nu Finlands ledare under kejsaren-storfursten, den roll som man i S:t Petersburg hade reserverat för honom redan år 1808. Som ordförande i den rådgivande kommittén för finska ärenden i S:t Petersburg, vartill han utses hösten 1811, är hans politiska linje att, med fullt beaktande av Finlands konstitutionella särställning, bedriva en politik av fullständig lojalitet mot kejsaren. Han tar avstånd från alla tankar på en återförening med Sverige. Han predikar nödvändigheten att acceptera det nya läge som etablerrats. Svensk revanchism vore ödesdiger för Finland och dess folk.

Från sina politiska samtal i Stockholm i slutet av 1810 och början av 1811 med den nye svenske regenten, kronprins Karl Johan, hade Armfelt förstått att denne inte, vilket de s.k. 1809 års män då fortfarande trodde, var en vän av Napoleon. Tvärtom fann han hos Bernadotte en vilja till samförstånd med Ryssland. Både Bernadotte och Armfelt förutsåg en konflikt mellan Napoleon och Ryssland. Bernadottes vilja till vänskap med Ryssland var ett av de viktiga budskap som Armfelt för med sig till S:t Petersburg, när han kommer dit i maj 1811. Armfelt predikar för Alexander nödvändigheten av motstånd mot den franske "Världstyranen", och han spelar en ledande roll vid den franskvänlige Speranskijs avlägsnande från positionen som kejsarens förste minister. Under våren 1812 utarbetar kejsaren tillsammans med den svenske ministern i S:t Petersburg, Carl Axel Löwenhielm, ett allians- och vänskapsavtal mellan Sverige och Ryssland. Ett sådant ("Off- och defensivalliansen") sluts i april 1812 och befästs vid Alexanders och Karl Johans möte i Åbo i augusti samma år.

Avtalet har i sin utformning många likheter med Drottningholmstraktaten från 1791. Båda förutsätter gemensamma militära operationer. Den gemensamme fienden är i båda fallen Frankrike. Skillnaden ligger främst i att 1812 års avtal har som en grundsten Norges anslutning till Sverige.

1812 års politik

Vid de viktiga politiska samtal som Armfelt förde med kejsaren under vintern och våren 1812, drev Armfelt med kraft och ihärdighet linjen att Ryssland måste understödja Sverige i dess strävan att förvärva Norge. Här anknöt han till den strategiska linje som Gustaf III hade följt under 1780-talets början och som han försökt få Katarina den storas stöd för i samband med det misslyckade mötet mellan de två monarkerna i Fredrikshamn 1783. Karl Johan,

som på ett märkligt sätt hade drag av Gustaf III, återknöt till denna linje sedan han 1810 de facto blivit svensk regent. Vid de politiska samtal, som ägt rum i Stockholm mellan Karl Johan och Armfelt, fick kronprinsen del av Gustaf III:s strategiska tänkande och av bakgrunden till Drottningholmsavtalet.

Till kejsaren och hans omgivning underströk Armfelt vikten av att låta Sverige vända sin blick mot väster och genom förvärvet av Norge bli en maritim nation. Endast genom detta förvärv skulle den svensk-ryska kampen om Finland kunna bringas att upphöra. Armfelt verkade för att ryska trupper skulle sättas in för att hjälpa till med en svensk erövring av Norge. En sådan linje gick stick i stäv med traditionell rysk utrikespolitik, för vilken det gällde att stödja Danmark mot Sverige och på detta sätt hålla den skandinaviska halvön splittrad. Det visar styrkan i den ställning, som Armfelt snabbt uppnått i S:t Petersburg, att kejsaren följde hans råd. I sina rapporter hem till Stockholm framhöll Löwenhielm det värdefulla stöd han fick av Armfelt. Enligt Löwenhielm skulle Armfelt ha sagt att det under hans ryska uniform klappade ett svenskt hjärta. I Drottning Charlottas dagbok noteras med stor uppskattning Armfelts insatser i S:t Petersburg för svensk räkning.

I själva verket var det ett finskt hjärta, som slog under den ArmfELTSka uniformsrocken. Vid förhandlingarna i Åbo, vid vilka man på svensk sida hade förhoppningar att kunna återvinna delar av Finland, främst Åland, fick Karl Johan på denna punkt inget stöd av Armfelt. Han hade nu till fullo accepterat det helt nya läge som uppstått genom storfurstendömets tillblivelse. Liksom det finska etablissemetet i övrigt, hade han starka personliga intressen knutna till storfurstendömets integritet och bestånd. För nostalgin fanns det ringa utrymme, när saken ställdes på sin spets. I princip blev ställningstagandena de samma, när Ålandsfrågan hundra år senare på nytt blev aktuell.

Ett centralt element i den svensk-ryska alliansen var, att Sverige med rysk militär hjälp skulle förvärva Norge, innan kronprinsen uppträdde i Nordtyskland i spetsen för en svensk armé och anslöt sig till kampen mot Napoleon. Så skedde inte. Erövringen skedde utan rysk militär assistans först efter det att de franska arméerna hade besegrats på tysk mark. Den svensk-norska unionen kom till stånd tack vare Karl Johans utomordentliga militära och politiska ledarskap. I freden i Kiel i januari 1814 avträdde Danmark Norge, men det dröjde ända till november samma år innan Karl XIII blev unionskung i Norge. Men Alexander honorerade trots allt 1812

års politik genom ett politiskt stöd utan vilket unionen knappast hade kommit till stånd.

Efter Åbomötet upphörde Armfelts roll i den ryska politiken med undantag för Finlands affärer. Armfelt befann sig visserligen i S:t Petersburg, men den ryska politiken gjordes i kejsarens högkvarter, som befann sig nära slagfälten på kontinenten. Armfelt stod sålunda utanför det komplicerade politiska spelet mellan Karl Johan och Alexander 1813 och 1814. Först efter kejsarens återkomst till sin huvudstad i juli kunde de två återknyta kontakten. Men då var det knappt en månad kvar av Armfelts liv.

Östpolitiken

I *Den svenska utrikespolitikens historia* del III:i (1953) av professor *Sten Carlsson*, berör denne Armfelts roll i skeendet under perioden 1792–1810. Han skriver bl.a.: ”Armfelt måste emellertid redan i juli 1792 lämna Sverige, utmanövrerad av Reuterholms överlägsna regikonst. – Landsförvisningen ökade hans bitterhet och gjorde honom till ett än villigare redskap för den ryska inblandningspolitiken, som hans döde herre bekämpat. Trots allt vackert som skrivits om honom, var han lika trolös mot sina ideal som mot sina älskarinnor”. Det är ett anmärkningsvärt osakligt yttrande av en mycket uppburen svensk historiker. Armfelts äventyrliga kärleksliv kan man naturligtvis moralisera över. Men inga frågetecken kan sättas när det gäller hans trofasthet först mot Gustaf III och sedan mot Alexander I. I sin politiska gärning följde han en stadig kurs alltifrån 1790 till sin död 1814. Den linjen var nödvändigheten av vänskap med Ryssland, först för att bevara Finland som en del av det svenska riket och efter 1811 för att bevara storfurstendömet identitet och integritet inom ramen för en obrottslig lojalitet med kejsarenstorfursten. Som vi sett kontrasterar denna stadiga kurs under hänsynstagande till politikens realiteter med den som angavs av först Reuterholm och sedan Gustaf IV Adolf. Reuterholms vinglande mellan franska och ryska allianser undergrävde det nytänkande, som präglade Drottningholmstraktaten av 1791. Gustaf IV Adolf seglade däremot med fasta skot men utan att ta hänsyn till grund och vindkantringar. Först med Karl Johan och 1812 års politik knöt man i Sverige åter seriöst an till den politik av realism, som 1791 signerats av Gustaf III och Armfelt.

Armfelts roll vid utformandet av 1812 års politik apostroferades inte minst av den svenske förhandlaren Löwenhielm. Det är intressant att notera att i professor *Torvald Höjers* avsnitt om 1810 till 1844 i det ovannämnda

G.M. Armfelt på frimärke år 1936. I samma serie ingick också frimärken med Arvid Horn och Robert Henrik Rehbinder. (Postmuseum, Helsingfors).

standardverket om den svenska utrikespolitiken, nämns Armfelts namn överhuvudtaget ej. I rättvisans namn skall dock tilläggas att Höjer i sin stora biografi över Karl Johan ger utrymme för Armfelt. För svenska historiker präglade av en konservativ och nationalistisk ideologi, var det svårt att acceptera en man som hade "blivit ryss" och svurit tsaren trohetsed. De präglades av det trauma som förhärskade i Sverige efter "förlusten av Finland" i stort sett ända fram till 1939, då "Finlands sak blev vår". Men då hade också Finland kommit i konflikt med Ryssland.

Denna egenartade blockering när det gäller Gustaf Mauritz Armfelts roll i historien förekommer också bland finska historiker. I professor L. A. Puntilas *Finlands politiska historia 1809–1966* förekommer Armfelts namn överhuvudtaget ej. Hans aparta och internationellt aristokratiska gestalt har tätt sig främmande för sentida historiker och hans namn och person har förträngts.

Inte minst genom Armfelts insatser 1811 flyttades Finlands östgräns från Kymmene älv till Systerbäck genom att det Viborgska guvernementet inkorporerades i storfurstendömet. Vad han som svensk förhandlare inte hade lyckats genomdriva i Värälä, kunde han nu med råge åstadkomma som kejsarens troman. Ett västligt ekonomiskt, politiskt och statsrättsligt system tog över efter ett östligt. Den utomordentliga betydelsen ur politisk, kulturell och militärstrategisk synpunkt av denna förändring faller utanför ramen för denna uppsats.

När republiken Finland efter vapenstilleståndet 1944 och Parisfreden 1947 måste omorientera sin utrikespolitik är det inte svårt att känna igen en linje från Drottningholmsavtalet 1791 och avtalen från S:t Petersburg och Åbo 1812. Nödvändigheten av en vänskapspolitik österut var den gemensamma nämnaren. Det är det som förenar namn som Armfelt, Karl XIV Johan, Mannerheim, Paasikivi och den senares efterföljare.

G.M. Armfelt och Gamla Finland

JYRKI PAASKOSKI

Gamla Finlands förening med storfurstendömet Finland i december 1811 har tolkats som ett av Alexander I:s sätt att stärka finländarnas band till honom och Ryssland, ett medel jämförbart med Borgå lantdag och upprättandet av en egen centralförvaltning i Finland.¹ För Viborgs län har föreningen betraktats som "en lycklig lösning" eftersom områdets rättsliga förhållanden förenhetligades med storfurstendömet. Däremot lyckades man inte rätta till de sociala missförhållanden som härrörde från donationsgodsen – vilket hade varit den viktigaste enskilda målsättningen för föreningen.²

Tolkningen av Gamla Finlands förening med storfurstendömet färgades kring sekelskiftet av nationalitetstänkandet, de s.k. ofärdsåren och självständighetskampen. G. Z. Yrjö-Koskinen och J. R. Danielson-Kalmari ansåg att Finland 1811 uppnått sina naturliga geografiska gränser – inom dessa uppstod en folkgemenskap och en stat. Gränserna 1721 och 1743 tolkades som historiska olyckor, som styrde in folkhelheten på två divergerande vägar. De administrativa, ekonomiska och sociala förhållandena i Gamla Finland representerade en felaktig, rysk utvecklingslinje. För Yrjö-Koskinen och Danielson-Kalmari bar Viborgska governmentets tid som rysk provins vittne om Rysslands låga utvecklingsnivå, medan det svenska Fin-

¹ M. M. Korff, *Zjizn Grafu Speranskogo* 1:1–2 (Sankt Peterburg 1861), s. 262–266. Yrjö Koskinen, *Oppikirja Suomen kansan historiassa* (Helsinki 1869), s. 538. Päiviö Tommila, *La Finlande dans la politique européenne en 1809–1815*, *Studia Historica* 3 (Helsinki 1962), s. 253–258. Olavi Junnila, 'Autonomian rakentamisen ja kansallisen nousun aika', *Suomen historia* 5 (Espoo 1986), s. 53–54. Med Gamla Finland avses de delar av Viborgs, Kexholms och Kymmenegårds län som anslöts till Ryssland 1721 och 1743.

² Erkki K. Osmosalo, 'Suomen valtion perustaminen', *Suomen historian käsikirja* II (Porvoo 1949), s. 73–74. Helge Pohjolan-Pirhonen, *Kansakunta löytää itsensä 1808–1855*, *Kansakunnan historia* 3 (Porvoo 1973), s. 251–271. Om donationsgodset, se Jyrki Paaskoski, 'Donationsgodsväsendet i Gamla Finland och Storfurstendömet 1710–1917', *Östra Finland. Det andra Finland*, *Historicus* skriftserie 11 (Helsingfors 1994), s. 33–49 och *Vanhan Suomen lahjoitusmaat 1710–1826*, *Bibliotheca Historica* 24 (Helsinki 1997).

lands 1700-tal vittnade om en högre nivå i Sverige. Denna s.k. hegelianskt-idealistiska skola gjorde på spekulativa grunder upp en rangordning för den historiska utvecklingen i Sverige och Ryssland och använde den som förklaring till varför Gamla Finlands förening var nödvändig.³

Ryssarna såg på frågan ur en något mera praktisk synvinkel. Den ryske historikern, generallöjtnanten M. M. Borodkin, som i början av 1900-talet på särskilt uppdrag av generalguvernörskansliet forskade i Finlands och Rysslands gemensamma historia, förundrade sig över hur föreningen överhuvudtaget hade kunnat äga rum. Borodkin förmådde inte ge ett svar på frågan hur föreningen förverkligades trots att alla väsentliga skäl, såsom allmänna militärstrategiska synpunkter och särskilt sådana som sammanhängde med försvaret av rikshuvudstaden St: Petersburg, talade emot den.⁴ Ryssarna ansåg de facto genast efter 1808–1809 års krig att det militära hotet mot Petersburg hade eliminerats i och med att gränsen flyttades till Bottniska viken och Torne älv. Detta framgår bl.a. av att de militärtekniskt moderna tidigare gränsfästningarna i Gamla Finland och insjöflottiljen på Saimen drogs in redan på 1810-talet.⁵

I denna uppsats granskas Gamla Finlands förening med storfurstendömet på ett sätt som kunde kallas historistiskt. Frågan belyses genom tidsperiodens egna tankesätt och genom intentionerna hos de agerande personerna. Nyckelfiguren i Gamla Finlands förening var baron Gustaf Mauritz Armfelt, som våren 1811 övergått i rysk tjänst.

Finländska adelsmän i Sverige efter 1809

Många adelsmän med rötter i Finland flyttade från Sverige till storfurstendömet efter kriget 1808–1809. Det var inget lätt avgörande eftersom fruktan

³ Yrjö Koskinen, s. 507–509, 537–539. J. R. Danielson-Kalmari, *Viipurin läänin palauttaminen muun Suomen yhteyteen* (andra uppl. Helsinki 1911), s. 12–63.

⁴ M. M. Borodkin, *Istoriija Finljandii. Vremja Imperatora Aleksandra I* (S. Petersburg 1909), s. 351–396, särsk. 360–361. Borodkins synsätt avspeglar den ökade allmänneuropeiska spänningen i början av seklet och rädslan för den växande militarismen i Tyskland. Fr.o.m. 1909 sorterade Borodkin direkt under krigsminister V.M. Suhomlinov. Han var också ledamot av dirigerande senaten och senare riksrådet samt av flera kommittéer som behandlade Finland.

⁵ Om indragningen av fästningarna, se Rainer Knäps, 'Linnoitusten rakentaminen ja sotilasarkkitehtuuri 1721–1808', *Ars – Suomen taide* 2 (Keuruu 1988), s. 194–195. Om indragningen av flottiljen, se Olli Immonen, *Lappeenrannan varuskuntahistoria* (Lappeenranta 1992), s. 101–102, 153–156.

för ekonomiska förluster och minskat politiskt inflytande höll speciellt gamla gustavianer kvar i Sverige. Trohetsederna till den svenske kungen var alltfört i kraft och besvärligheter med att utverka pass försvarade de praktiska arrangemangen inför en flyttning. Härtill kom att de s.k. Anjala-männen och deras anhängare innehade makten i storfurstendömet's nya förvaltningsorgan – de var benägna att betrakta de tidigare gustavianerna som politiska motståndare.⁶

Den mest inflytelserika av de gustavianer som övergick i rysk tjänst var G.M. Armfelt. Sommaren 1810 uppehöll han sig på sin gård Åminne i Halikko och begrundade sin framtid. Hans förhoppningar om ett återinträde på politikens högsta nivå närdes av de diskussioner han fört med Alexander I och statssekreteraren, greve M.M. Speranskij. I juni 1810 hade Armfelt besökt Petersburg på kejsarens inbjudan och diskuterat bl.a. en mängd frågor rörande Finland. Ett resultat av resan var att Armfelts benägenhet att gå i rysk tjänst stärktes.

I slutet av januari 1811 fick Armfelt ett pass undertecknat av den ryske utrikesministern, greve N.P. Rumjantsev och ett par veckor senare förmedlade Speranskij en ny kejsarlig uppmaning att övergå i rysk tjänst. Speranskij uppgav att man avsåg att garantera Armfelts inkomster och att han kunde utses till generalguvernör i Finland. I sitt brev nämnde Speranskij att kejsarens personlige vän, den inflytelserike ryske ministern i Stockholm, general Jan Pieter (Petr Kornilovitj) van Suchtelen hade rekommenderat Armfelt för kejsaren.⁷ Flyttningen aktualiserades snabbare än planerat, ty i Stockholm engagerade Armfelt sig i politiska intriger och utvisades ur Sverige i slutet av mars 1811. Endast en dag före flyttningen svor Armfelt trohetsed till Alexander I hos general van Suchtelen i Stockholm.⁸

⁶ Torsten Hartman, *De tre gustavianerna. G.M. Armfelt, J.F. Aminoff och J.A. Ehrenström* (Helsingfors 1899), s. 243. Yrjö Blomstedt, *Johan Albrecht Ehrenström, kustaviläinen ja kaupunginrakentaja*, Helsingin kaupungin julkaisuja 14 (Helsinki 1963), s. 245.

⁷ N.P. Rumjantsev t. G.M. Armfelt 20.1.1811 o. M.M. Speranskij t. Armfelt 3.2.1811, G.M. Armfelts korrespondens, mf PR 11, RA. Hartman, s. 241–242. En eventuell utnämning av Armfelt till generalguvernör i stället för Fabian Steinheil var ett återkommande samtalsämne vid denna tid. Om van Suchtelen, se Jyrki Paasikoski, 'A Dutch Fortification Officer, Count Jan Pieter van Suchtelen in Russian Service', Emmanuel Waegemans (ed.), *Russia and the Low Countries in the Eighteenth Century*. (1997).

⁸ Elof Tegnér, *Gustaf Mauritz Armfelt III. Under omstörtningarna 1803–1814* (Lund 1894), s. 252–260.

Armfelt och Alexander I

Efter ankomsten till Åbo i början av april 1811 meddelade Armfelt kejsaren att han var redo att gå i rysk tjänst. I ett brev till Armfelt i början av maj meddelade kejsaren att han ville träffa denne i Petersburg så fort som möjligt. Efter ankomsten till Petersburg besökte Armfelt kejsaren den 19 maj; de diskuterade bl.a. föredragningen av finska ärenden och frågan om Gamla Finland.⁹

Diskussionerna mellan kejsaren och Armfelt är kända i huvuddrag. Våren 1810 hade Armfelt genom Speranskijs förmedling till kejsaren överlämnat ett memorial ”Apperçu de la situation actuelle de la Finlande”, där han också berörde Gamla Finland. Enligt E l o f T e g n é r sammanhängde Armfelts resa till Petersburg i maj 1811 med denna promemoria, som väckt kejsarens intresse, och särskilt med dess avsnitt om Gamla Finland. Armfelt fick höra att kejsaren var redo att förena Gamla och Nya Finland och att bevilja Viborgska guvernementet ”... la même constitution et les mêmes formes de liberté ...” som storfurstendömet.¹⁰ Som ett resultat av audiensen fick Armfelt i uppdrag att utarbeta förslag för en reform av föredragningen av finska ärenden och för föreningen av Gamla Finland med storfurstendömet.

Enligt Tegnér var Gamla Finland det viktigaste ämnet som diskuterades, men man bör beakta att Armfelt först utarbetade ett förslag rörande föredragningsordningen, inte ett förslag om föreningen. Även om frågan rörande Gamla Finland skulle ha varit huvudämnet i diskussionerna var grundandet av kommittén för finska ärenden och reformen av föredragningsordningen en mera aktuell fråga som krävde en snabb lösning. Armfelt överlämnade sitt förslag angående kommittén till kejsaren redan i slutet av maj 1811.

Ändringarna i föredragningen av finska ärenden anknöt emellertid, såsom O s m o J u s s i l a påpekat, samtidigt också till frågan om Gamla Finland.¹¹ Föredragningen av ärenden rörande Finland hade sedan december

⁹ Armfelt t. Alexander I 8.4.1811, Alexander I t. Armfelt 1.5.1811 o. M.M. Speranskij t. Armfelt 1.5.1811, G.M. Armfelts korrespondens, mfr PR 11, RA. G. A. A b o v [M.M. Borodkin], *Gustav-Moritz Armfelt i ego russo-finskija otmosjenija. Istoritjeskij otjerk* (S. Peterburg 1901), s. 49. Korrespondensen mellan kejsaren och Armfelt har utförligt behandlats i den tidigare Armfelt-litteraturen.

¹⁰ T e g n é r, s. 267. Carl von Bonsdorff, *Gustaf Mauritz Armfelt III. Levnadskildring*, SFLF 231 (Helsingfors 1932), s. 106–111, 295.

¹¹ O s m o J u s s i l a, ’Kenraalikuvernööri, ministerivaltiotsihteeri ja senaatti’, *Suomen keskushallinnon historia 1809–1996* (Helsinki 1996), s. 64–65.

1808 handhafs av Speranskij och Robert Henrik Rehbinder, som tjänstgjorde i dennes kansli. Arrangemanget hade visat sig otillfredsställande, eftersom den upptagne Speranskij helt enkelt inte hann föredra ärendena inom rimlig tid. Dessutom försvårades beredningen av oklarheter om huruvida förslagen också avsåg Gamla Finlands område; det gällde bl.a. handelsförbindelserna, tullgränsen och passfrågor.¹² Initiativet till ändringen av föredragningsordningen och till att storfurstendömet territorium skulle fastställas klart och entydigt, kom i själva verket från Speranskij, som ville lätta på sin arbetsbörd.¹³

I oktober 1809 överfördes föredragningen av finska ärenden till kommissionen för finska ärenden, som fortsatte det arbete som utförts av granskningskommittén för Gamla Finland (*Komissija Rassmotrenija Finljandskih del*). Kommissionen behandlade ärenden rörande såväl Nya som Gamla Finland och hade bl.a. i uppdrag att bereda ett förslag angående förening av Gamla och Nya Finland.¹⁴ I ledningen för kommissionen stod det ryska Viborgska guvernementets civilguvernör och chefen för general Friedrich Wilhelm von Buxhoevdens civilkansli, statsrådet Nikolaj Emin samt vicepresidenten i justitiekollegiet för Liv-, Est- och Finländska ärenden Peter von Friccius. von Friccius hade på 1780-talet verkat som sekreterare vid kriminaltribunalet i Viborg och var väl förtrogen med juridiska frågor rörande Gamla Finland. Utgående från föredragningsordningen var Nya Finland, såsom Jussila konstaterat, på god väg att bli ett ryskt guvernement i likhet med Gamla Finland.¹⁵

I och med den energiske Armfelts ankomst till Petersburg förändrades ärendenas gång på ett avgörande sätt, men föredragningsordningen och frågan om Viborgska guvernementets framtid behandlades fortfarande gemensamt. Armfelt ansåg att föredragningen av ärenden rörande storfurstendömet borde tas ifrån ryssarna, d.v.s. ur händerna på de tjänstemän som var hemma från Gamla Finland; de borde ersättas av storfurstendömet egna undersåtar. Enligt Armfelts mening borde kommissionen, som inte verkat på ett tillfreds-

¹² Kauko E. Joustela, *Suomen Venäjän-kauppa autonomian ajan alkupuoliskolla vv. 1809–65*, Hist. tutk. LXII (Helsinki 1963), s. 31–40. Max Engman, *Förvaltningen och utvandringen till Ryssland 1809–1917*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 20 (Helsingfors 1995), s. 26–27, 50–52.

¹³ Korff, s. 265.

¹⁴ Borodkin, s. 355. Förslaget blev aldrig färdigt.

¹⁵ Jussila, s. 81–83.

"Alexander Primus imp." Medalj slagen i anledning av Alexander I:s 100-årsjubileum år 1877. (Helsingfors universitets museum).

ställande sätt, ersättas med en nygrundad kommitté för finska ärenden.¹⁶ I samband med avgörandet i föredragningsfrågan började frågan om Gamla Finland alltså på ett praktiskt-politiskt plan röra sig i en riktning som förutsatte en anslutning till Nya Finland. Sedan Armfelt överlämnat sitt memorial om föredragningsordningen till kejsaren började han utarbeta ett förslag om Gamla Finlands förening med storfurstendömet. Under följande sommar och höst samlade han material om Gamla Finlands förvaltning, rättsväsende, sociala och ekonomiska förhållanden.¹⁷

När Armfelt i oktober 1811 bosatt sig mera permanent i Petersburg skrev han sitt förslag för en förening av Gamla Finland med storfurstendömet. Det

¹⁶ Keijo Korhonen, *Suomen asiain komitea. Suomen korkeimman hallinnon järjestyksen ja toteuttaminen vuosina 1811–1826*, Hist. tutk. LXV (Helsinki 1963), s. 41–48.

¹⁷ Handlingar rörande Viborgs läns återförening med övriga Finland 1811–1812, Armfeltiska arkivet, mk 1059–1060, RA. Arkivgruppen omfattar något över 200 handskrivna sidor, i huvudsak på franska. Där ingår bl.a. kommentarer av Alexander I till förslag och författningsutkast av Armfelt.

behandlades vid ett sammanträffande med kejsaren mellan fyra ögon i början av november 1811. Efter audiensen skrev Armfelt till sin hustru:

Jag har ätit middag på hovet, arbetat med kejsarn i afton och äntel. fått desiderat om gamla och nya Finlands förening, som är ett verkel. stort opus och för mänskligheten ej en liten vinst, ty de olyckel. varelsarne i gamla Finland kunna därigenom hoppas att återfå en existence civile och komma ut ur sin förfäing.¹⁸

Efter audiensen beordrade Alexander I med ett reskript daterat den 7 november 1811 biskop Magnus Jacob Alopæus i Borgå stift att ta över de kyrkliga angelägenheterna och företa en biskopsvisitation i Viborgska guvernementet. I ett följebrev uppmanade Armfelt biskopen att visitera också guvernementets mest perifera församlingar och rapportera alla sina iakttagelser direkt till honom.¹⁹ Reskriptet visar att beslutet om föreningen de facto fattades vid audiensen och att det därefter endast var en tidsfråga innan en ukas om saken utfärdades.

Det är intressant att iaktta hur Armfelt lyckades skapa en förtroendefull relation till kejsaren. Han hade redan vid Gustaf III:s hov visat sin förmåga att vinna personer på sin sida och han lyckades också i fråga om Alexander I. Armfelt var känd framför allt inom diplomatkretsar i Petersburg och man kan säga att han inte heller där vann Alexanders förtroende helt på egen hand. Ett styrelsesätt som byggde på hovfavoriter, "gunstlingar", gav betrodna män av detta slag nästan fria händer att bereda enskilda ärenden. Så länge de behöll sin gunstlingsställning, löpte ärendena enligt deras förslag. Armfelt agerade som tidens andra inflytelserika politiker och Gamla Finlands förening med storfurstendömet är i detta avseende ett illustrativt exempel på ett styrelsesätt som byggde på gunstlingar.

Tidigare förslag

Armfelts framgång var inte överraskande, ty frågan om Gamla Finland hade tidigare varit aktuell vid flera tillfällen i Petersburg. Lösgörandet av Gamla Finland från Ryssland anslöt sig till de s.k. självständighetsmännens strävan-

¹⁸ G.M. Armfelt t. Hedvig Ulrika Armfelt 11.11.1811 (n.st.), Armfeltska arkivet, RA. von Bonsdorff, s. 295.

¹⁹ Kari Tarkiainen, *Porvoon piispa Magnus Jacob Alopæus 1743–1818*, Historiallisia tutkimuksia 128 (Helsinki 1985), s. 225–237. Se även Borodkin, s. 377–378 o. von Bonsdorff, s. 330–334.

den på 1780-talet att skapa en från Sverige oberoende "Finsk republik" eller ett "furstendöme" under ryskt beskydd med en medlem av kejsarfamiljen på tronen. Det är därför av intresse att dryfta varför Armfelt omfattade tanken om Gamla Finlands förening, trots att den framförts av de i hans ögon suspekta självständighetsmännen.

Vid sidan av Alexander I, Armfelt och Speranskij var Göran Magnus Sprengtporten den fjärde viktiga aktören vid Gamla Finlands förening. I sina utkast för ryska diplomater 1786 föreslog Sprengtporten att en del av guvernementet skulle anslutas till ett Finland som lösgjorts från Sverige. Utgångspunkten var det manifest kejsarinnan Elisabet utfärdade 1742 och som förespeglade att Finland kunde bli en självständig stat under ryskt beskydd. Sprengtporten föreslog att Ryssland kunde överföra delar av de områden riket förvärvade i Åbo-freden till ett självständigt Finland. Ett år senare föreslog major Jan Anders Jägerhorn, som stod under Sprengtportens inflytande, att Ryssland skulle avträda Fredrikshamn, Villmanstrands och Nyslotts fästningar med omgivning till Finland.²⁰

De finländska officerare som reste sig mot Gustaf III 1788 föreslog i den till Katarina II riktade Liikala-noten en snabb fred, sammankallande av riksdagen och en återgång till frihetstidens begränsade kungamakt. Därutöver föreslog de gränskorrigeringar i enlighet med den sprengtportenska modellen. När Jägerhorn förde dokumentet till Petersburg fogade han i en till kejsarinnan riktad "Mémoire très humble", daterad i början av augusti 1788, på eget bevåg tanken om självständighet för Finland till Liikala-männens krav. Det ryska riksrådet (*Gosudarstvennyj Sovet*) stödde indirekt självständighet för Finland, men kunde inte acceptera att Ryssland skulle avträda Fredrikshamn, Villmanstrand och Nyslott. I ryska ögon tedde kraven sig märkliga, eftersom krigsoperationerna fortfarande pågick och i själva verket pekade i en helt annan riktning.²¹

Enligt den moderna forskningen, som stöder sig på Bruno Leschs biografi över Jägerhorn, krävde Anjala-männen inte självständighet för Finland, utan en snabb fred mellan Sverige och Ryssland. Enligt Yrjö Blomstedt var självständighetstanken och planerna på gränsförskjutningar en

²⁰ Borodkin, s. 353–354. Danielson-Kalmari, *Viipurin läänin palautaminen*, s. 2. Bruno Lesch, *Jan Anders Jägerhorn. Patriot, världsmedborgare, separatist och emigrant*, SSLF 288 (Helsingfors 1941), s. 180–182.

²¹ Lesch, s. 200–225.

teoretisk skapelse av G.M. Sprengtporten samt av J.A. Jägerhorn och major Karl Henrik Klick, som båda stod under dennes inflytande; den hade sitt ursprung i Katarina II:s hov i Petersburg. Självständighetstanken, som grundade sig på förhoppningar utgående från Elisabets manifest, hade inget nämnvärt stöd i Finland.²²

"Naturliga gränser" och tanken om balans mellan stater hörde till innovationerna inom det politiska tänkandet i slutet av 1700-talet. Med naturliga gränser avsågs utöver klara naturgeografiska gränser, såsom hav och floder, framför allt militärstrategiskt gynnsamma gränser, vilkas förlopp vanligen bestämdes av fästningars och fästningskedjors läge.²³ I detta avseende var Jägerhorns förslag ett naturligt uttryck för tidens politiska tänkande. I memorialet konstaterade Jägerhorn, att 1721 års gräns vore "naturlig" för Finland, eftersom Fredrikshamn, Villmanstrand och Nyslott bildade en enhetlig fästningskedja. En gräns utan fästningar var "onaturlig", den kunde inte försvaras eller bevakas.²⁴

Inför 1808–1809 års krig lade Sprengtporten på nytt fram samma synpunkter för Alexander I i ett memorial daterat den 1 januari 1808. Sprengtportens anfallsplan innefattade också en politisk bedömning av läget i norr och Finlands framtid. Han hade inte glömt sin tanke om ett självständigt Finland och föreslog för kejsaren att det svenska och ryska Finland skulle förenas till ett slags buffertstat vid Rysslands gräns i nordost.²⁵ I föreningsföretaget medverkade också David Alopæus, hög ämbetsman i utrikesministeriet och hemma från Gamla Finland, på ett tillsvidare okänt sätt. Enligt Borodkin spelade Alopæus en central roll eftersom han till Armfelt förmedlade

²² Yrjö Blomstedt, 'Kustavilainen aika', *Suomen historia* 4 (Espoo 1986), s. 269–283. Blomstedt betonar särskilt att de finländska tolkningarna av Liikala-noten och Anjala-förbundet påverkats av språk- och nationalitetsfrågan under 1800-talets andra hälft samt av letandet efter självständighetens rötter som inleddes 1917. Se även Yrjö Blomstedt, 'Den finländska självständighetstanken på 1780-talet – ideologi eller politisk spekulation', *HTF* 1965, s. 92–102.

²³ Blomstedt, 'Den finländska självständighetstanken', s. 95.

²⁴ Danielson-Kalmari, *Viiipurin läänin palauttaminen*, s. 3, 5–6.

²⁵ Sprengtportens odaterade memorial "Précis d'un tableau sur l'équilibre du Nord considéré dans la project de unire la Finlande indépendante", *Handlingar rörande händelserna 1808–1809* III, s. 165–168, O. Furuhjelm's saml., RA. J. R. Danielson-Kalmari, 'Georg Magnus Sprengtporten', *Kansallinen elämäkerrasto* V (Porvoo 1934), s. 206. Under åren 1881–1882 skrev överste Furuhjelm i ryska generalstabens arkiv av handlingar rörande Finland 1741–1809.

Sprengtportens och de andra Anjalamännens tanke om Gamla Finlands förening.²⁶

Uttryckligen tack vare Sprengtporten och händelserna 1788, som inte fallit i glömska i Petersburg, kom Alexander I ihåg förslaget att förena det ryska och svenska Finland. En annan historiskt och territoriellt betydligt viktigare föreningsfråga spelade också in. Tillsammans med sin polske rådgivare Adam Czartoryski planerade Alexander I nämligen att återförena de områden som Ryssland förvärvat i Polens delningar med det återerövrade Polen. Tanken att sammansmälta gamla "erövringar" med nya förvärv var sålunda väl etablerad i Petersburg.

Tack vare Sprengtporten och Czartoryski kunde Armfelt förvänta sig att hans förslag skulle förverkligas. Det är dock oklart i vilken utsträckning Armfelt kände till Sprengtportens och Jägerhorns förslag och på vilket sätt de påverkade hans egna memorial. Armfelts anteckningar rörande Gamla Finland ger inget klart svar på frågan.

Armfelts memorial

Armfelts föreningsförslag har bevarats i två olika versioner; den första var avsedd för kejsaren och den andra för det ryska riksrådet. Det första lade huvudvikten vid de praktiska åtgärder som krävdes för föreningen, medan det andra betonade de ekonomiska, sociala och juridiska missförhållanden som gjorde en förening med Finland nödvändig.²⁷

I det för kejsaren avsedda memorialet "Réflexions sur la Réunion de l'Ancienne et de la Nouvelle Finlande" betonade Armfelt att Finlands folk var tacksamt för att kejsaren bevarat dess samhällsordning, tidigare lagar och privilegier vid det gamla. Enligt Armfelt skulle finnarnas tillfredsställelse bli fullständig om kejsaren förenade Viborgska guvernementet med storfurstendömet Finland. Däremot borde de övriga svenska förvärven i freden i Stolbova 1617, d.v.s. delar av Olonetska guvernementet och Ingermanland, som var en del av Petersburgska guvernementet, inte inkluderas. Även om det bodde "finnar" i båda områdena, lydde de under andra lagar och samhällsordningen

²⁶ Borodkin, s. 381, 394. Se även Osmonsalo, s. 75 o. Tarkiainen, s. 225–226.

²⁷ Båda memorialen på svenska i J. R. Danielson-Kalmari, *Viborgs läns återförening med det övriga Finland* (Helsingfors 1894), s. 90–102, på finska i Danielson-Kalmari, *Viipurin läänin palauttaminen*, s. 102–112 och "Réflexions" på ryska i Borodkin, s. 356–360.

i dessa guvernement skilde sig på avgörande punkter från den som rådde i Viborgska guvernementet. Också Armfelt motiverade sin ståndpunkt med storfurstendömet historiska och "naturliga gränser" ("... la naturel ... frontiére du grand Duché de Finlande"), som i sydost sträckte sig från Systerbäck tvärs över Ladoga till Salmis socken.²⁸

Utöver inledningen bestod "Réflexions" av fyra huvudpunkter, där Armfelt tog upp "författningen", religionen, lagarna och ekonomin. Han föreslog att invånarna i Gamla Finland skulle tillerkännas samma rättigheter som storfurstendömet undersåtar, d.v.s. att man skulle iaktta en "lagbunden frihet" och den lutherska läran, att allmogen skulle ha rätt att besluta om skatter och att sända representanter till en lantdag som eventuellt sammankallades i framtiden. Därutöver borde ståndprivilegierna förenhetligas med dem som stadfäst i den gustavianska regeringsformen 1772 och i Förenings- och säkerhetsakten 1789. Vidare föreslog Armfelt att ett biskopsäte skulle grundas i Viborg. I punkten om lagarna föreslog han på motsvarande sätt att en hovrätt skulle inrättas i Viborg och att 1734 års lag skulle följas i hela området. De största förändringarna gällde guvernementsförvaltningen och rättsväsendet, som skulle omorganiseras enligt svensk modell. Det förutsatte att de ryska institutionerna drogs in och att tjänstemän och domare byttes ut ända ned till lokalnivån.²⁹

Den andra versionen av memorialet var avsedd att övertyga kejsarens rådgivare om att det var nödvändigt att förena guvernementet med storfurstendömet. Enligt Armfelt låg guvernementets jordbruk för fåfot, kronans inkomster hade sjunkit, skogarna skövlats, domarna och kronans tjänstemän var odugliga, t.o.m. bestickliga. Allmogen utmärktes av enfaldighet och fattigdom, vilket berodde på myndigheterna och donatorierna, som bara såg till egen fördel och inte brydde sig om bönderna. Armfelt hävdade att många donatarier uppträdde som tyranner och att de i sitt vinstbegär påminde om vilddjur.³⁰

²⁸ "Réflexions sur la Réunion de l'Ancienne et de la Nouvelle Finlande", s. 20–21, Armfeltska arkivet, mk VAY 1059, RA. Danielson-Kalmari, *Viipurin läänin palauttaminen*, s. 102–103, von Bonsdorff, s. 296.

²⁹ "Réflexions", s. 22–33, Armfeltska arkivet, mk VAY 1059. Danielson-Kalmari, *Viipurin läänin palauttaminen*, s. 103–107, von Bonsdorff, s. 296–297.

³⁰ Borodkin, s. 361. Danielson-Kalmari, *Viipurin läänin palauttaminen*, s. 108–112. Det anonyma, på franska avfattade förslaget om föreningen finns i riksrådets arkiv i Rysslands Historiska arkiv i Petersburg (RGIA). Enligt samtliga forskare är det avfattat av G.M. Armfelt.

Michail Michailovitj Speranskij (1771–1839). Litografi av R. Münster efter P. Borel. Det ursprungliga porträttet är målat år 1806. (Helsingfors universitets museum).

Utgående från Armfelts betänkanden utarbetade Speranskij ett förslag för en särskild kommitté sammansatt av riksrådets departementschefer; enligt förslaget låg en förening i kejsardömetns intresse. De civilrättsliga förhållandena i Gamla Finland hade gett upphov till oklarheter i fråga om jordbesittningen på donationsgodsen och de administrativa förändringarna, d.v.s. övergången till ståthållarskapsförvaltning och rysk podusjnaja-beskattning, hade komplicerat situationen ytterligare. Speranskij förmodade att dessa missförhållanden kunde lösas ifall Gamla Finland anslöts till storfurstendömet.³¹

³¹ "O soedinenii staroj Finljandii pod odno imenovanie i odin obraz upravljenija", *Nekotorye bumagi M.M. Speranskogo po upravljeniju Finljandiju 23.2.1812* (1811–1812), s. 1–33,

Riksrådet accepterade argumenten och därefter utarbetade Speranskij en föreningsukas, som promulgerades den 11/23 december 1811. De praktiska åtgärderna i samband med föreningen skulle handhas av en särskild organisationskommitté; på Amfelts förslag ställdes länets nye landshövding Carl Johan Stjernvall i dess ledning.³² Föreningsukasen kompletterades ytterligare den sista december 1811 med ett tillägg, som stadfäste ståndens rättigheter, och utfärdade bestämmelser om länets tjänstemän, domstolar och donations-godsén.³³

En del av riksrådets ledamöter motsatte sig föreningen, men kejsarens, Speranskijs och Armfelts ståndpunkt avgjorde. Det var fråga om en administrativ-politisk åtgärd genom vilken rikets finska områden integrerades till en helhet. Ur kejsarens och hans rådgivares synvinkel behövdes en klar territoriell enhet mellan Sverige och Ryssland; med dess hjälp stärktes Petersburgs säkerhet. Gamla Finlands förening med storfurstendömet kan betraktas som en historiskt unik åtgärd; målsättningen var ingenting mindre än säkerhetspolitisk. Ryssland förlorade inte något genom föreningen, tvärtom, ty därigenom uppnåddes fördelar, som höll gränsen mellan Sverige och Ryssland fredlig i över hundra år.

Armfelts motiv

Matti Klinge har i sin kända essä 'Östra Finland i 1800-talets politiska idéspektrum' betonat att föreningen inte förorsakades av nationella skäl. Därmed kritiserade han Yrjö-Koskinens och Danielson-Kalmaris tolkningar som gick ut på att den drivande kraften bakom föreningstanken var Armfelts strä-

Gosudarstvennyj Sovet, Osobyj komitet predsdatelej departementov (1810–1812), d. 15, op. 16, f. 1164, RGIA, mfNL 26, RA. Borodkin, s. 362–365. Danielson-Kalmari, *Viipurin läänin palauttaminen*, s. 117–121. Om Gamla Finlands förvaltningshistoria, se Jyrki Paaskoski, 'Viipuri Vanhan Suomen paikallishallinnon ja oikeudenhoidon keskuksena 1710–1812', *Ikuinen Viipuri*, Kaukomieli XV (1993), s. 70–92.

³² Speranskijs utkast i ovannämnda akt, s. 33–41. *HKM:s Nädiga Kungörelse angående Wiborgska Gouvernementets införlifvande med Stor-Furstendömet Finland* 11.(23.)12.1811. Utkastén publicerades också i den ryska författningssamlingen *Polnoe Sobranie Zakonov (PSZ)* 24 907/11.12.1811. På finska tryckt i bl.a. Danielson-Kalmari, *Viipurin läänin palauttaminen*, s. 124–125 o. O. A. Kallio, *Viipurin läänin järjestyamisestä muun Suomen yhteyteen* (Helsinki 1901), s. 14–15, på ryska i Borodkin, s. 367–368.

³³ *HKM:s Nädiga Förordning om det som i afseende å Wiborgs Läns förening med Stor-Furstendömet Finland iakttagas bör*, 31.12.1811. *PSZ* 24 934/31.12.1811. Tryckt på ryska i Borodkin, s. 367–368 o. finska i Kallio, s. 17–19.

van att skapa en geografiskt klart avgränsad folkhelhet. Enligt Klinge måste Armfelts motiv sökas i tidens idéklimat och speciellt i den då aktuella livegenskapsfrågan, som genom donationsgodsen berörde också Gamla Finland.³⁴

I det ovan citerade brevet till hustrun berör Armfelt sina motiv mer eller mindre i förbigående. Han ansåg att Gamla Finlands förening med storfurstendömet innebar att guvernementets invånare återfick lagens skydd. Han använde uttrycket "existence civile" för att beteckna återställandet av lagens skydd och "rätten att finnas till". När han talade om att guvernementets invånare förlorat lagens skydd avsåg han uttryckligen donationsbönderna, som donatorierna försökte behandla på samma sätt som ryska livegna. För Armfelt representerade guvernementets ryska donatarier en "esprit d'aristocratie et de barbarie". Svensk lag garanterade bönderna deras personliga frihet, men redan i slutet av 1770-talet hade det ryska jordägo- och skattesystemet börjat tränga in i Gamla Finland och enligt Armfelt höll bönderna stegvis på att bli livegna (*glebae adscripti*).³⁵

Denna uppfattning får ytterligare stöd om man granskar det material Armfelt samlade om Gamla Finland sommaren och hösten 1811. Hans anteckningar består till största delen av utredningar, skildringar och längder rörande donationsgodsen samt avskrifter av originalhandlingar rörande skatter och jorddisposition. Anteckningarna visar klart, att han i detalj satte sig in i donationsböndernas och donatoriernas rättigheter och skyldigheter samt i de överträdelser som ägt rum.³⁶

Frågan om donationsgodsen var uppenbart viktig för Armfelt också på ett personligt plan. I april 1812 köpte han donationen Pukinniemi i Hiitola, som tillhörde en av de mest inflytelserika donatorierna, generalmajor Aleksej Kopiev; avsikten var att bli av med en av de värsta godsägarna och en av de besvärligaste motståndarna till Gamla Finlands återförening. Ekonomiskt sett var affären huvudlös, ty köpesumman 66 000 rbl var oskäligen i förhållande till donationens värde. Tio år tidigare hade Kopiev betalat 3 300 rbl för donationen; även med beaktande av rubelns dåtida våldsamma inflation var den summa Armfelt betalade anmärkningsvärt hög. Böndernas skattebetalnings-

³⁴ Matti Klinge, 'Itä-Suomi 1800-luvun kuvioissa', *Bernadotten ja Leninin välissä* (Helsinki 1980), s. 78–80. På svenska i *Runebergs två fosterland* (Helsingfors 1983), s. 88–124.

³⁵ Se not 18. T e g n é r, s. 301–302. P a a s k o s k i, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat*, s. 117–128, 185–209.

³⁶ Handlingar rörande Viborgs läns återförening med övriga Finland 1811–1812, Armfeltska arkivet, mk VAY 1059–1060, RA.

förmåga på donationen var svag och inkomsterna från hovlägret täckte inte donationens alla utgifter. Enligt von Bonsdorff var det fråga om en filantropisk insats och ett uttryck för Armfelts patriotiska sinnelag. Köpet får sin förklaring först då det sätts in i samma sammanhang som hans motiv för att driva föreningen av Gamla och Nya Finland.³⁷

Utöver de aktuella administrativt-politiskt-sociala skälen kan man finna antydningar om varför kejsaren och hans närmaste rådgivare gick med på att stöda Armfelts föreningsprojekt också i Michail Speranskij's politiska tänkande. Enligt den renommerade tyske kännaren av rysk idéhistoria och filosofi Wilhelm Goerdts innebar politik för Speranskij inte enbart intentionell rationalitet, utan målsättningen för all politik var att öka "det samhällsliga goda". Enligt Speranskij strävade alla samhällen mot fullkomlighet, vilket hos individen avspeglades i en samtidig utveckling mot ett allt fullständigare sedligt gott.³⁸

I en skrift om "Samhällets uppkomst" (*Natjalo Obsjtjestv*) hävdade Speranskij, att grunden för varje samhälle borde vara personlig frihet för individerna och inbördes samhörighet mellan människorna. Samhället var i rousseauansk mening ett förbund mellan medlemmarna; dess kännetecken var frihet, broderskap och jämlikhet – men begreppen hade en annan innebörd än den som uttrycktes i den stora franska revolutionens slagord. Enligt Speranskij passade västerländska idéer och deras revolutionära målsättning att omstörta samhällsordningen inte Ryssland.³⁹

I en annan skrift om "Samhällslivets målsättning" (*Tjel Obsjtjezjitiia*) konkretiserade Speranskij grunderna för sitt politiska tänkande. Målsättningen för varje samhälle var att skänka individen säkerhet i fråga om personlig trygghet och en stabil samhällsordning. I Ryssland garanterades dessa av kejsaren, som övervakade den högsta jordiska ordningen och genom vilken alla förändringar skulle förverkligas. Den högsta målsättningen för härskaren och hans rådgivare var att avskaffa ofrihet och öka jämlikhet; all lagstiftning och politisk aktivitet borde syfta mot denna målsättning.⁴⁰

³⁷ von Bonsdorff, s. 328–329. Klinge, 'Itä-Suomi', s. 79.

³⁸ Wilhelm Goerdts, *Russische Philosophie. Zugänge und Durchblicke* (Freiburg/München 1984), s. 230–245, särsk. 242–243.

³⁹ *V pamjat grafa Mihaila Mihailovitja Speranskogo 1772–1872* (St. Peterburg 1872), s. 789–793. På tyska i Wilhelm Goerdts, *Russische Philosophie. Texte* (München 1989), s. 135–138.

⁴⁰ *V pamjat grafa M.M. Speranskogo*, s. 828. Goerdts, *Texte*, s. 142–143.

Speranskij ansåg att livegenskapen var onaturlig i Ryssland eftersom adeln befriats från tjänstevånget genom manifest av Peter III och Katarina II (1762, 1785). Böndernas livegenskap, som var en kompensation till adeln i gengäld för tjänstevånget, hade alltså blivit en historisk relik, som i en utökad frihets namn borde upphävas. Men såsom Speranskij träffande konstaterade "... vår tids sjukdom är emellertid att vi inte kan befria alla även om vi ville."⁴¹

Enligt Klinge var Gamla Finlands förening med storfurstendömet ett vittnesbörd om Alexander I:s strävan att fortsätta de jordreformer som påbörjats i Balticum. När Speranskijs uppfattning, som ställde frihet och jämlikhet som den mest centrala målsättningen för kejsaren och hans rådgivare, kombineras med Klings tolkning får vi ett nytt belägg för donationsgodsens betydelse som den yttersta bakgrundsorsaken till föreningen. Donationsgodsen hade ursprungligen givits till den ryska adeln som löneförläningar, men hade stegvis från 1780-talet framåt enligt donatoriernas tolkning förvandlats till deras "oinskränkta egendom", vars kännetecken var begränsningar i böndernas personliga frihet, d.v.s. livegenskap. Eftersom livegenskapen inte upphävdes i Ryssland som planerat, strävade Alexander och hans rådgivare att begränsa dess spridning till sådana områden, där den aldrig vunnit hävd, såsom Gamla Finland. På denna punkt följde Alexander I sin farmor Katarina II:s politik; hennes målsättning var att förhindra livegenskapens utbredning sedan det framgick att det inte var möjligt att upphäva den helt och hållet.⁴²

Alexander I:s, Speranskijs och Armfelts gemensamma intresse för frågan om livegenskapen drog upp riktlinjerna för hur man började bereda Gamla Finlands förening med storfurstendömet. Först måste man lösa föredragningsfrågan, som väckt missnöje också på ett mera generellt plan, så att ärenden rörande Gamla Finland kunde föredras direkt för kejsaren av storfurstendömet egna ämbetsmän. Före reformen stod kommissionen för finska ärenden, som leddes av personer som representerade den ryska jordägande adeln och godkände donationsgodssystemet, mellan kejsaren och storfurstendömet.

⁴¹ Goerdts, *Russische Philosophie*, s. 244.

⁴² Klinge, 'Itä-Suomi', s. 78. Paaskoski, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat*, s. 273–281. A. S. Lappo-Danilevskij, 'The Serf Question in an Age of Enlightenment', Marc Raeff (ed.), *Catherine the Great. A Profile* (London 1972 [1911]), s. 273–274, 284–286. I själva verket misslyckades Katarina II också i fråga om att förhindra livegenskapens spridning. T.ex. i Ukraina och Vitryssland förstärktes inslagen av livegenskap särskilt på 1780-talet.

När man granskar Armfelts levnad och politiska aktivitet som en helhet framstår administrativ verksamhet i likhet med den som krävdes för Gamla Finlands förening som något nytt. Tidigare hade han gjort sig känd framför allt som hovman, diplomat och officer; hans meriter låg på andra områden än förvaltning. Övergången i rysk tjänst innebar nya uppdrag för Armfelt och de gav bilden av hans person nya drag, han framträder som administrator.

Anton Graff (1736–1813): Gustaf Mauritz Armfeldt, Dresden 1793.
Originalbarnens text: "Gustaf Magnusson Armfeldt. Utmämnd Öfverståthållare i Stockholm d. 29 Mars 1792 såsom det sidster Wenskaps Prof och ytersta vilja af den Store Konung Gustaf III: Målad i Dresden i Januarij månad 1793". O.p.d. 67x50. (Privat ägo. Foton Museiverket).

Om några porträtt av Gauffier, Graff och Fabre

MARJA SUPINEN

Det enligt en gammal uppgift i Dresden i januari 1793 målade porträttet av Gustaf Mauritz Armfelt har publicerats i flera olika sammanhang, och inte utan orsak: den trettiosexårige Armfelt framträder som stilig och sympatisk, med vackra anletsdrag, ett lagom eftertänksamt ansiktsuttryck och med den blå blicken fästad i ett gåtfullt fjärran. Det förträffliga porträttet har också väckt eftervärldens intresse eftersom konsthistorien inte förefaller känna till dess talangfulle skapare med namnet Japy.¹

Tvärtemot vad porträttet förespeglar hade Armfelt just då bekymmer – också för sin hälsa. En av orsakerna till utlandsresan sommaren 1792 var Armfelts behov av att stärka sin fysik. Maktskiftet i Sverige efter Gustaf III:s död hade också skapat problem för gustavianen Armfelt vars fortsatta framgång vid det svenska hovet tedde sig allt mer osannolik. Detta gav ytterligare ett skäl för honom att diskret lämna landet. Den slutliga stöten kom när budet om att Armfelt hade blivit avskedad från sitt ämbete som överståthållare nådde honom under hans vistelse i Aachen hösten 1792. Armfelt uppfattades i Stockholm som besvärlig och för att hålla honom borta från Sverige utnämndes han till sändebud i Neapel, med andra ord till ärbar landsflykt. Den ursinnige och bittre Armfelt var tvungen att ta emot posten, men vidtog genast motåtgärder och anställde medhjälpare för att avfatta *Prospectus*, en plan för ett verk över Gustaf III:s historia och Armfelts egna politiska ställningstaganden.

Resan i Centraleuropa fortsatte och snart hade Armfelt glädjen att återse ett ryskt sällskap som han hade träffat i baden i Aachen: furst Sergej Alexan-

¹ Det är inte känt varifrån Meinanders Japy-attribution härstammar. Se K. K. Meinander, 'Några Armfelt-porträtt', *Finskt Museum* 1920–21, s. 50–60 och *Porträtt i Finland före 1840-talet*, Helsingfors 1931, s. 278. Gunnar Berndtsons kopia av målningen hör till Museiverkets samlingar.

drovitj Mensjikov, hans hustru Katarina, född Golitzin, och hans brorsdotter Helena Mensjikov. Med dessa reste ett stort följe, "en hel seralj", av annat folk och tjänare. Bägge sällskapen anlände till Dresden till julen 1792. Under sin nästan en månad långa vistelse umgicks Armfelt som vanligt i hovkretsarna i Dresden, men han arbetade också flitigt på sitt manuskript för att kunna trycka det.

Armfelt förefaller också ha stiftat bekantskap med hovets porträttmålare, Anton Graff. Ekhart Berckenhagen har i sin monografi över Graff citerat konstnärens dagboksanteckning från den 13 januari 1793: "Armfeld abgereist".² I dessa dagar i januari reste Armfelt mot Prag där *Prospectus* skulle tryckas. Tidpunkten stämmer överens med den gamla tidsbestämningen av porträttet från Dresden. Då det dessutom uppvisar alla de drag som karakteriserar Graffs övriga porträttmåleri finns det skäl att föreslå att porträttet hänförs till denne konstnärs renomméerade produktion. Graff var uppenbart skarpögad och hans porträtt är ofta förträffliga karakterstolkningar. Till hans omfattande kundkrets hörde förutom den tyska aristokratin också flera av tidens kända personer.

Armfelt poserade dock inte ensam hos Graff. Under samma midvinterveckor målade Dresdenmästaren också furstinnan Katarinas porträtt och konstnärens ateljé blev under förmiddagarna en lugn mötesplats för de två modellerna.³ Porträttet av Katarina Mensjikov har sedermera förkommit, men det är bekant genom en gravyr från samma år av wienaren Johann Jacobé.⁴ Då man beaktar att målningen genom gravyrprocessen har spegelvänts kan man notera att de två porträtten till sin komposition hör ihop och att furstinnan Katarina och Armfelt egentligen betraktar varandra från var sin duk. Porträttparet kan ses som ett tidigt dokument över en kärleksförbindelse som i ett senare skede kom att väcka stor uppmärksamhet. Målningarna

² Ekhart Berckenhagen, *Anton Graff. Leben und Werk*, Berlin 1967, verkförteckning s. 24. Berckenhagen har kopplat dagboksanteckningen till det dubbelporträtt som Graff under slutet av 1790-talet målade av Hedvig Ulrika och Augusta Armfelt, se uppsatsen av Jessica Parland-von Essen i detta nummer av *HTF*. I detta sammanhang bör nämnas ett porträtt av Anton Graff, föreställande en okänd man (Sotheby's 11.12.1996). En replik av porträttet som köptes till Finland från Ryssland (Antellska samlingen, deponerad i Museet för utländsk konst, Helsingfors), har tidigare ansetts föreställa G.M. Armfelt.

³ Ett i Wien 18.2.1793 påbörjat brev av Katarina Mensjikov till G.M.A., 20.2.1793, Armfeltska samlingen, Riksarkivet, Stockholm.

⁴ Berckenhagen har daterat porträttet av furstinnan Mensjikov till 1780-talets slut. Berckenhagen, s. 273.

*Johann Jacobé (1733–1797):
Katarina Nikolaevna Mensjikov, f. Golitzin (1764–1832),
Wien 1793. Gravyr 11,7x9,8.
(Bibliothèque Nationale de
France, Cabinet d'Estampes).*

*Madame la Princesse de Montebelloff
à Son Prince de Galitzin.*

förefaller dock ha hängt tillsammans endast i Graffs ateljé. Furstinnans porträtt sändes sedan till Wien dit det ryska sällskapet hade hunnit resa. Där placerade Katarina Mensjikov det hos sin farbror, den som konstvän kände ambassadören Dimitrij Golitzin. I ett brev till Armfelt från Wien kommenterar hon porträttet och konstaterar att Graff har förändrat det en smula och lagt till "un petit air de tristesse" som skildrar de känslor som avskedet har väckt.⁵ Armfelt fick Jacobés gravyr som sedan diskuterades i brevväxlingen mellan honom och furstinnan. Sitt eget Graffporträtt gav Armfelt som gåva till sin mor.⁶

⁵ Se not 3.

⁶ Grevinnan Armfelt berättar i ett brev till G.M.A. 19.6.1797 om inventeringen av familjens saker i Stockholm: "alla portraiter äfven det din mor fick från Dresden." Armfelt ska arkivet, Riksarkivet (RA), Helsingfors.

Armfelt besökte också Wien under några veckor. Heinrich Friedrich Fügers miniatyr av honom, som till sin attityd påminner om Graffs porträttlösning, förefaller härstamma från denna tid.⁷ De älskandes vägar skildes åt när Armfelt fortsatte till Italien, men de kunde snart förenas igen eftersom det furstliga sällskapet ändrade sina resplaner och styrde söderut också de. Armfelts hustru Hedvig och barnen Augusta och Gustaf Magnus anlände till Italien i slutet av juli. Florens blev deras mera permanenta boplatz och stadens internationella koloni tog familjerna Armfelt och Mensjikov under sitt beskydd. Armfelt berättar i sina memoarer att han ofta besökte grevinnan Albany, den brittiske tronpretendenten Charles Stuarts före detta maka, och att han hos henne träffade "une très bonne société",⁸ Armfelt förefaller att ha funnit en vän och syskonsjäl i den brittiske ministern i Toscana, lord John Hervey. Till de nya bekantskaperna hörde också diktaren Vittorio Alfieri, George III:s son, prins Augustus, och en mängd förtjusande engelska ladies som t.ex. Henrietta Bessborough, Anne Hatton, Elisabeth Monck m.fl.

Florens var under denna tid en samlingsplats för Europas kontrarevolutionära monarkister. Den svenske ministerns angenäma uppehåll i dessa kretsar – tvärt emot sitt lands utrikespolitik – gick inte Stockholm förbi. Armfelt var under noggrann uppsikt och den hämndlystne Reuterholms agenter rapporterade flitigt om hans verksamhet.

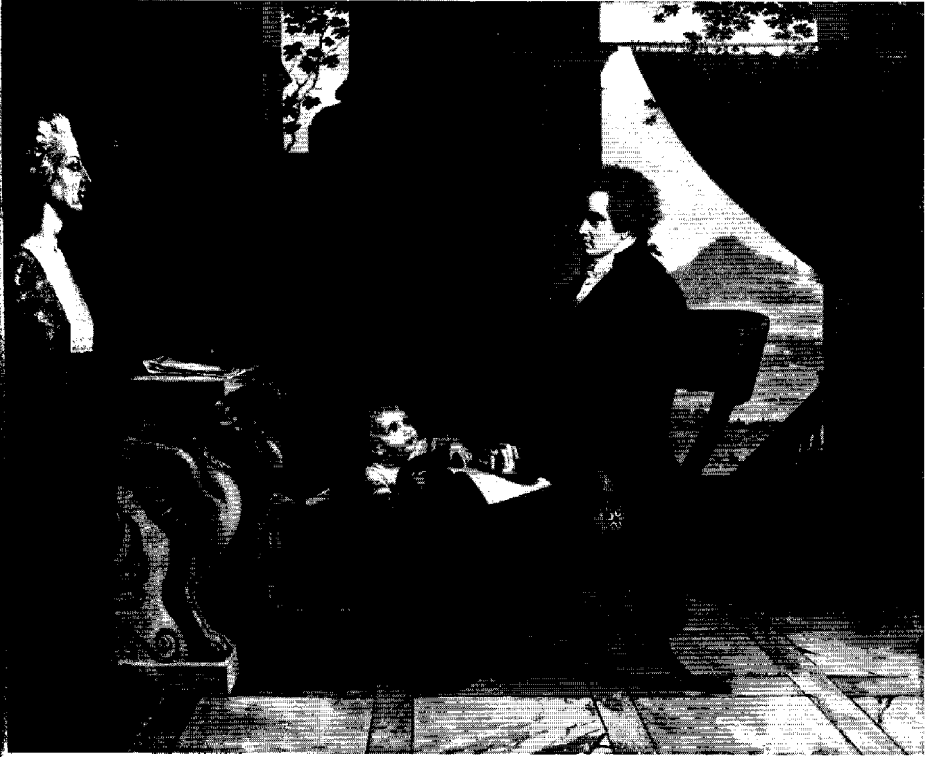
Gauffiers Armfeltporträtt

Vid slutet av år 1793 var Armfelts penningaffärer i dåligt skick, vilket ändå inte förändrade hans överdådiga livsstil som inkluderade bl.a. lakejer i påkostade livréer och en stor givmildhet med drickspengar. Som tidens andra kulturresenärer gjorde Armfelt flera konstinköp i Florens och han gynnade speciellt stadens franska emigrantkonstnärer. Han gjorde beställningar av Bénigne Gagneraux⁹ och två av Davids elever som hade flyttat från Rom till Florens, lord Herveys och grevinnan Albanyns protegéer, Louis Gauffier och François-Xavier Fabre. Framför allt Gauffier fick en mängd beställningar av kretsen i Florens som tydligen var storligen förtjust i dennes konstfullt målade och detaljrika porträtt.

⁷ Wicanderska samlingen, Nationalmuseum, Stockholm.

⁸ G.M.A. *Memoirer*, s. 520, Florens april 1793, Armfeltiska arkivet, RA.

⁹ Om Armfelts Gagnerauxförvärv, se Birgitta Sandström, *Bénigne Gagneraux* Konstvetenskapliga institutionen, Stockholm 1981.

Louis Gauffier: *Gustaf Mauritz och Gustaf Magnus Armsfelt*, daterad 1793. O.p.d. 51x65. Armsfeltmuseet, Sveaborg. (Museiverket).

Gauffiers Armsfeltporträtt är känt i fyra exemplar. En år 1793 signerad målning, som har tillhört lord Hervey och numera ägs av Nationalmuseum i Stockholm, anses vara den tidigaste.¹⁰ Armsfelts eget exemplar har försetts med samma årtal, men målningens yta är skadad precis vid den eventuella signaturen och har senare kraftigt målats över. Gustavianerna J.F. Aminoff

¹⁰ För analys, proveniens och bibliografi rörande porträttet, se Pontus Grate, *French Paintings II*, Nationalmuseum, Stockholm 1994. Gauffiers Armsfeltporträtt har också behandlats av Bernt J. Aminoff, *L. Gauffiers tavla av Gustaf Mauritz Armsfelt*, 1973, stencil, Museiverkets historiska bildarkiv, Helsingfors och Marjut Lammien, *Louis Gauffier ja Gustaf Mauritz Armsfelt*, proseminarieuppsats i konsthistoria 7.10.1992, Konsthistoriska institutionen, Helsingfors universitet.

och J.A. Ehrenström fick bägge år 1797 var sitt porträtt som gåva, genom grevinnan Armfelts förmedling. Samtliga porträtt är ungefär lika stora och de två första förefaller att vara kvalitativt mycket lika. De två senare, Aminoffs och Ehrenströms, är sinsemellan mycket lika. De är till utförandet mera schematiska och skiljer sig i detaljerna på vissa punkter från de två första. En bedömning försvåras av porträttens varierande skick – Armfelts eget exemplar har tydligt transporterats från land till land oftare än de andra – och av att endast de tre målningar som finns i Finland har kunnat studeras parallellt.

Gauffiers porträtt är en propagandabild för en initierad samtid och den med omsorg valda rekvisitan vittnar både om styrkan i Armfelts politiska övertygelse och om hans förmåga som teaterchef. Målningens iscensättning, en med kolonnader prydd loggia, är fylld med hänvisningar till den porträtterades politiska ideologi och världsbild. Beträktaren möter samtidigt det kontrarevolutionära temat, Gustaf III, den klassiska antiken och den moderna nyklassicismen. Också Armfelts klädedräkt måste ses som ett ställningstagande; han är klädd i en elegant svart dräkt och svarta knästrumpor, en kombination som användes vid hoven under sorg. Huvudföremålet för sorgen var tvivelsutan Gustaf III som hade dött föregående år. Under början av 1790-talet blev det dock mera vanligt att klä sig i svart, vilket fick nya betydelser. Framför allt i Frankrike började aristokraterna använda helsvart klädsel för att signalera en allmän sorg över den förlorade kungamakten och en vilja att offra sina liv för kungen.¹¹ Rojalisten Armfelts klädsel var säkert också i denna mening ett medvetet val.

Tidens fascination inför döden avspeglas också i målningens andra nivåer. Konstnären har fångat Armfelt i en särskild situation: han har just avbrutit sin läsning av Voltaires *La Mort de César*,¹² lagt boken på sina knän och betraktar resignerat bröstbilderna av martyrregenterna Caesar och Gustaf III. Texterna på porträttbysternas piedestaler förklarar regenternas gemensamma öde: DIVO. CAESARE. och DIVO. GVSTAVO. REGL.SVECIAE. samt I. CAESARI VIRTVTIB. ET FATO SIMILIS. Texten på Gustaf III:s piedestal och stjärnan ovanför texten hade Armfelt lånat direkt från kungens minnes-

¹¹ Aileen Ribeiro, *Fashion in the French Revolution*, London 1988. Jag tackar Jouni Kuurne för informationen.

¹² S. J. Boëthius, *Joh. Alb. Ehrenströms efterlämnade historiska anteckningar, I*, Stockholm 1882, s. 444.

La
sti
(N

m
sa
P
fö
he
m

br
tio

Louis Gauffier: *Gustaf Mauritz Armfelt*, 1796. O.p.d. 52x66,5. Museet för utländsk konst, Helsingfors. Målningen har tillhört Ehrenström och är deponerad i Nationalmuseum, Helsingfors. (Museiverket.)

medalj som den svenske medaljkonstnären Lars Grandel graverade i Rom samma år.¹³ Manuskriptet och skrivdonen på bordet refererar möjligen till *Prospectus* som Armfelt då planerade att utvidga. Genom skriften skulle han för eftervärlden demonstrera Gustaf III:s storhet och hjältemod. Armfelts helfigur, nästan i profil, påminner om Graffs porträtt. Det illusoriska rummet kan lokaliseras till kullarna söder om Florens – från byggnadens portik

¹³ Jag tackar Tuukka Talvio för ett PM (4.4.1997) angående medaljen. Samma bröstbild av Julius Caesar förekommer i Gauffiers målning av Cleopatra och Octavianus, National Gallery of Scotland.

öppnar sig en vy mot bergen, över staden som skymtar i dalen och floden Arno som flyter igenom den.¹⁴

Den tvååriga Gustaf Magnus närvaro i detta rum för minnen och odödliga förebilder ger en annan betoning åt den målning som komponerades för familjen.¹⁵ Den äldste sonen – inte bara faderns utan också Gustaf III:s namne – som betraktar sin far med allvarlig blick, företräder idealens och värdenas fortbestånd och deras övergång från en generation till en annan. Sanningen var att dessa värden hade drivit hela den Armfeltiska familjen i landsflykt. Gustaf Magnus är klädd i långbyxor enligt nyaste modet. Själve Rousseau rekommenderade denna modell som inte var åtsittande kring benen och därför ansågs vara bra för ett växande barns hälsa och utveckling.¹⁶

I Neapel

Många av de beställda målningarna blev kvar i Florens, delvis halvfärdiga, när familjerna Armfelt och Mensjikov i slutet av oktober 1793 anlände till Neapel. Armfelts umgängesliv i staden blev genast livligt eftersom han hade bekanta sedan vistelsen under Gustaf III:s Italienresa år 1784 och dessutom kom många av engelsmännen i Florens till Neapel för vintern. Drottning Maria Carolina visade speciell välvilja gentemot Armfelt och till hans mondana napoletanska liv hörde bl.a. kung Ferdinands berömda vildsvinsjakter. Också under tiden i Neapel gjordes vissa konstanskaffningar, åtminstone miniatyrer, av vilka Armfelts kammartjänare Haglund nämner en i ett brev till sin husbonde: ”den tiden i Neapel då nådig G. lätt måla sitt Portrait till den dosan som skickades till nådig G. Föräldrar.”¹⁷ Möjligen handlar det om ett porträtt av okänd napoletansk konstnär, sedermera i dottern Augustas ägo.¹⁸

Reuterholms huvudagent Francesco Piranesi – son till den berömde konstnären Giambattista Piranesi – fick i detta skede flera medhjälpare och spiona-

¹⁴ Vyn över Florens kan lokaliseras med hjälp av fonden till Gauffiers 'Porträtt över en okänd man', 1796. National Portrait Gallery, London.

¹⁵ Gauffier gjorde t.ex. variationer på porträtt över Lady Webster. Hon avporträtterades ofta i sällskap av spanieln Pierrot, ibland också med sin äldste son.

¹⁶ Desmond Shawe-Taylor, *The Georgians. Eighteenth Century Portraiture & Society*, London 1991, s. 191.

¹⁷ Haglund till G.M.A. S:t Petersburg 12.11.1794 [enl. svensk kalender], Armfeltiska arkivet, RA.

¹⁸ Bild 1920:92, Svenskt Porträttarkiv (SPA), Stockholm. Augusta har också haft i sin ägo en annan profilminiatyr av samme konstnär, bild 1920–18, SPA.

get på Armfelt och hans närmaste fortsatte. Den skenbara idyllen tog abrupt slut då en svensk kutter i början av februari 1794 anlände till hamnen i Neapel. Med den kom en anhållan till kung Ferdinands regering att den för konspiration misstänkte Armfelt skulle fängslas. Med hjälp av drottningen och sina många väninnor lyckades Armfelt dock lätt fly. Fallet väckte stor uppmärksamhet och i staden gick rykten om planer på att låta mörda Armfelt. Den förnäme flyktingens omständigheter i närheten av Neapel var inte dåliga och betecknande nog var konstanskaffningarna bland de första ärenden som Armfelt skötte. Om dem skrev han följande dag efter flykten till sin hustru som hade rest norrut tillsammans med barnen: "n'oubliez pas mon Portrait à Florence, ni de faire savoir à Gagneraux que je compte sur lui pour qu'il conserve mes Tableaux."¹⁹ Situationen fortskred till en början i en för Armfelt gynnsam riktning då kungen i Neapel vägrade att lyda de svenska kraven. Spionerna togs till fånga och Armfelt återvände till staden som en hjälte. Piranesi publicerade senare sin version av saken i ett brev adresserat till premiärministern i Neapel, Lord Acton: "Emellertid sedan svenska Kuttern bortrest, Mördarne blifvit förskingrade och Eder Barons dyrbara lif var i säkerhet, återkom han den 26 till Staden, och aldrig var glädjen större uti Itacas hufvustad vid Ulysis återkomst efter tjugo års bortvaro, än i Ert hof vid Baronens tillbakakomst efter tio dagars vistande på landet."²⁰

Vid detta skede hade Armfelts lycka redan vänt. Reuterholms män hade under en längre tid stulit och skrivit av Armfelts brev, speciellt brev som han hade skickat till sina gustavianska anhängare. Till slut lyckades man också stjäla Armfelts hemliga korrespondens som han förvarade hos lord Hervey i Florens. Det begärliga bytet skickades till Stockholm där Reuterholm ansåg sig ha fått bindande bevis mot Armfelt och hans vänner som anklagades för planer på landsförräderi. Före detta hade han redan anhållit J.A. Ehrenström och Magdalena Rudenschöld och flera andra personer. Under rättegången anhölls också J.F. Aminoff. Den efterlyste Armfelt lämnade Neapel natten till den 17 mars 1794 och flydde mot S:t Petersburg där han hoppades komma under Katarina II:s beskydd.

¹⁹ "Glöm inte mitt porträtt i Florens, och inte heller att meddela Gagneraux att jag räknar med att han bevarar mina tavlor." G.M.A. till H.U. Neapel 11.2.1794, Armfeltska arkivet, RA. Familjen reste till grevinnan Armfelts släktingar i Riga där sonen Alexander föddes 18.4.1794. Pojkens faddrar var major Peyron och furstinnan Helena Mensjikov.

²⁰ Francesco Piranesi, *Lettera di Francesco Piranesi al signor generale d. Giovanni Acton/Lettre de François Piranesi à monsieur le Général d. Jean Acton*, Stockholm 1794, s. 89.

Louis Gauffier: Prins Augustus, sedermera hertig av Sussex (1773–1843), 1793. O.p.d. 68,5x50. Christie's, London 11.7.1986. Målningens nuvarande ägare är okänd. (Courtesy of Christie's).

Umgänget med porträtten

Också Katarina Mensjikov med familj lämnade Neapel. Hon reste först till Rom och träffade där prins Augustus och andra vänner. När hon anlände till Florens besökte hon genast Gauffier för att reda ut sina egna och Armfelts beställningar. Hon träffade också flera gånger lord Hervey och rapporterade i ett långt, under flera dagar skrivet, brev till Armfelt bl.a. om Herveys porträttärenden:

Florens 29.3.1794: Hervey est ici il a loué une petite maison et vit en particulier, je le verrai demain sa femme est à Livorne ... Demain je verrais tes tableaux et les mien, et j'arrangerais le tout selon tes désirs – je verrais Madame d'Albani demain et je la remercierai de l'intérêt quelle a pris à tes malheurs.

Florens 30.3: Ton tableau chez Goffier n'est pas achevé, il le fera pour partir avec ceux de Faber, j'ai eu un grand plaisir à le regarder. Le mien est tres avancé, et fort beau, et la copie

An
skr
av
sjil
set
na
slu
na
år

2
jag
nad
gan
den
por
verl
på b
Gau
Efta
en a
att
avp
17:
... M
kon
dina
ska

qui est pour toi, est en verité bien que l'original. Le tien est chez Hervey, je fais faire encore une copie du mien qui m'a été demandée par le Prince Auguste, qui m'a écrit ici un billet plein de graces, en m'envoyant son portrait, de chez Goffier, et me priant de le regarder comme celui d'un ami, et me demandant la copie du mien. Comme je trouve que celle qui est commencée est très bien, elle sera pour toi et Goffier en fera un autre pour lui. Tout cela pourra partir dans un mois. Il ne me reste plus qu'à arranger avec Gagneraux pour tes tableaux que j'irais voir ... Hervey n'a pas encore commencé à se faire peindre mais je vais l'engager à commencer au plutôt: il a reçue hier seulement ta lettre du 17.

Florens 3.4: Bicchieneu ne peut payer tes tableau à Goffier que dans quinze jours ... Les miens de Faber partent dans huit jours. Hervey va se faire peindre demain; son tableau sera charmant, tout les accessoires sont faites. Voilà bon ami, à peu près je crois toutes tes commissions faites.²¹

Anmärkningarna om porträtten är till en del svårtolkade eftersom furstinnan skriver om många människors nya, gamla och halvfärdiga porträtt beställda av olika konstnärer, främst dock av Gauffier. Enligt brevet var Katarina Mensjikov mycket nöjd med det nästan färdiga porträtt av Armfelt som hon hade sett hos Gauffier och som skulle skickas till Ryssland med Helena och Katarina Mensjikovs Fabre-porträtt. Det förefaller som om detta under våren 1794 slutförda porträtt är det tredje exemplaret av porträttet och avsett för Katarina Mensjikov. De två första, som tillhörde Armfelt och Hervey, var daterade år 1793.

²¹ Florens 29.3.1794: "Hervey är här han har hyrt ett litet hus och lever som privatperson, jag såg honom i går hans hustru är i Livorno ... I går såg jag dina och mina tavlor, och jag ordnade allt enligt dina önskemål – jag såg Madame d'Albany i går och tackade för hennes deltagande i dina olyckor." Florens 30.3: "Din tavla hos Gauffier är inte färdig ännu, han skall göra den färdig för avfärd med de två målningarna av Fabre, jag har haft stor glädje av att betrakta porträttet. Min tavla är mycket långt hunnen, och mycket vacker, och kopian som är till dig är verkligen lika bra som den ursprungliga. Din är hos Hervey, jag låter göra ännu en kopia av min på begäran av prins August som skrev mig en biljett full av artigheter och sände sitt porträtt av Gauffier. Han bad mig se det som en gåva av en vän och bad om en kopia av mitt porträtt. Eftersom jag tycker att den påbörjade kopian är mycket bra är den till dig och Gauffier får göra en annan åt prinsen. Allt detta skall kunna ske under en månad. Det återstår mig inte annat än att ordna med Gagneraux angående dina tavlor som jag skall se ... Hervey har ännu inte låtit avporträttera sig men jag skall förmå honom att börja snart: han fick endast ditt brev från den 17:e igår." Florens 3.4: "Bicchieneu kan inte betala dina tavlor till Gauffier förrän om två veckor ... Mina tavlor av Fabre skickas om åtta dagar. Hervey skall låta sig målas i morgon; hans tavla kommer att bli charmant, alla accessoarer är redan gjorda. Se där min vän snart tror jag att alla dina uppgifter är slutförda." Brev inlett 23.3.1794 av Katarina Mensjikov till G.M.A. Armfeltska arkivet, RA.

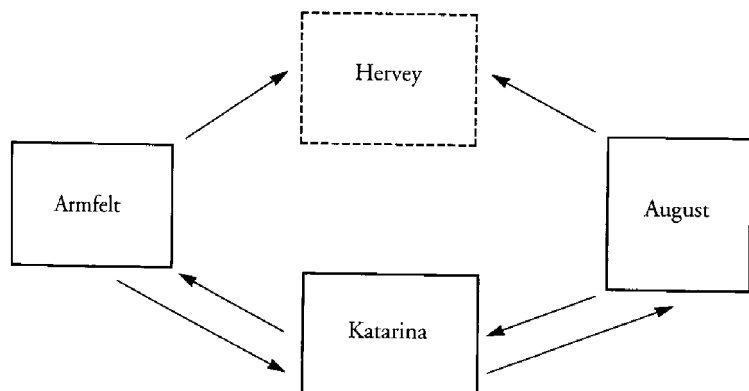
Louis Gauffier: Katarina och Alexander Mensjikov, signerad "L. Gauffier, Florence, 1794". O.p.d. 69x87. Målningens nuvarande ägare är okänd. (Courtauld Institute of Art, London).

Lord Hervey verkar också delvis p.g.a. Katarina Mensjikovs påskyndan ha låtit måla sitt porträtt hos Gauffier i månadskiftet mars–april 1794. Att utväxla porträtt – oftast miniatyurer – hörde till tidens vänskapsritualer. Det förefaller troligt att det rör sig om en gengåva till Armfelt vars porträtt redan hängde hos Hervey.²² Katarina Mensjikovs brev är dock tills vidare den enda information vi har om Gauffiers porträtt av Hervey. Målningen kan vara ett av många tills vidare oidentifierade Gauffierporträtt.²³ De två monarkistvännernas hårda öden påminner i detta skede förunderligt om varandra. Under

²² Hervey hade också ett porträtt av prins Augustus som Gauffier hade målat år 1793. Målningarna såldes på auktion efter Howard de Waldens (sonen till Herveys änka Elizabeth i hennes andra äktenskap med lord Seaford) död. Christie, Manson & Woods, London 18.3.1869, nr 460 (Armfelt) och 461 (Augustus). Porträttet av Augustus är bekant i flera versioner.

²³ Jag tackar J a c o b S i m o n, National Portrait Gallery, London, för vänligt bistånd i sökandet efter porträttet.

slu
nin
K
ne
her
bes
näs
tus
har
Eng
har
(Ne
C
kol
dör
rum
24
skild
red.
delh
25
efter
Men

Skiss över relationen mellan Gauffierporträtten 1793–1794 och deras ägare.

slutet av år 1793 förlorade Hervey sin ambassadörspost och han blev småningom förvisad från storhertigdömet Toscana.²⁴

Katarina Mensjikov skriver också i sitt brev att prins Augustus har gett henne ett porträtt av Gauffier och att denne som gengåva bett om en kopia av hennes Gauffierporträtt. Vid sitt besök i konstnärens ateljé hade furstinnan besett den för Armfelt tänkta kopian av sitt porträtt som hon tyckte att var nästan lik det ursprungliga och sedan beställt ytterligare en kopia för Augustus. Furstinnans och Armfelts exemplar har förkommit, men den kopia som har tillhört Augustus', sedermera hertigen av Sussex, samling finns bevarad i England. Personernas namn har under åren glömts bort och Mario Praz har t.ex. år 1971 presenterat målningen som en variant på Corneliatemat (*New Cornelia*) med en mor som berättar om förfädrens dygder för sin son.²⁵

Också Katarina Mensjikov är på sitt porträtt omgiven av ett antikiserande, kolonnprytt rum; i fonden öppnar sig en landskapsvy. Av golvplattorna att döma kunde det t.o.m. vara samma byggnad som på Armfelts porträtt! I rummet finns flera skulpturer på höga piedestaler. I mitten av målningen lyf-

²⁴ Brev från Hervey till G.M.A. 28.3.1795, Armfeltska samlingen, RA. För ögonvittnesskildringar om Armfelts och Herveys eskapader se t.ex. *The Journals of Elizabeth Lady Holland*, red. The Earl of Ilchester, Vol. I, London 1909. Hervey anslöt sig till Englands medelhavsflotta och stupade i strid år 1796.

²⁵ Mario Praz, *Conversation Pieces*, Milano 1971, s. 216. Målningen såldes på auktion efter hertigens av Sussex död, Christie & Manson, London 24.6.1843, nr 110 (The Princess Menchikoff and her son in an apartment).

François-Xavier Fabre (1766–1837): Katarina Mensjikov som Erato. O.p.d. 94x74. sign.: på rullen F. XAVIERUS. FABRE p FLORENTI-NE..1794., Armfeltmuseet, Sveaborg. (Museiverket.)

ter ljuset på hedersplats fram en staty i helfigur av Katarina den stora. Kejsarinnans välvilliga blick följer från tronen med händelserna i förgrunden. Bredvid Katarina Mensjikov på den dekorativa directoire-soffan står hennes då 7-åriga äldste son Alexander som senare skulle komma att bli amiral och generalguvernör över storfurstendömet Finland. Bägge är iklädda dräkter av antikt snitt. Modern pekar på en bröstbild av pojkens farfars far, Alexander Mensjikov (1672–1729). Denne hade varit Peter den stores vän, en soldat och statsman värd eftervärldens beundran, men också en under Peters efterföljare till Sibirien förvisad hjälte.²⁶ Den andra bröstbilden föreställer Katari-

²⁶ Jag tackar Rainer Knäpas för denna information.

na M
päm
milj
ställ
eme
An
var I
27
med
classi
slår at

François-Xavier Fabre: Helena Mensjikov som Terpsichore. O.p.d. 93,5x74. Sign. X Fabre à Florence 1794. Armfelmuseet, Sveaborg. (Museiverket).

na Mensjikovs farfar, Michail Golitzin (1674–1739).²⁷ Verkets komposition påminner om Gauffiers Armfeltporträtt, speciellt det som var avsett för familjen. I bägge "samtalar" de levande med beundrade döda som har framställts som skulpturer (*conversation piece*). Porträtten "samtalar" också sinsemellan på många innehållsliga plan.

Armfelt anlände till S:t Petersburg i maj 1794. Mot hans förhoppningar var Katarina den stora inte intresserad av hans tjänster och Armfelt fick lov

²⁷ Man har också gissat att bilden föreställer Anna Golitzin, f. Gruzinskaja, (1763–1842) med sonen Andrej, se Boris Lossky och Jean-François Mejjames, *Age of neoclassicism*, Exhibition of the Council of Europe 14, London 1972, s. 65–66. Skribenterna föreslår att den fjärde skulpturen i dunklet är Peter den store.

att flytta till den avlägsna provinsstaden Kaluga. Hans kontakter till omvärlden från denna trista förvisningsort var få och kontakten till familjen i Livland sköttes per brev. Katarina Mensjikovs ankomst till S:t Petersburg som var planerad till våren fördröjdes p.g.a. en svår förlossning till hösten 1794. Snart efter sin ankomst kunde furstinnan berätta för Armfelt om sin substitusamvaro med hans Gauffier-porträtt:

... mon occupation favorite est le repeter cent fois que je t'adore, c'est nécessaire à mon bonheur, ne pouvant te le dire de bouche, je le repete cent fois à ton portrait, qui orne ma chambre, c'est donc à lui, que ton amante offre ...

Ton tableau est très joli, ... je retrouve tes traits dans cette ressemblance, mais non ton âme, cette âme qui se peint si bien dans tous tes mouvements, et dans toutes tes actions, ces yeux si beaux, ne disent rien dans ce tableau, et cependant ... Enfin quand je veux analyser cette physionomie qui me plaît tant je prend de l'humeur contre ton portrait, serieusement j'en prend, et je m'aperçois que Gauffier n'est qu'un bonbonillieur.²⁸

Föremålet för furstinnans ljuva omsorger och låtsade förargelse hade anlänt till S:t Petersburg från Florens i samma sändning som också innehöll François-Xavier Fabres porträtt av Katarina och Helene Mensjikov (bilderna 8 och 9). Fabre har framställt dem som två av Apollons musor. Bägge är draperade i nyklassicistiska klädnader och har blomsterkransar i håret. Den i vitt klädda furstinnan Katarina är Erato, kärleksdiktens och lyrikens musa, med en lyra och ett skrivark som sina attribut. Furstinnan Helene, med smeknamnet "la Superbe", i blått är Terpsichore med sin tamburin.²⁹ Baron Nolckens

²⁸ "... min favoritsysselsättning är att upprepa hundra gånger att jag dyrkar dig, det är nödvändigt för min lycka, då jag inte kan säga det till dig ansikte mot ansikte upprepar jag det hundra gånger för ditt porträtt, som pryder mitt sovrum, det är alltså till honom som din älskade offerar [sin kärlek]... Din tavla är mycket vacker,... jag återfinner dina drag i denna likhet, men inte din själ, den själ som avspeglas så väl i alla dina rörelser, och i alla dina handlingar, dess vackra ögon säger ingenting, men dock ... Till slut när jag vill analysera denna fysionomi som behagar mig så, blir jag arg på ditt porträtt, jag tar det allvarligt, och jag märker att Gauffier endast är en skönmålare." Katarina Mensjikov till G.M.A. 27.10.1794, Armfeltska arkivet, RA.

²⁹ Laure Pellicer, 'François-Xavier Fabre in his Museum', *Apollo*, January 1989, 12-17, s. 16. Pellicer skriver om porträttparet att det är "a curious combination of mythological disguise and almost brutal realism". Bedömningen kan vara föranledd av de senare gjorda reparationer som har förfulat framför allt Katarina M:s porträtt. G.M.A. sägs i februari 1793 ha beställt "en mycket stor duk med sin porträttbild till häst, såsom kommenderande general en chef, i fonden ett bataljfalt med trupper" av Fabre. F. S a n d e r, *Francesco Piranesi. Svensk konstagent och*

karaktärstiker passar också in på Fabres målningar: "Furstinnan Menschikoff är förtjusande, högst älskvärd och mild; hon sjunger som en näktergal. Niècen, furstinnan Helène, skulle visserligen icke hvarken kunna gifva anledning till ett nytt trojanskt krig eller ett episkt poem, men gör likväl mycket buller af sig; hon är i högsta grad munter."³⁰ Porträtten levererades småningom till Kaluga och hör numera till Armfeltmuseets samlingar på Sveaborg. Den mångskiftande kärlekshistorien mellan furstinnan Mensjikov och Armfelt avtynade hösten 1796.³¹

***

Sommaren 1796 korresponderade Armfelt från Kaluga genom Serra Capriola, den napoletanske ambassadören i S:t Petersburg, om en ny beställning av Gauffier.³² Följande år fick Armfelts vänner Aminoff och Ehrensvärd, som fått lida mycket under högmålsprocessen, genom Hedvig Armfelt var sin republik av Gauffiers Armfeltporträtt. Skillnaderna mellan dem och de två tidigare porträtten från år 1793 beror på att beställningen genomfördes med hjälp av en liten modell i oljefärg som var en viktig del av Gauffiers arbetsprocess.³³

minister i Rom, Stockholm 1880, s. 14. Enligt Sander löste Hervey in Gauffiers Armfelt-porträtt.

³⁰ Elof Tegnéer, *Gustaf Mauritz Armfelt II*, Stockholm 1884, s. 89.

³¹ Carl von Bonsdorff, *Gustaf Mauritz Armfelt I*, SSLF 212, Helsingfors 1930, s. 449-450.

³² Brev från Serra Capriola till G.M.A., S:t Petersburg 28.5/8.6.1796 och ett odaterat brev, Armfeltska arkivet, RA.

³³ Flera *modelli* över personerna i den lilla vänskapskretsen har bevarats, t.ex. över Katarina Mensjikov (Musée Fabre, Montpellier) och över prins Augustus (Versailles).

G. M. Armfelt som ordensriddare

TUUKKA TALVIO

Kort innan han flyttade till Finland år 1811 lät Gustaf Mauritz Armfelt Carl Fredrik von Breda måla hans porträtt. Målningen, som sedan tillhörde hans dotter, grevinnan Augusta Piper på Engso, avbildade honom stående bredvid en byst av Gustaf III. Den har senare kopierats på en bröstbild som finns på Åminne, och efter denna har man komponerat två porträtt av Armfelt i rysk uniform, av vilka det ena finns på Åminne och det andra tillhör Helsingfors universitet.¹

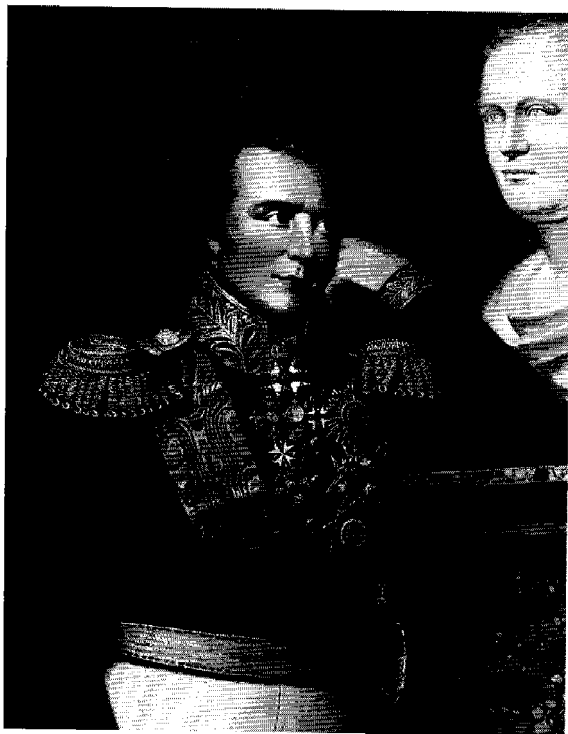
Armfelt tillbringade den sista vintern i Sverige som privatman, och på von Bredas målning ser vi honom utan värdighetstecken eller andra symboler än Gustaf III:s byst. Det är tydligt för åskådaren att det är fråga om en gustavian som med detta porträtt – troligen det sista av de många som han lät måla – ännu en gång har velat dokumentera sin trohet mot konungens minne. Det postuma porträtt som Johan Erik Lindh år 1845 målade för Helsingfors universitet visar samma drömmande uppsyn, men nu vid kejsar Alexanders byst.² En större olikhet är dock att Armfelt är klädd som en rysk generaladjutant och bär Rysslands, Sveriges och Danmarks högsta ordnar samt den romersk-katolska Malteserorden.

G. M. Armfelts karriär som ordensriddare utgör ett intressant bimotoiv i hans levnadshistoria, delvis därför att några av de utmärkelsetecken som han fick var ovanliga och delvis därför att några av dem fortfarande finns kvar, vilket också är sällsynt när det är fråga om 1700-tal; slutligen är hans ordnar intressanta för att de ger viktig information för studiet av hans många porträtt.

Till en början måste dock betonas att jag inte har haft möjlighet att i detta sammanhang studera originalkällorna. Framställningen bygger på littera-

¹ K. K. Meinander, *Porträtt i Finland före 1840-talet* (Helsingfors 1931), s. 165, 278–279.

² *Ars universitaria 1640–1990. Porträtt ur Helsingfors universitets samlingar* (Helsingfors 1990), s. 66–67. Det andra porträttet av Armfelt i rysk uniform är avbildat i Stig Raméls bok *Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814* (Stockholm 1997), pl. III.

J. E. Lindh (1845): G. M. Armfelt som rysk generaladjutant, med Svärdsordens kommendörskors och nedanför, burna i knapphål, S:t Alexander Nevskij-, Malteser- och S:t Anneordnarna; på bröstet minnesmedaljen för år 1812 och Svärdsordens riddarkors samt kraschanerna för S:t Andreas-, Serafimer- och Elefantorden tillsammans med malteserkorset och silversvärdet. Det breda blåa bandet tillhör S:t Andreasorden, vars klenod inte är synlig. (Foto Helsingfors universitet.)

tur, främst på Elof Tegnér's och Carl von Bonsdorff's biografier.³ Det är inte heller möjligt att i detalj beskriva de ordenstecken som ingår i greve C. A. Armfelts stora donation till Finlands Nationalmuseum år 1925.⁴ Således är denna uppsats endast en översikt med några kritiska kommentarer.

³ E. Tegnér, *Gustaf Mauritz Armfelt I–III* (Stockholm 1893–94). C. v. Bonsdorff, *Gustaf Mauritz Armfelt I–IV* (Helsingfors 1930–34).

⁴ I donationen (Nat.mus. 8150) ingår ca 30 utmärkelsetecken (kraschaner sydda på klädesplagg inte medräknade) som har tillhört olika medlemmar av ätten Armfelt på Åminne.

Elefantorden

Sverige hade inget beständigt ordensväsen före år 1748, då Fredrik I stiftade Svärdsorden för officerare, Nordstjärneorden för civila tjänstemän och Serafimerorden för de högsta ämbetsmännen. I offentligheten framställdes åtgärden som ett återupplivande av rikets urgamla riddarliga institutioner, men man var också medveten om att det nya belöningsystemet var ekonomiskt förmånligt för staten.⁵ Till en början utdelades ordenstecken sparsamt. Därför är det inte förvånande att Armfelt fick Svärdsorden först år 1789, kort innan han blev generalmajor, och då fick han endast riddartecknet, inte kommendörskorset.

Armfelts första utmärkelsetecken tillhörde dock en helt annan kategori. Enligt en dåtida brittisk ordenshistoriker stod endast Strumpebandsorden framom Elefanten: "The Princes of the Blood, foreign Princes, or Noblemen of the highest Quality, are alone entitled to aspire to it."⁶

Historien om hur Armfelt blev riddare av Elefantorden har berättats flera gånger. I slutet av år 1787 gjorde Gustaf III ett oväntat besök i Köpenhamn i avsikt att förmå Danmark att överge alliansen med Ryssland. Detta lyckades inte och man fick nöja sig med en försäkran om det danska hovets allmänna vänskapliga hållning gentemot Sverige. "Men för att dölja sin misräkning och låta världen tro att hans önskningar krönts med framgång beslöt Gustaf III att söka skaffa sin gunstling Danmarks förnämsta utmärkelsetecken, elefanterorden", skriver *Torsten Hartman*.⁷

Hartman sammanfattar det som Armfelts andra levnadstecknare hävdar i utförligare ordalag, nämligen att det först och främst var fråga om konungens politiska spel som händelsevis ledde till att hans gunstling blev dekorerad.⁸ Men man kan fråga sig huruvida Gustaf III inte, ifall han hade lyckats i förhandlingarna, skulle ha haft större skäl att skaffa det höga utmärkelsetecknet åt sin medhjälpare? Säkert är att det som först och främst väckte uppseende i hovkretsarna var att det var ett fall av oförtäckt favorisering att Gustaf III krävde en av världens förnämsta ordensdekorationer åt en ung och ännu relativt oviktig vän. Varför kunde kungen inte nöja sig med att Armfelt tilldelas

⁵ E. E. Areen & S. Lewenhaupt, *De nordiska ländernas riddarordnar I* (Stockholm 1942), s. 14–15. F. Löwenhielm, *Svenska ordnar och medaljer* (Stockholm 1987), s. 17–19.

⁶ [L. Hanson] *An Accurate Historical Account of All the Orders of Knighthood at Present Existing in Europe II* (London s.a. [1802]), s. 76.

⁷ T. Hartman, *De tre gustavianerna* (Helsingfors 1899), s. 15.

⁸ Tegné, I, s. 169–173. v. Bonsdorff, I, s. 88. E. Lönnroth, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv* (Stockholm 1986), s. 130–136.

des
kan
värld
upp
G
nom
I stä
ras t
utfö
den
På
och
tavla
n a r
ra på
hos t
ligt t
hand
nove
lan i
och
En
krig
han i
don
moi
fram
Eft
statsk
fortg
ser E

9

10

11

12

stå) de

13

des Danmarks andra orden, Dannebrogen? I avsaknad av nytt källmaterial kan man förmoda att Gustaf III helt enkelt ville slå två flugor i en smäll: låta världen tro att underhandlingarna hade varit framgångsrika och samtidigt upphöja sin gunstling till en status som "nobleman of the highest quality".

Gustaf III genomdrev sin vilja, men det danska hovet visade sin olust genom att konungen inte förlänade ordensinsignierna personligen till Armfelt. I stället överlämnades de till honom i ett förseglat paket för att vidarebefordras till konung Gustaf III, för att denne på sin födelsedag i januari själv skulle utföra dekoreringen. Konungen väntade dock inte, utan Armfelt fick sin orden redan i november 1787.⁹

På Wertmüllers välkända porträtt ses Armfelt med Elefantordens kraschan och det blåa bandet, med ordenskedjan hängande kring vapnet som kröner tavlans ram. Han bär också Svärdsordens riddartecken. Enligt K.K. Meinander finns exemplar av detta porträtt på Ateneum i Helsingfors (numera på Armfeltmuseet på Sveaborg), på Åminne och, under Meinanders tid, hos friherrinnan A. Schröderheim i Stockholm – "det svenska exemplaret enligt uppgift daterat 1786, det ena av de övriga möjligen en kopia av annan hand än Wertmüllers".¹⁰ Såsom vi har sett fick Armfelt Elefantorden först i november 1787, och om Svärdsorden inte har blivit påmålad senare, kan tavlan inte ha blivit färdig före 1789. I alla fall är man böjd att tro att den först och främst har målats för att celebrera att Armfelt erhållit Elefantorden.

En ordensridhare var skyldig att ständigt bära sina dekorationer.¹¹ Under krig kunde detta vara livsfarligt, såsom Armfelt fick uppleva i juli 1788, när han i striderna vid Summa blev fiendens särskilda måltavla: "C'est votre cordon bleu que vous devez toute cette aubade. On vous a pris sûrement pour moi ou pour mon frère", skrev konungen till honom och bad honom att i framtiden undvika dylika faror.¹²

Efter Armfelts högmålsprocess år 1794 blev han utesluten ur Danmarks statskalender och denna "infama conduite", som förargade honom mycket, fortgick ända till 1803.¹³ Det är naturligtvis förklaringen till varför man inte ser Elefantorden på de porträtt som målades under denna tid.

⁹ Tegnér, I, s. 172. Lönnroth, s. 136.

¹⁰ Meinander, s. 166, bild 326.

¹¹ Set. ex. E. F. Wrede, *Finlands utmärkelsetecken* (Helsingfors 1946), s. 379–380.

¹² Tegnér, I, s. 197–198. "Det är på grund av Serafimerordensbandet som ni måste [utstå] denna hyllning. De förväxlade säkert er med mig eller med min bror".

¹³ Tegnér, II, s. 333, not. v. Bonsdorff, I, s. 598, not.

Utländska ordensinsignier måste vanligen återställas efter riddarens död, och i fråga om de högsta ordnarna brukar man yrka på att denna regel iakttas. Uppenbarligen gällde detta under Armfelts tid endast kedjan och klenoden. Kraschanerna var i början av 1800-talet normalt ännu broderade, d.v.s. inte tillverkade av silverplåt. Åtminstone tre av Armfelts elefantkraschaner finns i behåll, en av dem påsydd på Serafimerordens dräkt,¹⁴ en på hans ryska generalsuniform och en lös. På J. E. Lindhs tavla ses nederst på bröstet en kraschan som är relativt liten och verkar vara av silver. Privattillverkade silverkraschaner var inte okända i början av 1800-talet, men det är mera sannolikt att Lindh helt enkelt har målat kraschanen såsom han antog att den såg ut på hans egen tid.

Svärdorden och Serafimerorden

Såsom redan nämnts var Armfelts första inhemska utmärkelsestecken Svärdsordens riddarkors som han fick år 1789. Efter att ånyo ha tagit del i striderna i Finland och blivit sårad vid Savitaipale blev Armfelt den 21 augusti 1790 upphöjd till riddare med stora korset av Svärdsorden.¹⁵ Detta var en ny och hög utmärkelse som under kriget 1788-90 förlänades endast 24 officerare, bland dem konungen själv och hans bror, hertigen av Södermanland.¹⁶

Att inte endast kommandörer utan också riddare kunde hugnas med ett "stort kors" synes ha varit en påhitt av Gustaf III, som var mycket intresserad av ordensväsendet. Areen och Lewenhaupt skriver härom: "Samma dag, den 23 juni 1788, som Gustaf III steg ombord Amphion för att avsegla till Finland inför det stundande ryska kriget [. . .] höll konungen i ordenssalen ordenskapitel och förklarade därvid, "huru alltid hyste särgfällighet att uti Svenska bröst uplifwa gammal Svensk Mandom och Ära, hade förmått Kongl. Maj:t att nu, då ett fälttåg för handen är, uti Svärds Orden inrätta en ny värdighet, under namn af *Riddare med stora korset* . . ." Senare (1814) uppdelades denna värdighet i två klasser, men ursprungligen omfattade den endast en klass.¹⁷

Det stora korset hade riddarkorsets utseende men kommandörskorsets storlek och bars liksom detta kring halsen. Om en riddare med det stora korset

¹⁴ Beskriven och illustrerad i utställningskatalogen *Kustaa III:n aikaan - Från tredje Gustafs dagar*, Heinola stadsmuseums publikationer nr 1 (Lahti 1992), s. 177.

¹⁵ Tegnér, I, s. 307-308. v. Bonsdorff, I, s. 141.

¹⁶ F. U. Wrangel, *De Kongl. Svenska Riddareordnarna* (Stockholm 1899), s. 25. Denna sällsynta dekoration har senast förlänats marskalk Mannerheim år 1942.

¹⁷ Areen & Lewenhaupt, I, s. 199-210.

Svärdens stora riddarkors. (Finlands Nationalmuseum.)

redan var eller senare blev kommandör, bar han i stället för det stora korset kommandörskorset tillsammans med ett litet silversvärd som var fäst på vänstra sidan av bröstet.¹⁸ Med Armfelts utnämning till Serafimeriddare senare under 1790 blev han automatiskt kommandör av Svärdens orden,¹⁹ och på flera porträtt kan man se honom med silversvärdet under Serafimerordens kraschan. Lindhs målning från 1845 visar honom med samtliga tre grader av Svärdens orden – kommandörskorset, svärdet och riddarkorset – men denna kombination förekommer inte på porträtt från Armfelts livstid. På grund av att han redan samma år fick kommandörskorset måste det stora korset snart ha blivit åsidosatt. Det finns fortfarande i behåll, i mycket gott skick.

I utlandet synes Armfelts lilla silversvärd ha bidragit till det intresse som man kände för hans person. I Lady Elizabeth Hollands (1770–1845) dagbok skildras ett möte med honom i Florens år 1793:

¹⁸ Blev man kommandör av storkorset bar man två korslagda silversvärd. Se t. ex. A. Kockes porträtt av C. O. Cronstedt (*Meinander*, fig. 384).

¹⁹ Areen & Lewenhaupt, I, s. 201.

I saw there for the first time the celebrated Baron d'Armfeldt. He was the *ami de coeur* of the late King of Sweden. Immediately on his being wounded in the ball room he sent for d'Armfeldt, who was not apprised of the assassination till he saw his friend and sovereign weltering in his blood. The King said, "You, my friend, have been wounded too often to be shocked of this, but it is hard upon a man who never turned from an enemy to be wounded in the back." [...] He wears the silver sword embroidered upon his coat under the order, a badge the most flattering, as it is a testimony of good conduct and popularity. To be entitled to it a man must have the unanimous approbation of the whole army; a single soldier's objecting invalidates the choice of the others. He must have carried and raised a siege, and won a battle; not above two men in Sweden possess it.²⁰

Det är väl omöjligt att säga, vem som hade varit upphovsman till dessa fantastiska idéer, möjligen Lord Hervey, det brittiska sändebudet i Florens,²¹ och kanske också Armfelt själv – fastän det är svårt att tro att Armfelt skulle ha skrutit med att någonsin ha njutit allas "unanimous approbation".

Utnämningen till serafimerriddare eller "Riddare och Kommendör av Kongl. Maj:ts Orden" ("orden" här i pluralis) krävde normalt generallöjtnants rang. Som överstekammarjunkare sedan 1783 var Armfelt likställd med en generallöjtnant,²² och efter sina militära framgångar och i synnerhet efter sin roll i fredsunderhandlingarna i Värälä 1790 kunde han knappast anses omeriterad.²³ Under sin regering kreerade Gustaf III inalles 37 Serafimerriddare, av vilka åtta var svenska eller utländska furstliga personer. På ordensdagen den 22 november 1790 var Armfelt den förste bland de sex som utnämndes. Detta kan ses som ett uttryck för hans status i förhållande till de fyra andra svenskarna, generallöjtnant F. J. B. von Platen och grevarna J. G. Oxenstierna, A. F. Munck och Erik Ruuth. Den sjätte var Rysslands representant vid fredsunderhandlingarna, greve O. H. Igelström.²⁴

Enligt en fortfarande gällande regel skall svenska ordenstecken återställas efter innehavarens död.²⁵ Efter Armfelts frånfälle synes man ha glömt bort Svärdsordens stora riddarkors, möjligen på grund av att det inte hade blivit använt efter 1790, men kommendörskorset samt Serafimerorden kunde man

²⁰ The Earl of Ilchester (ed.), *The Journal of Elizabeth Lady Holland I* (London 1909), s. 46. Jag tackar fil. lic. Marja Supinen som har rikat min uppmärksamhet på detta verk.

²¹ Ilchester, s. 47. Tegnér, II, s. 112.

²² v. Bonsdorff, I, s. 36.

²³ v. Bonsdorff, I, s. 141, 147.

²⁴ K. Löfström (utg.), *Serafimerordenslängd 1748–1938* (Stockholm 1939), s. 22–23.

²⁵ Se bilagan i Löwenhielm (not 5).

inte undvika att returnera. Kvar finns dock Serafimerdräkten som bars vid statsceremonier. Den är av vitt siden, med en svart kapp. På bröstet finns förutom Serafimerordens också Elefant- och S:t Andreasordens broderade kraschaner samt Malteserordens vita kors.²⁶

De ryska ordnarna

Efter fredsslutet i Värälä utdelade kejsarinnan nådevedermälen enligt gammal sed. Det berättas att Armfelt förutom en briljanterad dosa fick en summa av 3 000 dukater (motsvarande drygt 10 kg rent guld) – men enligt en annan uppgift var det fråga om inte mindre än 13 000 dukater.²⁷ Utmärkelsestecken hörde också till saken; enligt von Bonsdorff förlänades Armfelt, "sedan han dock först refuserat utmärkelsen, den helige Andreas-ordens insignier, med vilka ett par andra ordenskraschaner följde såsom underordnade bihang".²⁸ Detta var inte första gången som Armfelt undanbad sig ett utmärkelsestecken,²⁹ men antagligen var det här endast fråga om höviskt pryderi, för under sådana förhållanden kunde man inte vägra att mottaga en främmande monarks nådebevis.³⁰

S:t Andreasorden med dess blåa band var den ryska motsvarigheten till Elefant- och Serafimerorden. Såsom Serafimerorden, vars mottagare kallas för "riddare och kommendörer av Kongl. Maj:ts Orden" [ordnar], medförde också Andreasorden en överlägsen rang i förhållande till lägre ordensriddare. Det ansågs därför tillbörligt att även en utländsk Andreasriddare dessutom skulle ha rätt att bära vissa andra ryska ordnar. Om man bortser från S:ta Katarinaorden, som var en exklusiv damorden, fanns det i slutet av 1700-talet fyra andra ryska ordnar, uppkallade efter S:t Alexander Nevskij, S:t Georg, S:t Vladimir och S:ta Anna. Georgs- och Vladimirsordnarna, båda instiftade av Katarina II, var utpräglade förtjänstordnar som inte kunde utdelas utan specifika personliga meriter. Alexander Nevskijorden och den ursprungligen holsteinska S:t Anneorden var i detta hänseende mindre bundna vid regler, förutsatt att mottagaren innehade en tillräckligt hög rang, därför var det dessa ordnar som Armfelt fick tillsammans med Andreasorden.³¹ S:t Anneor-

²⁶ Se not 14.

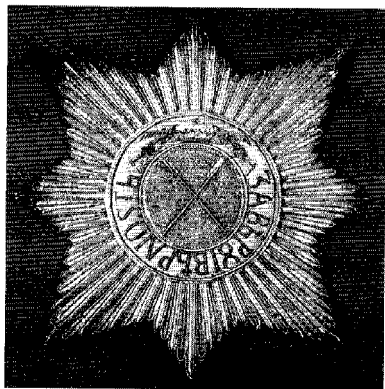
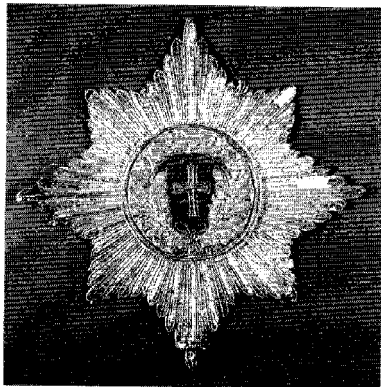
²⁷ Tegnér, I, s. 336, not.

²⁸ v. Bonsdorff, I, s. 148.

²⁹ Tegnér, I, s. 307.

³⁰ Jfr Wrede, s. 381.

³¹ Senare medförde S:t Andreasorden också Vita Örn- och S:t Stanislausordnarna. C. Hurley, *Russian Orders, Decorations and Medals* (London 1935), s. 26.

Elefant- och S:t Andreasordnarnas broderade kraschaner i stort format (ca 22,5 cm). Stora kraschaner av denna typ användes på kappor. (Finlands Nationalmuseum.)

den delades senare i fyra klasser, men under Katarina II:s tid hade den endast en grad som motsvarade första klassen eller storkorset.

Eftersom Alexander Nevskij- och S:t Anneordnarna s. a. s. ingick i Andreasorden hade Armfelt inget skäl att använda dem i vardagslag utanför Ryssland – det räckte med att bära Andreasordens kraschan tillsammans med de svenska ordnarna och Elefanten (den sistnämnda också endast i form av kraschanen). På Joseph Grassis Armfeltporträtt i Finlands Nationalmuseum ses dock också Alexander Nevskijorden som halskors. Men när Armfelt år 1794 flydde till Ryssland, kunde han, ironiskt nog, inte bära sina ryska ordnar. Han blev visserligen inte utesluten ur den ryska statskalendern,³² men han blev förvisad till det inre av landet där han fick leva under ett annat namn. Redan vid ankomsten till Ryssland hade han varit tvungen att ljuga, när tullmännen ville veta varför "herr Brandt" hade så många höga ordnar i sin koffert.³³ Det skulle dröja tre och ett halvt år innan han i början av 1798 äntligen kunde lämna Ryssland och, efter att ha överskridit gränsen, återta sitt namn och anlägga de ryska utmärkelsetecknen,³⁴ de enda som han då hade rätt att bära.

R. T. Bertóns berömda målning av de tre gustavianernas, G.M. Armfelts, J.F. Aminoffs och J.A. Ehrenströms, återförening i Wien år 1803, visar Arm-

³² Tegnér, II, s. 317, not.

³³ Tegnér, II, s. 239-240.

³⁴ v. Bonsdorff, I, s. 495, not.

*S:t
det
und
(Fin*

felt
och
kon
gen
St
ock
slut
ne k
tillh
fick

35

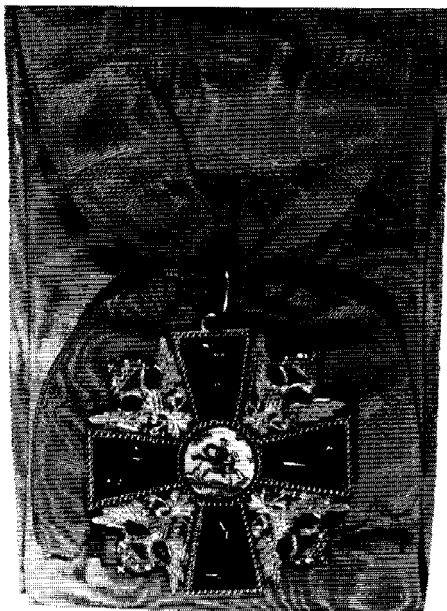
36

(Bres
kand

dy -

37

nalet

S:t Alexander Nevskij-orden, antagligen det exemplar som Armfelt fick efter fredsunderhandlingarna i Värälä år 1790. (Finlands Nationalmuseum).

felt efter hans rehabilitering, med två blåa band på varandra, Serafimerorden och S:t Andreas. På bröstet bär han Serafimerkraschanen och Svärdsordens kommendörskors och svärd. Målningen har gått förlorad, men den är känd genom J. P. Pichlers gravyr från år 1805.³⁵

Skyldigheten att returnera ordensklenoderna efter innehavarens död gällde också de ryska ordnarna, men en av dem förblev i familjens ägo och hamnade slutligen i Nationalmuseet. Det är S:t Alexander Nevskijordens vackra gyllene kors, med rött glas i stället för emalj och en broderad kraschan. Denna typ tillhör 1700-talet, och det är utan tvivel det ursprungliga korset som Armfelt fick år 1790.³⁶ Det bleknade röda bandet³⁷ kan också vara det ursprungliga,

³⁵ Meinander, s. 203, bild 416.

³⁶ Ett nästan identiskt ex. är illustrerat i A. Spada, *Onori e glorie. Francia, Russia, Austria* (Brescia 1983), s. 196-197 ("Esemplare rarissimo di epoca 1790 circa."). Ett annat, något avvikande ex. i Statsmuseet i Moskva är illustrerat i V. A. Durov, *Russkije i sovetskije boevje nagrady - Russian and Soviet Military Awards* (s. 1. 1989), s. 22.

³⁷ I Nationalmuseets utställning har korset försetts med ett nytt band för att skydda originalet från ljus.

för hade man Andreasorden, bar man i regel inte Alexander Nevskij som storkors. Såsom redan nämndes finns också en kraschan av S:t Andreasorden påsydd på Armfelts serafimerdräkt, och det finns en annan på hans generalsuniform. Vidare ingår ett mycket stort exemplar av samma kraschan i samlingen, samt tre ovanligt grova exemplar som förefaller vara tillverkade av tenn och antagligen är avsedda att användas på ytterplagg i fältförhållanden. Av S:t Anneorden finns ingenting kvar, men man kan anta att dess kors var av den gamla dekorativa typen och inte av den enkla 1800-talstyp som på Lindhs målning, där den ses längst ned.

Bland riddarkorsen och kraschanerna visar Lindhs målning också en liten blank silvermedalj i Andreasordens blåa band. Det är minnesmedaljen över 1812 års fälttåg,³⁸ Armfelts sista utmärkelsetecken.

Malteserorden

Johanniter- eller Malteserorden anses vara världens äldsta. Efter att ha lämnat Jerusalem år 1291 fann johanniterna en fristad först på Cypern, sedan på Rhodos och slutligen på Malta, därifrån de fördrevs av Napoleon år 1798. Samma år valdes Rysslands kejsare Paul I till stormästare fastän han var grekisk-ortodox, och före sin död 1801 förlänade han Malteserkorset bl. a. till sin syssling Gustav IV Adolf, som år 1800 erbjöd johanniterna Gotland som en ersättning för Malta. Detta besynnerliga projekt ledde aldrig till några resultat, men förhandlingarna pågick till 1808. År 1834 blev orden etablerad i Rom, där den fortfarande innehar suverän status.

Sedan reformationen existerar det också en protestantisk gren där det s.k. Balliet Brandenburg utgör kärnan. Armfelt tillhörde dock den katolska grenen, som till skillnad från de evangeliska johanniterna vanligen kallas för Malteserorden.³⁹

Bakgrunden till Armfelts inträde i denna orden är hans vistelse i Neapel som svensk minister under åren 1792–93. Han var personlig vän med drottning Karolina, som han redan hade träffat under Gustaf III:s italienska resa år 1784. De träffades också senare, och år 1801 hjälpte han drottningen (som

³⁸ Medaljen präglades 1813. V.V. Bartosjkevitz, *Nagradnaja medal utjastnika osetjestvennoj voiny 1812 goda kak pamjatnik epochi* (Moskva 1992).

³⁹ Se t. ex. Areen & Lewenhaupt, II, s. 481–485. C.G.U. Scheffter, 'Johanniterorden i Sverige. En bibliografisk översikt'. *Johanniterorden i Sverige 1920–1970* (Stockholm 1970). *Riddarvapnen från Sonnenburg*. Statens Historiska Museum, Utställningskatalog nr. 118 (Stockholm 1991).

var syster till kejsar Leopold II) att transportera en del av sin förmögenhet från Wien till Hamburg för att deponeras i stadens banker. Detta var ett ansvarsfullt uppdrag, för enligt uppgift var det fråga om en halvannan miljon dukater.⁴⁰

von Bonsdorff behandlar Armfelts utnämning till johanniterriddare år 1805 i samband med dennes relation till Gustaf IV Adolf som "med verklig förtjusning och med erkännande gav sitt bifall till utmärkelsens mottagande". von Bonsdorff och Tegnér citerar också Armfelts uttrycksfulla brev till sin hustru den 23 april 1805:

Således kan jag få ett kommenderi; och som drottningen [av Neapel] skriver till mig, är det allt vad kungen [av Neapel] önskar, att kunna giva mig detta prof av sin vänskap. Herre Gud, om världen blefve tranquille, och jag fick ett kommenderi i Italien – vad vore icke min lycka outsägel., men i reella saker blifver jag aldrig lyckl. Vore jag en narr, som älskade vara utsirad som en bandkommendör, så vore ingen mera att lyckönska än jag.⁴¹

Kungariket Neapel bildade ett storpriorat inom Malteserorden. Både von Bonsdorff och Tegnér citerar uppgiften att Armfelt blev utnämnd till "grande croix et grand bailli de l'ordre de la langue sicilienne".⁴² Ordet "bailli" kan betyda en underavdelning av ett storpriorat, men det är också benämningen på ordens högre funktionärer i allmänhet.⁴³ Armfelts egentliga ställning inom storprioratet framgår inte; antagligen var den mer eller mindre nominell. Men han fick i alla fall sitt kommenderi, som dock inte gav honom något konkret fotfäste i Italien. Han kunde emellertid utverka riddarkors åt sina söner Gustav Magnus och Alexander, döttrarna Augusta och Vava, svärsonen A. A. Piper samt vännen J. A. Ehrenström. Försöket att utverka ett kommenderi åt J. F. Aminoff lyckades däremot inte.⁴⁴ Uppenbarligen var det fråga om ett s.k. familjekommenderi, som var ärftligt. Under Paul I:s korta tid som stormästare hade flera sådana instiftats även i Ryssland, men de indrogs i Ryssland i januari 1817,⁴⁵ vilket också måste ha gällt det Armfeltska kommenderiet.

⁴⁰ Tegnér, II, s. 374-377.

⁴¹ v. Bonsdorff, II, s. 216. Tegnér, III, s. 51-52.

⁴² Biografiska uppslagsverk talar endast om "riddare med stora korset".

⁴³ Areen & Lewenhaupt, II, s. 483.

⁴⁴ v. Bonsdorff, II, s. 216, not. S.J. Boëthius (utg.), *Statsrådet Johan Albert Ehrenströms efterlemnade historiska anteckningar II* (Uppsala 1883), s. 567-568.

⁴⁵ V. A. Durov, *Ordena Rossii – The Orders of Russia* (Moskva 1993), s. 129.

I donationen från år 1925 ingår ett malteserkors med svart band, likadant som på Lindhs målning. Det kan dock också ha tillhört sonen Gustav Magnus Armfelt, som blev Malteserriddare år 1807 vid femton års ålder.

Slutord

Bortsett från faleristiska specialstudier,⁴⁶ har ordensväsendet naturligt nog huvudsakligen studerats som ett belöningssystem,⁴⁷ vars politiska och sociala betydelse tidigare var mycket större än i dag. Ur denna synvinkel är det intressant att notera den stora skillnaden mellan Sverige och Ryssland. I Sverige kunde en officerare huggas med olika grader av Svärdsorden, och en synnerligen meriterad (och helst högättad) general kunde också bli Serafimerriddare. I Ryssland – och Finland efter 1809 – var det däremot inte omöjligt för en framgångsrik general att bli riddare av t. o. m. sju olika inhemska ordnar,⁴⁸ vars successiva grader följde varandra mer eller mindre förutsägbart. Det samma gällde de civila ämbetsmännen. Således återspeglar t. ex. Alexander Armfelts tio ryska ordensgrader (från Anneordens 2:a klass till S:t Andreas med briljanter) hans kontinuerliga avancemang efter det att han år 1832 hade blivit anställd hos statssekreteraren för finska ärenden.⁴⁹

I G. M. Armfelts fall spelade hans ställning som gunstling vid Gustaf III:s hov en avgörande roll. Utan denna utgångspunkt hade han aldrig blivit elefantriddare eller fått sitt kommanderi inom Malteserorden. "Voilà les changements que cette déesse qu'on appelle la Fortune occasionne," hade Gustaf III redan år 1788 sagt om Armfelts raska karriär,⁵⁰ och samma tema finner vi ofta i populära biografiska verk. Det är lätt att se hans bana som ordensriddare mot en sådan bakgrund, men man borde också komma ihåg den i vår historia välkända polsk-ryska Stanislaiordens motto, *Premiando incitat*. Ordensväsendets syfte har aldrig varit att enbart belöna, utan också att uppmuntra till fortsatt lojalitet. Att Armfelt var lojal mot Gustaf III, drottning Karolina och Alexander I kan inte ifrågasättas.

⁴⁶ Se H. Degerman, *Suomen heraldinen bibliografia* (Helsinki 1984), s. 48–58.

⁴⁷ Senast av R. Savolainen, *Suosikkisenaattorit* (Helsinki 1994), s. 112–123.

⁴⁸ Inklusive två polska ordnar som förryskades år 1831.

⁴⁹ Alexander Armfelts ordenstecken har antagligen blivit återställda, men år 1980 fick Nationalmuseets myntkabinett ordnarnas originaletuier med åtskilliga ordensband och broderade kraschaner som gåva av fru Ulrika Rotkirch.

⁵⁰ "Se där vilka förändringar den gudinna som kallas Lyckan föranleder" G. v. Proschwitz (red.), *Gustave III par ses lettres* (Stockholm – Paris 1986), s. 298.

Aug
den
Aug
grän
på i
men
utan
böre
sam
dera
H
Ju r
sam
kult
text.
allm
ganc
196
de se
text
tions
katic
adels

Cultu
rusta s

Histori

Att utbildas till hovdam

Augusta Armfelts uppfostran och läroår

JESSICA PARLAND-VON ESSEN

Augusta Armfelt (1786–1845) var dotter till Gustaf Mauritz Armfelt och dennes hustru Hedvig Ulrika De la Gardie. Av politiska skäl tillbringade Augusta stora delar av sin barndom med familjen i landsflykt utanför landets gränser ute i Europa med perioder av studier, besvärliga resor och rekreation på kurorter. Hennes position var kanske ovanlig i ett nordiskt perspektiv, men ute i det svallande Europa fanns det en stor grupp adliga kosmopoliter, utan hemland, på flykt undan förändring och katastrof. Deras aristokratiska börd och kultur gav dem en särställning i samhället, men denna ställning var samtidigt ofta deras enda tillflyktsort eller legitimitet och en utmaning mot deras omgivning.

Historikernas dilemma består enligt semiotikern och kulturhistorikern Juri Lotman i förhållandet till texterna, som ofta uppfattas som det samma som de efterlämnade skrifterna. Han menar att man i stället borde se kulturen som en helhet eller väv av texter som kontinuerligt genererar mera text.¹ I denna uppsats används begreppet *text* i en betydelse som förekommer allmänt inom kultursemiotisk forskning i Lotmans efterföljd. De grundläggande begreppen infördes främst av den s.k. Moskva-Tartu-skolan fr.o.m. 1960-talet och var på sin tid ett komplement till den strukturalistiskt inriktade semiotiken. Text omfattar enligt detta synsätt både verbal text (litterära texter, tal och skrift på olika språk), men också icke-verbala kommunikationsformer (gester, rörelser, attityder, kroppsspråk) och estetisk kommunikation (konst, musik, teater, dans). En viss kulturform – här 1700-talets adelskultur – kan ses som ett komplex eller ett mönster av texter, som får sin

¹ Juri M. Lotman & B.A. Uspenski, 'New Aspects in the Study of Early Russian Culture', *The Semiotics of Russian Culture* (Michigan 1984). Se vidare Eero Tarasti, *Johdanna semiotiikkaan* (Helsinki 1990), s.248 och 291.

betydelse genom ett system av *koder*. Koderna byggs upp och institutionaliseras inom ett kulturellt fält, som därmed också kan *avkoda* texterna och klarlägga deras olika betydelsenivåer. Utgående från Augusta Armfelts edukation försöker jag här rekonstruera ett exempel på en adelsfrökens särskilda kulturella text och dess koder under åren kring sekelskiftet 1800.

En del av den kulturella texten utgörs av språket som barnet anammar under de första åren av sitt liv, men även andra språk och de övriga icke-verbala delarna av kulturen överförs under individens uppväxt.² Adeln hade under 1700-talet en egen kultur, som ständigt genererade en adelstext av konventioner, seder, regler och ståndsdistinktion, noga reglerad genom det omgivande samhällets tryck. Denna texthelhet manifesterades speciellt i kvinnornas uppfostran och edukation, i förberedelsen för vuxenlivet. Eftersom deras aktiva politiska makt var begränsad, bestod deras roll av att vidmakthålla den hotade strukturen genom sitt totala anammande av adelskoden. Uppfostran var för dem en barriär mot de andra samhällsgrupperna och ett viktigt medel att trygga framtiden.

Augusta Armfelts uppväxt påverkas av två dominerande strukturella processer. Den första är adelns position mellan den styrande monarkin och de lägre samhällsgrupperna. Trycket från borgerskapet ökade kraftigt under 1700-talet, då skriften, som tidigare använts av de högre stånden som en del av deras kultur, togs i bredare bruk.³ Prästerskap och adel utnyttjade skriften i sina samhällsfunktioner och den var således en del av deras kultur. "Högekulturen" hade dittills varit adelns och prästerskapets kultur och egendom. Borgerskapet, som nu blev starkare, rikare och större befäste sin ställning också som producent och konsument av skrift.

Den andra processen berörs också av denna utveckling. Redan på 1780-talet pågick i svensk tidningspress en häftig propaganda för det borgerliga familjeideal; föräldrarna skulle vara livskamrater, sammanknutna av äkta kärlek och tillsammans värda och uppfostra sina barn.⁴ Denna föraning av

² Ann Shukman, 'Culture', Thomas A. Sebeok et al. (ed.), *Encyclopedic Dictionary of Semiotics* (Berlin 1986).

³ Anna Maria Åström, 'Sockenboarne'. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850* (Helsingfors 1993), s. 18–19. Mickwitz Joachim, 'En oslipad diamant. Fröknarna Hedda Sederholm och Adelaide von Hauswolff, fostran och ideal', Kerstin Smeds et al. (red.), *Boken om vårt land 1996. Festskrift till professor Matti Klinge* (Helsingfors 1996), s. 82–83.

⁴ Kai Häggman, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa* (Helsinki 1994), s. 155–156.

romantiken och det borgerliga familjeidealets frammarsch avspeglade sig i kvinnans roll, många gånger som en begränsande faktor. Parallellt med dessa ideologiskt-samhälleliga strömningar bör man se de pietistiska väckelserörelserna som vann terräng under samma tid. Jag vill påstå att dessa influerade till och med hovadeln, som samtidigt som den ville markera sin särställning, i viss mån måste finna sig i att konvergera sin moraluppfattning med den borgerliga moralen. Adelsdamens speciella position i samhällsstrukturen, där hon i och med upplysningen blir erbjuden fruntimmersläroböcker, men samtidigt tvingas bibehålla den traditionella adelsrollen, blir utsatt för en konflikt som kommer till synes på olika sätt. Den svävande gränsen mellan lämplighet och olämplighet är värd ett särskilt studium, eftersom den avslöjar hovadelns dilemma mitt i de rådande idéströmningarna. Man kan också lätt urskilja ett genusperspektiv, på grund av de olika målsättningarna i edukationen för pojkar och flickor. Dessa rollmodeller befann sig i en viss förskjutning kring sekelskiftet 1800.

Det fruktbaraste sättet att närma sig denna situation har varit att betrakta edukationen av denna unga adelsdam, som befann sig i en särskilt utsatt position, som ett exempel på hur adelns text manifesterades och vilka värderingar man opererade med. Det rör sig om en fallstudie, där individer med starka personligheter är inblandade. Gustaf Mauritz Armfelt var en politiskt aktiv person, som ännu i dag väcker starka känslor. Hans insats som familjefar har inte värderats högt. Han var långa tider frånvarande och hade flera barn utanför äktenskapet. Dessutom led han av dålig hälsa på ett sätt som gick ut över hans humör. Armfelt var en man med bestämda ideal och han var en mycket krävande livskamrat och far.

Armfelt var en konservativ själ, som längtade tillbaka till glansen vid den store Gustaf III:s sida. Hans ideal var kretsen kring kungen, där elitismen blomstrade. Han ville föra vidare denna tradition och även den anda av tapperhet, som härstammade från hans egen krigarsläkt. De otaliga brev, som han har skrivit till sin hustru och sina barn, visar att han inte alls var likgiltig för sin egen familj, utan tvärtom värderade den högt.

Hustrun, Hedvig Armfelt, är det svårare att teckna ett porträtt av, eftersom hennes brev till stora delar saknas. Hon har i alla fall lyckats upprätthålla en idealfasad. Armfelt berömmar henne för ett gott omdöme i många sammanhang. Hon verkar ha spelat hovdamens roll med glans. Gustaf III valde henne till maka åt sin favorit, och det stormade aldrig kring henne, som det gjorde kring maken. Många gånger räddade hon familjens ekonomi och hon för-

*Hedvig Ulrika De la Gardie.
Miniatur 7x6,3. (Museiverket).*

handlade även om makens position. Samtidigt kan man ana, att Hedvig var en kvinna med egen vilja, som valde att bära sin lott med stil. Hon följde inte blint makens vilja, utan kunde också agera enligt sitt eget omdöme, då hon ansåg att han hade misstagit sig. Hon tog hans företag med jämnmod, och tappade humöret endast då maken oskäligt gick åt henne. Hedvigs rötter fanns i den svenska hovadeln, och också hennes sympatier låg där.

Augusta själv är inte heller lätt att nå. Liksom sin mor strävade hon medvetet till ett fullständigt anammande av adelstexten, och all skrift hon har efterlämnat präglas av denna strävan att leva upp till föräldrarnas, inte minst faderns, krav på ett korrekt beteende. Ibland kan man finna små glimtar av flickan bakom fasaden, men införandet av koderna är effektivt, och dessa absorberas i hennes person. Koderna är manifesterade i den skrivna texten, men ibland kan man se en dissonans mellan hennes beteende och det hon skriver. Då avslöjar sig en litet osäker ung kvinna, som är starkt beroende av sina föräldrar och som också har ärvt deras egensinnighet. Hennes ambitioner var stora, modern var hennes förebild, men de politiska realiteterna kom i vägen för hennes karriär vid hovet. Hon blev på grund av sin faders politiska handlande lämnad i periferin, då hon kom upp i ålder för att skapa en egen karriär.

I denna situation kan man alltså gå till de efterlämnade skrivna texterna, för att finna målen och medlen i reproduktionen av den kultur/text, som existerade bland hovadeln i Sverige mot slutet av 1700-talet. Den ledde till stora delar sitt ursprung från upplysningen, och befann sig på väg ut ur en dialog med den franska kultursfären mot en svensk romantisk text. Armfelt kan ännu ses som en representant för en mottagande kultur, där övertagandet av en främmande text – dess språk, konst, konventioner och sedvänjor – ger mottagaren olika attribut som i hemlandet hänför honom eller henne till en elit. I detta sammanhang var fortfarande det främmande språket centralt som nyckel till den inre aristokratiska cirkeln och kulturen.⁵ Samtidigt fanns även i den franska kulturen nya element, som stod i strid med den gamla elitens intressen och deras text. Formen är därför fortfarande ytterst viktig i hela kulturen, vilket edukationen visar. Det gäller inte att endast veta hur man skall föra sig, man skall vara sådan. Detta skall vara något, som för alla andra är helt omöjligt att uppnå. Importerandet av främmande strukturer har gett eliten en annorlunda kultur, som gett den ett försprång framom de andra i samhället.

Materialet

Augusta Armfelts efterlämnade papper torde höra till det äldsta materialet av privat natur, som en kvinna har lämnat efter sig i vårt land. Materialet består av ett antal skrivhäften, som finns bevarade i det Armfeltska arkivet i Riksarkivet i Helsingfors. Största delen är dagboksartade anteckningar. De äldsta bladen härstammar från november 1797 och anteckningarna fortsätter ända fram till sommaren 1799. Dateringen har ibland varit svår, eftersom papperen är oordnade, och i journalen förekommer rätt så bristfälliga datumangivelser enligt både den gregorianska och den julianska kalendern. Jag har lyckats rekonstruera vistelserna i Berlin från den 8 mars 1798 till den 31 maj samma år och september 1798 till den 24 maj 1799, då Augusta återvände till Sverige efter sin långa landsflykt. Under somrarna förde Augusta ingen journal, utan uppgifterna är hämtade ur brevkoncept, som bevaras i samband med journalerna. Alla Augustas texter är på franska. I Sverige där Augusta var bosatt under resten av sitt liv har jag funnit några mindre, men inte oviktiga källor. Bevarade är en kassabok, som Augusta förde på Engösö, dit hon hade

⁵ Yuri M. Lotman, *Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture* (London 1990), s. 149.

flyttat efter giftermålet med Axel Piper, några brev från samma tid, beskrivningar av hennes döttrars hälsa, recept, ett par små häften med citat ur skönlitteraturen, ett par teckningar (bl. a. en av fadern), men framför allt Armfelts promemoria för Augustas uppfostran, daterad i Berlin den 6 maj 1799, samt Augusta Pipers plan för sina egna barns edukation.⁶ Jag har dessutom använt mig av Gustaf Mauritz Armfelts brev till hustrun och dottern efter att dessa återvänt till Sverige från Berlin år 1799, och fram till Augustas sextonårsdag, då Armfelt ansåg edukationen avslutad. Hedvig Armfelts brev från denna period är tyvärr försvunna. Av Augustas brev till fadern från denna tid finns ett tiotal bevarade, vilka även har bidragit med mycket information om Augustas intressen och det ideal hon strävade till enligt sin fars önskan. Efter Berlin 1799 är Armfelts egna brev den främsta källan till information om Augustas edukation. Det handlar förstas främst om Armfelts önskningar, snarare än den verkliga edukationen, men här framkommer också åtminstone en del av de studier som de facto blev genomförda. Armfelt skrev till Sverige vanligen ungefär varannan eller var tredje dag. Då postade han ofta samtidigt ett brev till sin hustru, och innanför det, ett till formatet mindre på franska, till sin dotter. I breven till hustrun behandlas alla tänkbara politiska och personliga affärer, utom de egna kärleksaffärerna, hälsofrågor och allmänt skvaller. Men Armfelt satte även ned mycket tid och omtanke på sina barns välfärd. I breven till hustrun är språket rätt brokigt, han har oftast skrivit på svenska, ibland på franska, med mycket dramatiska, ibland på gränsen till det vulgära, och romantiska inslag. Han gav Hedvig direktiv om hur hon skulle se till barnens edukation, och berättade om sina avtal med sönnernas franska lärare.

Breven till Augusta är alltid mycket omsorgsfullare skrivna än breven till hustrun. Handstilen är prydligare, knappast för läsbarhetens skull, utan snarare för att tjäna som stilexempel. Dessutom var breven alltid skrivna på franska, och Augusta förväntades svara på detta språk och ibland även på tyska, då de vidarebefodrades för korrigerings till hertiginnan av Sagan, som var Armfelts uppdragsgivare vid den tiden.⁷ Fadern kommenterade Augustas stil och språk, och ibland kunde han kommentera sakfel som hon hade gjort.⁸

⁶ Augusta Pipers papper, Löfstads samlingarna, Vadstena landsarkiv.

⁷ G.M.A. till Augusta den 8 april 1800, Armfeltska arkivet, Riksarkivet (RA), Helsingfors.

⁸ I ett brev daterat den 25 juni 1799 (Armfeltska arkivet, RA) himlar sig Armfelt över att Augusta misstagit sig beträffande Köpenhamns läge och ställning: "... comment ma chere amie pouvez vous faire les incorrections par celui", hur kan ni min kära vän göra sådana fel.

Tonen i breven är oftast mycket varm och kärleksfull, och Armfelt har aldrig gett utlopp för likadana raseriutbrott i dem, som i breven till sin hustru. Dock kom han någon gång med utskällningar, då Augusta inte hade gjort det skrivarbete han hade begärt av henne. Han kunde använda ett något förebrående tonfall, och någon enstaka gång skrev han till och med att han var "bien faché", mycket arg.

Jag har inte strävat att analysera Augusta Armfelts journal och brev som faktakällor, utan att i stället genom dem penetrera de koder och värderingar som finns i kontexten. Forskningsobjektet finns till stora delar så att säga mellan raderna, eftersom ett av de centrala dragen i den elitistiska aristokratiska kulturen är just dess benägenhet till exklusivitet och döljandet av reglerna. Men genom att försöka teckna en helhetsbild kan man skönja grunddragen i denna struktur, samtidigt som Gustaf Mauritz Armfelts uppfostringsideal träder fram.

Hovdamer och tappra soldater

Under 1600-talet pågick i Frankrike en viss diskussion angående kvinnors studier. Ett av de viktigare verken som utkom var Fénelons *De l'éducation des filles* som publicerades 1687. Fénelon utgick från religionen; den kristna undervisningen och fostran av själen var det allra viktigaste. Han förespråkade dessutom nyttiga allmänna studier i jordbruk och hushållslära, praktiska färdigheter i aritmetik, grammatik, samt lämpliga doser av litteratur, historia, geografi, latin, musik och teckning ifall flickans samhällsklass så krävde. Boken riktar sig även till mödrar och beskriver hur man lär sin dotter ansvarskänsla och kunskap att hantera tjänstefolk, samt herrskapsskyldigheter.⁹ Boken har även en tydlig adress till borgarståndet, den framväxande litterata och ibland även förmögna allmänheten.¹⁰ Fénelon ser de största hoten mot en god uppfostran i för mycket prat, romaner och musik.¹¹

Fénelons läror sattes i verket av Madame de Maintenon, som grundade en flickskola i Paris. Metoden gick ut på att få barnen att lyda av kärlek till sin lärarinna.¹² I det katolska Frankrike var den centrala frågan angående en

⁹ François de la Mothe Fénelon, *Om unga fruntimers uppfostran* (Stockholm 1762), s. 113, 121 o. 126.

¹⁰ Ibid., s. 132. Haydn Mason, *French Writers and their Society 1715–1800* (London 1982), s. 21–22.

¹¹ Fénelon, s. 9, 17 och 128.

¹² Martine Sonnet, *L'éducation des filles au temps des Lumières* (Paris 1987), s. 16–17.

Hedvig Ulrika De la Gardie och Augusta Armfelt. Mor och dotter tittat förtroligt på varandra på detta porträtt målat av Anton Graff under slutet av 1790-talet. Porträttets nuvarande ägare är okänd. O.p.d. 107x93. (Ur E. Berckenbagen, Anton Graff. Leben Und Werk. Berlin 1967).

flickas uppfostran om hon skulle få sin undervisning i hemmet, eller vid en klosterschola. I båda fallen var föräldrarna sällan själva engagerade i sina döttrars uppfostran.¹³ Flickorna skulle lära sig läsa och skriva, i första hand för att kunna förstå sin religion och för att kunna klara sig i fall de blev änkor. Debatten om flickornas uppfostran blossade upp ordentligt under 1700-talet, då flera centrala personer i det franska kulturlivet framlade sina uppfattningar om barnuppfostran. Vid vissa finare klosterscholor hade man förutom undervisning i läsning, skrivning och handarbete, också infört undervisning i musik, geografi och historia, dans, grammatik och ibland latin.¹⁴ Man oroade sig för att för mycket studier skulle göra flickorna fåfänga och högfärdiga, vilket skulle strida mot deras eget intresse.¹⁵ Undervisningen var utilitaristisk och man använde sig av mycket praktiska metoder.¹⁶

¹³ Rosena Davison, 'Madame D'Épinay's Contribution to Girl's Education', Roland Bonnel & Catherine Rubinger (ed.), *Femmes savantes et femmes d'esprit* (New York 1994), s. 219.

¹⁴ Sonnet, s. 259.

¹⁵ T. ex. Fénelon, s. 2–3.

¹⁶ Lucien Perey, *Furstinnan Hélène de Ligne. En förnäm dans levnadshistoria från sjuttonhundratalet* (Stockholm 1924).

Den Armfeltska familjen vistades vid flera olika hov under upplysningstiden, då bildningen värderades högt. Samtidigt framgår det att man till exempel vid det svenska hovet förhöll sig föraktfullt till alltför bildade damer. "Att man i Stockholm skäller som femme savante ett fruntimmer, som kan litet mer än läsa rent och skriva någorlunda selon les règles, är ej mitt fel", skriver Armfelt till sin hustru och fortsätter, för "att vara femme savante skall man vara vida över det jag ämnat lära min dotter [Augusta], men för att i resten av Europa hava en tournure d'esprit convénable fodras redighet i tankar, suite i idéer och tal, kännedom av språk och talents". Armfelt hade förstås ingen orsak att ge någon förskönande beskrivning av det svenska hovlivet, men han får ett visst understöd av en annan berest svensk, Axel von Fersen som år 1804 skriver: "Jag satt ensam med tolv damer i det lilla kabinetet; de sydde alla utan att, efter vanligheten, just säga mycket. Så går det för det mesta till på bjudningar i Stockholm; människorna äro i allmänhet föga tillgängliga, och det konverseras mycket lite. Det är vår ungdoms dåliga uppfostran som bär skulden, och felet är herrarnas".¹⁷ von Fersen påtalar ofta stelheten vid hovet, kontrasten till Gustaf III:s hov måste ha varit stor. Konversationen behärskades dåligt, och trots att Fersen lägger skulden på männen, verkar inte damerna ha klarat umgänget desto bättre. Armfelt uppmanade i alla fall sin dotter att studera historia och geografi för att ej verka dum i societeten.¹⁸

Armfelt ville att hans söner själva skulle bana sin väg som militärer,¹⁹ och skriver i ett skede då han är sjuklig och förvisad från sitt hemland: "Sedan mina barns education blir deras enda rikedom så måste man på allt vis soignera den"²⁰. Men även en ung man kan enligt Armfelt vara alltför bildad, då blir han en narr eller en pedant. Man skall lära av livet, lyda kung, föräldrar och överordnade och aldrig "raisonnera".²¹ En liknande anda förekommer ofta i Armfelts brev i början av 1790-talet, då den franska revolutionen skakade den europeiska adeln. Armfelt, som själv befann sig på flykt i Europa, mötte överallt franska exilaristokrater, som förlorat allt under de nya idéernas

¹⁷ Alma Söderhjelm (utg.), *Axel von Fersens dagbok IV* (Stockholm 1936), s. 382.

¹⁸ Carl v. Bonsdorff, *Gustav Mauritz Armfelt. Levnadsskildring II* (Helsingfors 1932), s. 316–317.

¹⁹ *Ibid.* III, s. 362.

²⁰ *Ibid.* I, s. 451.

²¹ *Ibid.* II, s. 339.

radikala framfart. Det viktigaste enligt Armfelt var att man var en "hederlig karl".²² Gång på gång betonar han även vikten av språkkunskaper.

Som seden föreskrev vid dessa tider och i dessa samhällsklasser, ammade friherrinnan Armfelt inte sina barn själv. Under 1700-talet brukade inte kvinnor i de högsta samhällsklasserna själva amma, men i övrigt sköttes spädbarnen oftast med ömhet och omsorg utgående från barnets behov. Den restriktiva inställning till kroppskontakt som under 1800-talet vann insteg i det europeiska samhället var inte ännu rådande.²³ De Armfeltska barnen fick redan som ett halvt år gamla äta välling, soppa, sill, sur mjölk och bröd. Inställningen var, åtminstone mot söner, att de skulle härdas i viss mån.²⁴ Inom aristokratien vårdades barnen av kvinnor normalt till cirka sju års ålder, då pojkarna skiljdes från sina ammor och kvinnliga guvernanter, och vårdnaden togs över av män.²⁵ I ett brev till sin bror uppmanar G.M. Armfelt denne att själv övervaka sina söners uppfostran, men att överlåta döttrarnas åt sin hustru.²⁶ Angående söners, respektive döttrars, uppfostran ansåg Armfelt att pojkar på allvar kan börja studera och lära sig olika saker vid 15 års ålder, det vill säga att de kan bli studenter. Flickor borde däremot kunna det mesta de behöver kunna redan som 12-åringar,²⁷ därefter gällde det närmast att få finslipning i gott uppförande genom umgänge med lämpliga personer.²⁸ Flickobarne hade en stor fördel i kampen om en god barndom gentemot de små adelspojkarna, flickorna blev nämligen inte i närapå lika stor utsträckning bortskickade hemifrån vid sju års ålder. Pojkarna sändes bort för att undervisas och bli oberoende av sina mödrar och guvernanter, medan flickorna, liksom Augusta, oftare kunde stanna i hemmet och vara delaktiga av familjelivet, tills de hade uppnått vuxen ålder. Ansvaret för adelsbarnens uppfostran delades av hela släkten, och man drog sig inte för att splittra syskonskaror.²⁹

²² Ibid. I, s. 492.

²³ Claes Ekenstam, *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1750–1900* (Hedemora 1993), s. 31.

²⁴ Hans Hirn, *Alexander Armfelt. Ungdom och läroår intill 1832*. SSLF 267 (Helsingfors 1938), s. 2.

²⁵ Marie-Christine Skuncke, *Gustaf III. Det offentliga barnet. En kronprins retoriska och politiska fostran* (Stockholm 1994), s. 39.

²⁶ v. Bonsdorff I, s. 507.

²⁷ Ibid. II, s. 343.

²⁸ Ibid. II, s. 319.

²⁹ Peter Englund, 'Vasabarnens uppfostran', *Kungliga barn i tid och rum*. Marianne von Baumgarten-Lindberg et al. (1989), s. 43.

Fli
ha
av
ba
Au
vin
flic
ge

Un

Un

i sk

ren

pos

att

att

and

då

nin

visn

sök

från

intr

dern

över

och

de r

fostr

sorn

kel.

Fa

tition

mus

efter

M

Flickornas undervisning kunde ordnas i hemmet eller hos släktingar, och de hade då ofta möjlighet att hålla daglig kontakt med sina föräldrar och njuta av den trygghet detta innebar. Närvaron av flera "modersgestalter" (ammor, barnflickor och guvernanter) måste snarare ha ökat tryggheten än tvärtom. Augustas mor, Hedvig, sändes redan som fyra år gammal till sin moster grevinnan Brahe, född Stenbock, och följde med henne till hovet, när mostern fick tjänst som hovmästarinna för kronprinsen. På detta sätt lyckades släkten ge Hedvig en god start för en kommande karriär vid hovet.³⁰

Umgängeskonsten

Umgängeskonsten inkluderar hanterandet av de koder som inte tar sig uttryck i skrift. Även dessa koder var dock en del av den text som formade adelskulturen, och anammandet av hela denna apparat var avgörande för adelsdamens position. I dessa koder ingår mycket som ur ett historiskt perspektiv är svårt att få ett grepp om; habitus, tonfall och stil kan inte bevaras och är besvärliga att bedöma efteråt. De koder som har ingått i bemötandet av tjänstefolk och andra samhällsgrupper, och som måste ha varit avgörande i och med att man då explicit markerar en gräns, är närmast tabubelagda och explicita beskrivningar av dessa saknas nästan totalt. De synliga elementen utgörs av undervisning och övning av dans, musik och sång, teckning, konsthistoria och besök vid olika sevärdheter och tillställningar. Dessa aktiviteter kan man nå främst genom Augustas egna texter, och brevens funktion av konversation är intressant. Augusta beskriver i breven sina resor genom Europa, de olika städerna hon har besökt, de besvärliga färderna, de små värdshusen där de har övernattat, de farliga överfarterna över floder, problem med hästar, vagnar och supande kuskar. Men framför allt fascineras den tio-tolvåriga flickan av de remarkabla damerna, de ecklärerade balsalarna och de vackra och väluppfostrade flickorna hon möter och den vackra musik hon får höra. Under resorna får Augusta besöka många sevärdheter och närvara vid många spektakel.

Familjen besökte flitigt konserter, och Augusta fick närvara vid operarepetitioner, vilket även kan ses som en del av hennes edukation. Vanligt var att musikerna framförde sina egna stycken och oftast uppträdde flera personer efter varandra under samma konsert.

Musikens viktiga roll i adelsdamens edukation bestod mycket i att den gav

³⁰ Augusta Pipers levnadsteckning över modern i Armfeltska arkivet, RA.

möjlighet att uppträda inför en stor publik och demonstrera en god edukation, utan risk för "fjällighet". Armfelt var också mycket mån om att Augusta skulle klara särskilt klavecinspel med beröm. I sin promemoria 1799 gav han stränga instruktioner om att hon så fort hon hade anlant till Stockholm skulle se till att hon fick tillgång till den bästa undervisning i musik som stod att få, eftersom musicerandet är en konst som så fort rostar och Augusta hade uppenbarligen arbetat hårt för sina kunskaper. Som argument angav Armfelt även att "le Grand Roi" ansåg musiken så viktig, att han ivrigt understödde alla begåvningar. Musiken öppnade alltså tydligt en väg till framgång. Augusta fick även undervisning i musikens teori, sång och harpspel. Barnbalerna utgjorde en återkommande programpunkt, då barnen fick möjlighet att finslipa sin umgängeskunst; både konversationen, dansen och musiken spelade in.

Språkundervisningen

För att adeln friktionsfritt skulle kunna utöva sin umgängeskunst, krävdes en så mångsidig språkkunskap som möjligt i dessa transnationella kretsar. Det dominerande språket var franskan, som utgjorde det yttersta tecknet på elitistisk särställning. Den franska kultursfären hade redan en längre tid varit en blomstrande och givande del av det europeiska kulturlivet. Modet vid det franska hovet präglade även de otaliga andra små och stora hoven under 1700-talet. Att behärska det franska språket visade således den bästa insikten i denna kultur, och den emottagande parten kunde, enligt Lotmans teori, genom behärskandet av denna kultur göra anspråk på exklusivitet och elitism i det egna samhället

Augustas två första språk var svenska och franska. På grund av konversationsens centrala roll i adelstexten, var behärskandet av de moderna språken viktigt även för kvinnorna. Svenskan och franskan var de förhärskande språken vid det svenska hovet, och således var det helt naturligt att Augusta fick lära sig bägge språken tidigt, eftersom hon tillbringade sin tidigaste barndom på slotter i Stockholm. Den femåriga Augusta beskrivs av sin far som en söt, hurtig och snäll flicka, som talar franska och svenska.³¹ Franskan hade hon uppenbarligen fått lära sig av sin *bonne amie*, en fransktalande barnflicka som man ofta hade vid denna tid.³²

³¹ v. Bonsdorff I, s. 180.

³² Sven Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Gustavianska tiden*. (Stockholm 1981), s. 169.

Under resorna genom Europa kunde Augusta vid varje längre vistelse stifta bekantskap med ortens språk: i Neapel italienska, i Kaluga ryska och i Berlin tyska. Dessutom lärde hon sig både engelska och latin. Armfelt såg till att Augusta fick undervisning i språken även för att upprätthålla språkkunskaperna senare. I sin promemoria angående Augustas studier som skrevs inför dotterns avresa från Berlin 1799 skrev Armfelt mycket om Augustas språkkunskaper. Han ägnade varje språk en egen punkt. Angående franskan berömde Armfelt sin dotters kunskaper och bad henne med moderns hjälp välja bland hans böcker i Sverige. Önskvärd läsning var drama och historia. Senare ville han också att hon skulle läsa fransk historia "högt och correct" en timme varje dag.³³ Hennes journal skulle renskrivas och även korrespondensen kom att äga rum på franska, vilket allt skulle tjäna som hjälp för att "former votre Style et à le fixer invariablement".

Engelska fick Augusta lära sig i Berlin, och hon fick även tillfälle att öva sina färdigheter i praktiken med sin sällskapsdam Miss Wathkinds. Hennes engelsklärare i Berlin hette Beresford, och han besökte henne antagligen två eller tre gånger i veckan. Augusta fattade ett visst tycke för den engelska litteraturen, särskilt upplysningsskalden Alexander Pope, som hon citerar i sina häften i vuxen ålder. Engelskstudierna fortsatte även i Sverige, för Augusta nämner i sitt brev till sin far den 11 februari 1802: "Voilà mon maitre Anglois qui arrive en chantent God save the King"³⁴.

Tyskan skulle Augusta upprätthålla genom att arbeta med översättning av Rysslands historia. Armfelt menade att Augusta borde bemöda sig med sin tyska, eftersom hon en dag skulle komma till Mellaneuropa, till honom.³⁵ Ryskan borde Augusta upprätthålla genom att skaffa något av de stora verken, "un des meilleures ouvrages", på detta språk, och om det fanns tillgång till en bra lärare i Stockholm anlita honom. Italienskan fick hennes lärare instruera om, men Armfelt föreslog översättning av t.ex. anekdoter från tyska. Sedan uppmanade Armfelt Augusta att övervinna sin blyghet för att tala främmande språk. Trots att det borde ha funnits mer än nog av tillfällen för praktisk övning, var Augusta tydligen motvillig att konversera på främmande språk. Tröskeln var hög, eftersom kraven på konversationens naturlighet och ortvungenhet var hårda.

Själva undervisningen finns det få källor om. Det är i alla fall troligt att en

³³ G.M.A. till hustrun den 12 oktober 1800, Armfeltiska arkivet, RA.

³⁴ "Där kommer min lärare i engelska, sjungande God save the King".

³⁵ G.M.A. till Augusta den 15 mars 1800, Armfeltiska arkivet, RA.

stor del av undervisningen skedde genom översättning och kopiering av skönlitterära eller historiska texter, eftersom det rätt så ofta hänvisas till översättnings- och renskrivningsarbeten. Dessutom tillkom läsning av skönlitteratur av typ *La Bruyère* eller *Fénelon*. Armfelt skickade ofta böcker till sin familj i Sverige, men det har varit nästan omöjligt att rekonstruera titlar av de bristfälliga hänvisningarna i breven. Det återstår en del att undersöka närmare på detta område, liksom i att teckna en bild av värderingarna utgående från denna litteratur. I vilken mån den muntliga övningen skedde med hjälp av konversation med läraren eller konversation i verkliga sociala situationer är en aning svårt att avgöra. Några gånger hänvisar Augusta till att hon har varit ute och promenerat med sina språklärare.³⁶ Detta har antagligen skett utanför den egentliga lektionen, men en god lärare torde ha haft ett helhetsansvar för sin elevs kunskaper.

Augusta fick också lära sig latin under sin barndom. Det finns inga bevarade prov på hennes kunskaper, men det står helt klart att hon har fått undervisning. Detta framkommer av faderns promemoria. Latinet är intressant eftersom det representerar både den katolska traditionen, den vetenskapliga traditionen (Armfelt var ju en central person under Svenska Akademiens första tider) och även den nyhumanistiska pedagogiska skolans ideal, som präglade pojkarnas utbildning i Sverige. Kan man alltså anse, att Augusta fick en pojkedukation? Eller var det någonting annat som fick Armfelt att själv lära sin åtta-nio-åriga dotter detta lärda språk? Eftersom källorna angående Augustas studier vid denna tid är mycket knappa, måste man se även till de andra "ovanligheterna" i Augustas utbildning.

Under sin vistelse i Kaluga ägnade sig Armfelt åt både sina egna och sina barns studier. Religionsundervisningen stötte uppenbarligen på svårigheter. Han skriver till sin hustru:

Jag har låtit henne bemärka vår ofullkoml. och omöjligheten att ej falla i fel och laster, om vi ej alltid hade till föremål Guds nåd och Frälsarns förtjänst, som tjänar oss till medlare och hopp. Jag tillstår att den frågan fallit mig svår att explicera som sig bör 1:o för att hon verkel. är svår, 2:o för det jag alldeles ej själv tror det jag lär ...³⁷

Han skriver även till sin hustru att han måste se upp att han inte går för långt i sin undervisning "på det hon ej skall falla i den klassen av lärda el. kloka

³⁶ Augusta till Nathalie den 30 september 1798, Armfeltska arkivet, RA.

³⁷ v. B o n s d o r f f I, s. 453.

*Syskonen Augusta och Gustaf Magnus Armfelt.
Miniatur. (Foto Ritva Bäckman. Museiverket).*

kvinnfolk, som äro bält otäcka.”³⁸ Denna oro, som Armfelt också senare skulle koppla samman med religionen, tyder på att han kanske löst problemet med religionsundervisningen genom att, inspirerad av antikens historia, som han samtidigt ägnade sig åt att själv rekapitulera, i stället för religion undervisa latin. Armfelt antyder i sin promemoria flera år senare, att Augusta även skulle ha en lärare i latin, men sådan undervisning omnämns aldrig direkt i hennes journal. I alla fall måste hon ha kunnat en del, eftersom Armfelt på samma ställe uppmanar henne att undervisa sin bror i språket med mycket tålamod och utan att tråka ut honom.

Experimentalfysik

Experimentalfysiken, i vilken ingick även det som senare har hänförts till keemin, var ett ämne som väckte stort intresse under 1700-talet. Experimentalfysiken var en vetenskap med synliga, mätbara och ofta imponerande resultat. I upplysningens anda kunde den accepteras t.o.m. som en del av adelskulturen. Det kännetecknande för denna sysselsättning, eller för adelns del snarast underhållning eftersom man endast var åskådare, var bruket av mekaniska instrument. Experimentalfysiken utgjorde vid sidan av botaniken ett område, där adeln kunde möta den akademiska världen. Upplysningen hade

³⁸ v. Bonsdorff I, s 452.

väckt intresset för den konkreta omgivande världen och man ägnade sig åt både botanik, upptäcktsresor och fysik. Åtminstone en del av adeln ville tillskansa sig denna värld och dess text som ytterligare en väg till exklusivitet. Armfelt ansåg det lämpligt att hans dotter tog tillfället i akt, då hon fick delta i en kurs i Berlin.

På hösten 1798 inledde Augusta en kurs i experimentalfysik, som ordnades utanför hemmet av en professor Boquet, varje tisdag och fredag eftermiddag eller kväll. Under kursen förevisade läraren varierande observationsinstrument, till exempel olika sorters teleskop och mikroskop, samt behandlade olika fysiska och kemiska fenomen. Professorn gjorde många experiment, som påvisade vilka egenskaper som fanns hos olika ämnen, till exempel luft och vatten. Dessutom behandlades ljuset, ljudet, tyngdkraften och förstås, tidens modefluga elektriciteten. Augusta har gjort rätt så noggranna anteckningar över innehållet i kursen för senare renskivning.

Två föräldrar – två målsättningar?

Man kan skönja en tydlig konflikt mellan Augustas föräldrar angående hennes utbildning. Schematiskt kan man säga att hennes mor representerade den traditionella svenska hovdamen och fadern mannen, som skapat sin karriär vid sidan av en upplyst kung, och som hade ett visst intresse för vetenskaper. Under tiden i Kaluga stod dottern endast under sin fars översyn, i Berlin var hon med bägge föräldrarna och i Sverige var modern den dominerande föstraren. Konflikten blev också synligast då Augusta kom utanför faderns direkta influens. Det haglade av instruktioner och kommentarer utifrån Europa hem till Sverige. Det viktigaste för Augustas utbildning i Sverige var enligt fadern att hon inte glömde bort det hon hade lärt sig tidigare. ”Laga att barnen ej glömma hvad de veta – om de ej lära något så får det bli där vid bara de ej glömma och försämma sig”, skriver han i juni 1799, och samma tanke upprepas gång på gång.

När Hedvig blev ansvarig för den lille kronprinsens vård, gick en stor del av hennes tid åt till denna uppgift, vilket även Armfelt insåg:

... att Augusta äfven därpå mycket skall förlora är en följd. [...] ... får hon ej en måltre i år, så [skola] [...] Claveret och sängen därigenom gå ansenl. baklänges och min Augusta långt ifrån att känna sitt intresse misskänna det fullkoml. I synnerhet sedan hon sett några svenska åsnor som äro söta och aldra käraste blott de kunna a. b. c. d.³⁹

³⁹ G.M.A. till hustrun den 31 december 1799, Armfeltska arkivet, RA.

So
hö
ne
vis
sor
nin
De
de
Ar
lan
sin
och
hov
att
det
ta v
om
U
hen

Så sl
hum
tjäns
blan
rings

...
m
sa

Som exemplet visar, var Armfelts tankar om svenskarnas edukation ej särskilt höga. Han kunde även bli rätt brysk mot sin hustru, då hon enligt honom negligerat barnens edukation. Han bad henne se till att Augusta fick undervisning i musik och även i svensk historia och geografi av en lärd man, eftersom det kanske skulle bli enda tillfället för henne att inhämta sådan undervisning – Armfelt hoppades att familjen skulle återförenas utanför Sverige. Dessutom var det viktigt att Augusta fick övning i sina kunskaper i främmande språk, och han följde med sorg med hur hennes franska försämrades. Men Armfelts råd verkar ibland ha förbigåtts med tystnad, om det var av nonchalans eller i protest är svårt att veta. Hedvig fick stå ut med rätt så mycket av sin man, och hon kanske reagerade genom att ta ett visst avstånd till honom och hans idéer. Dessutom hade hon en mera realistisk bild av det svenska hovet och vad som var en lämplig bildning där. Hon insåg antagligen tidigt att Augusta trivdes bra i Sverige, och inte hade någon brådska att lämna landet, utan endast en önskan att få träffa sin far. En framtid i Sverige för Augusta var ingen främmande tanke för kvinnorna i den Armfeltska familjen, även om det provocerande ämnet inte så ofta togs upp till diskussion med fadern.

Under hösten 1800 gick diskussionen om Augustas edukation het mellan hennes föräldrar.

... Af gammalt vet jag att hannes arbete på egenhand är utan all slags attention och alltid på slarf. Om en lärd man som skulle lära hanne svenska historien och geografien skref jag för flere månader sedan aldrig bevärdigad med ett svar, bevisar mig att jag däruti som i alt annat giordt en obehagel. proposition. Med Maquart el. abbé Gridaine kunde hon även läst fransyska historien, rappellerat sig sin mathematique, continuerat sitt latin och återtagit det hon i physiquen oublierat sig till minnes, [-] men flickan är för mig förlorad. [-] Hvar dag som Augusta förlorat för sin education har varit en dolck i mitt bröst.

Så skrev Armfelt den 3 september. Utbrottet berodde tydligen delvis på dåligt humör, för nästa brev var redan betydligt sakligare. Ett stort gräl rörande tjänstefolket på den Armfeltska gården Nynäs, i vilket Augusta hade varit inblandad, ledde till långa utskällningar av Sverige och av Hedvigs uppfostringsmetoder. Armfelt var nästan tröstlös:

... dina försök med flickan, slempighet för dess hälsa, och frugtan att hon skulle veta för mycket har ej slagit väl ut hvarken för dess kundskaper el. character [...] förlåt denna hårda sanning, men att se min Augusta gå förlorad har kostat braf på mig.⁴⁰

⁴⁰ G.M.A. till sin hustru den 6 november 1801, Armfeltska arkivet, RA.

Som vanligt fick han ta tillbaka sina ord, några månader senare, då Hedvig tagit sig själv och dottern i försvar.⁴¹ Under våren 1802 började Armfelt ta avstånd till Augustas edukation,

... jag ämnar ej mer gräla på henne, der tjänar till intet och gör oss bägge mer ondt än godt. Att dess education till en stor och hufvudsakel. del manquerat känner hon och vi [...] incapable af application och suit i hvad hon gör, blir hon lika dålig hustru som moder, distrait och glömsk.⁴²

Det enda som återstod var att hoppas att hon fick en god make, och trots allt älskade han ju henne. Den 13 juni, på Augustas 16-årsdag skrev Armfelt till sin hustru att Augusta nu uppnått en ålder som gav henne rättighet att inträda i världen, och att han hoppades att hon skulle finna sig en bra man.

Armfelt betonade ofta i sina brev till dottern det spirituella och vackra, och yttrade sig nedlåtande om det svenska hov- och kulturlivet, i synnerhet om Augusta verkat alltför hänförd av något vid hovet i Stockholm. Den 26 januari 1801 skrev han till exempel:

La Suède n'est pas fait pour achever l'education d'une Demoiselle, qui n'est pas destine à copier Mlle Varg...⁴³

Kajsa Warg fick ofta symbolisera den svenska adelsedukationen i Armfelts brev. Kajsa Wargs *Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimber* (1755), som var publicerad på svenska, fick stå för den enligt Armfelt lokala lantliga adelns anspråkslösa bildningskrav.

När Augusta hade fyllt sexton år fick också hon ett brev där fadern förklarade att hon nu uppnått en ålder då hon skulle ut i världen, med sin utbildning som den enda garanten för sin egen framgång och sina föräldrars glädje. Han beklagade att han förlorat henne ur sikte just när han behövts allra mest, men ansåg att hennes utbildning nu var fullbordad.⁴⁴

Armfelt var en ambitiös och krävande far, som hade höga målsättningar för sina barns utbildning. Det var delvis fråga om en revansch mot den svenska hovadeln, som hade fryst ut Armfelt och enligt honom övergett viktiga ideal, som elitism och upplysning. Därför ville Armfelt ge sin dotter en kritisk inställning till den svenska utbildningen, som bestod av undervisning i endast

⁴¹ G.M.A. till sin hustru den 1 januari 1802, Armfeltska arkivet, RA.

⁴² G.M.A. till sin hustru den 19 maj 1802, Armfeltska arkivet, RA.

⁴³ "Sverige är inte gjort för att fullända educationen för en fröken som inte är förutbestämd att kopiera fröken Warg ..."

⁴⁴ G.M.A. till Augusta den 13 juni 1802, Armfeltska arkivet, RA.

religion, litet historia och geografi och franska,⁴⁵ och inpränta en sorts hyperelitism i sina barn. Augusta fick därför lära sig Kants kritiska idéer och experimentalfysikens hemligheter, samt latin. Augustas mor var tveksam till nytan av dessa studier och bekymrade sig över att dottern kanske fick en olämplig, textoriktig edukation, som skulle försvåra dotterns placering i den snäva svenska adelstexten. I Augustas edukation införlivades dessutom en stor del av den europeiska kulturhistorien, i och med familjens långa resor och många besök på museer, teatrar och gallerier.

Kvinnans plats i adelstexten är intressant. Hon är bärare av många av sin tids koder och betydelser och bär ansvaret för en stor del regenereringen av dem. Samtidigt är hon till det yttre sysslös och framstår som en bärare av en obegränsad potential att uppfyllas av adelskoden. Augusta blir ett verktyg för sin fars maktspel, men får på grund av detta, med upplysningsarvets hjälp, möjlighet till en mångsidig edukation som innehåller, åtminstone på grundläggande plan, det mesta av den europeiska kulturen. Samtidigt fanns den bromsande *femme savante*-effekten, som begränsade utnyttjandet av denna kunskap. Edukationen blev en finjustering, där man genom undervisning i umgängeskunsten också visade det rätta sättet att hantera bildningen i en snäv elitistiska kulturtext, som var hårt pressad och därför mycket strikt.

⁴⁵ T. ex. 'Reflexioner öfver fruntimmers Seder och Uppfostran', *Åbo Tidningar* 22.4.1793.

Inte för konsten men för färdigheten

Om de Armfeltska barnens teckningar

JOUNI KUURNE

Teckningskonsten, som man i vår tid har tenderat att se som en specialbegåvning, var på 1700-talet och delvis också i början av 1800-talet en naturlig del av allmänbildningen. Målet var inte att utveckla en konstnärlighet i sig, utan att genom teckningskonsten utveckla andra andliga egenskaper. Den förmodade nyttan ansågs dock vara olika för olika samhällsklasser. I *Encyclopédien*, konstateras att teckningskonsten är till nytta "chez les hommes de premier ordre, pour acquérir du goût, dont le dessein est l'ame; chez les hommes bien nés pour leurs usages personnels, & chez les artisans pour avancer & se distinguer plus rapidement dans leur profession".¹ Att utveckla sig själv var tydligen inte av lika stor vikt för alla samhällsklasser: kanske det bara var "les hommes de premier ordre" som hade tillräckligt mycket fritid för att utveckla "den goda smaken". Jean Jacques Rousseau framförde i *Emile* tanken att barnet "cultivat cet art, non précisément pour l'art même, mais pour se rendre l'oeil plus juste & la main flexible –".² Enligt Rousseau var det också väsentligt att se naturen som den enda verkliga läraren som kunde lära en någonting så att man inte endast kopierade andras bilder. På det här sättet blev det visserligen så att barnet "barbouillera long-temps sans rien faire de reconnaissable", men resultaten skulle bli fruktbara: "il contractera certainement un coup-d'oeil plus juste, une main plus sûre, la connaissance des vrais rapports de grandeur & de figure –".³

¹ "... för män av de högsta stånden, för att förvärva smak, vars själ är teckningen; för män av god familj för deras privata bruk & för hantverkarna för att utvecklas och utmärka sig snabbare i sitt yrke." Jean - Michel Papillon, 'Dessein', *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Tome 4e (Livourne 1772), s. 814.

² "... skulle utveckla teckningskonsten, inte endast för konsten i sig, utan för att få ett skarpt öga & en smidig hand." Jean Jacques Rousseau, *Emile, ou de l'éducation*, Tome premier (Amsterdam 1773), s. 235.

³ Ibid., s. 236.

Kanske var det idealistiskt av Rousseau att hoppas på att enbart naturen skulle stå som modell, men den princip han framförde om teckningskonstens betydelse ingick dock som en del av 1700-talets högreståndsvardag.

Gustaf Mauritz Armfelt skrev ofta i sina brev om barnens uppfostran. Omständigheterna under åren kring sekelskiftet 1800 tvingade den Armfeltska familjen att under långa repriser leva på olika håll. Armfelt kunde därför sällan personligen övervaka barnens uppfostran, vilket han hade velat, och han litade inte fullt på sin makas förmåga som uppfostrarinna.⁴ Armfelt lade stor vikt vid språkkunskaper, men också vid studier i exempelvis historia, geometri och matematik;⁵ då och då uppmanade han också barnen att öva teckningskonsten.⁶ Armfelt ville att hans äldsta söner Gustaf Magnus och Alexander skulle få en praktisk uppfostran, ”plogen i ena handen, –, värjan i den andra”, och inte uppfostras liksom prinsar: ”jag sätter hos dem mera värde på physique och sinnes författningen än på lärdomen – en ung karl, som är lärd, är antingen en narr el. en pedant”.⁷ I det undervisningsprogram som Armfelt gjorde upp för Alexander betonade han vid sidan av fysiska övningar – dans och fäktning – också teckningskonsten: ”en fait de ce talent je lui recommandé le dessein et la danse; en perfectionnant ce premier il s’assure une jouissance réelle et longue”.⁸ Armfelt ansåg också att umgänge med konstnärer var bättre, eller åtminstone trevligare, än umgänge med lärda.⁹

Den konstsamling, som greve Carl Alexander Armfelt i början av 1920-talet donerade till Finlands Nationalmuseum,¹⁰ omfattar tolv stora gravyrer och 54 teckningar. Teckningarna är utförda av Armfelts äldsta son Gustaf (Gösta)

⁴ Carl von Bonsdorff, 'Från Alexander Armfelts ungdom', *HTF* 1928, s. 104 och *Gustav Mauritz Armfelt, Levnadsskildring 2*, SSLF 223 (Helsingfors 1931), s. 316.

⁵ von Bonsdorff, 'Alexander Armfelt', s. 111 och *Gustav Mauritz Armfelt 2*, s. 317.

⁶ von Bonsdorff, 'Alexander Armfelt', s. 112, 115 och *Gustav Mauritz Armfelt 2*, s. 342.

⁷ von Bonsdorff, 'Alexander Armfelt', s. 104–105 och *Gustav Mauritz Armfelt 2*, s. 339–341.

⁸ "I fråga om talang/skicklighet rekommenderar jag honom teckning och dans; genom att förkovra sig i det förra försäkrar han sig en sann och bestående glädje." von Bonsdorff 'Alexander Armfelt', s. 113.

⁹ *Ibid.*, s. 115–116.

¹⁰ Samlingen är katalogiserad 1924, men museet torde ha mottagit den redan 1923, i samband med att greve Carl Alexander Armfelt (1850–1925) deponerade en betydande samling föremål i Nationalmuseet, under namnet Armfeltska samlingen. I sitt testamente skänkte han samlingen åt museet. Se bildkatalogen sign. 30.12.1924.

Magnus (1792–1856) och hans dotter Adelaïde Gustava (Vava) Aspasia (1801–1881), av Gustaf Magnus blivande maka Louise Cuthbert-Brooke (1801–1865) samt av Armfelts småkusin, Gustava Wilhelmina (Mina) Charlotta Armfelt (1798–1862), som adopterades av Armfelt år 1812, Louise Cuthbert-Brookes halvbror Artur Vilhelm Klinckowström (1807–1860), samt Armfelts avlägsna släkting Carl Ludvig Armfelt (1776–1801).

Gravyrer

Samlingens gravyrer har synbarligen i något skede tillhört Louise Cuthbert-Brooke, eftersom de enda kopior som har bevarats är av hennes hand. Gravyrerna är samtida och franska; många är dessutom av samma gravör. En del av bladen är utförda av Frédéric Cazenave enligt teckningar av Jean Jacques François Le Barbier den äldre. Vissa blad hör till en omfattande numrerad serie, där exempelvis Abailaird är blad nr 90. Av de andra bladen kan nämnas Le Fevres gravyr 'La belle feronnière', efter teckning av Jean-Jacques Dominique Ingres i "Franska museet" – "dessiné au Musée de France", m.a.o. i Louvren. Dessa ansikts- eller halvfigurstudier är helt klart tänkta som förlagor för teckningar. På detta tyder t.ex. graveringspår som är gjorda med roulett – ett litet, räfflat hjul – som efterbildar linjer dragna med krita eller penna. Gravyrerna är för det mesta tryckta med svart färg, i några fall med tegelrött, avsett att efterlikna rödkrita.

Motivet för de flesta av gravyrerna är klassiska kvinnofigurer (Sapho, Sacrifice à Pomone), men bland dem finns också några fantasiporträtt (Abailaird avbildad i 1600-talsdräkt samt en kvinna prydd med blomsterkrans, möjligen Heloise). En del av gravyrerna är kopior av konstverk (Leonardos 'La belle feronnière' efter Ingres' teckning; Alexander den Stores huvud, en detalj från Charles Le Bruns målning 'Drottningen av Persien inför Alexander'; "Première tête d'étude d'après les Cartons Originaux de Jules Romain"). Två blad utgörs av kopparstick efter skulpturer: bröstbilder av Alexander den store samt Jupiter och Aias (Ajax).¹¹

En del av gravyrerna går att datera exakt, eftersom året står inskrivet på dem: Sapho är utgiven år X, i revolutionskalenderns Nivôse-månad, med andra ord vid årsskiftet 1802–1803. Också 'La belle feronnière' är utgiven år

¹¹ Till samlingen hör också ett blad ur Jean Louis Prévosts serie *Collection de fleurs et de fruits, peints d'après nature* (Paris, Vilquin, 1805) på 45 litografier. Bladet, som är gjort i färg, föreställer en buktir irisar och är exceptionellt vackert, ett arbete jämförbart med Redouté.

Strid med lejon. Tuschlavering. Carl Ludvig Armfelt, gjord i Stockholm 1792. Efter Bénigne Gagneraux. 509 x 664 mm. (Museiverket).

X. Det blad som hör till en samling mönsterblad efter kartonger av Giulio Romano har åter levererats till Kejsrerliga biblioteket (på andra gravyrer nämns Nationalbiblioteket, Bibliothèque Nationale), varvid man kan datera gravyren till omkring år 1804, då Napoleon blev kejsare.

Carl Ludvig Armfelts och Artur Vilhelm Klinckowströms teckningar

Teckningssamlingens tidigaste verk är en tuschlavering av den då sexton-sjuttonårige Carl Ludvig Armfelt, gjord år 1792 i Stockholm. Den är en kopia av ett verk av Bénigne Gagneraux.¹² Laveringen avbildar två ryttare som med spjut i hand rycker fram för att rädda en tredje ryttare, som har överfal-

¹² Konstsamlingarna på Åminne, [1919] s. 1, nr 170. Birgitta Sandström nämner en lavering som tillhört Armfelt, se Sandström, *Bénigne Gagneraux 1756–1795 éducation–inspiration–oeuvre* (Stockholm 1981), s. 174. I Musée des Beaux-Arts i Dijon finns en annan version, daterad 1783, av samma lavering (61 x 77,5 cm). Se Sandström, katalog nr 92. Armfelts original såldes på auktion på Åminne i början av 1920-talet. Originalets nuvarande ägare är obekant.

lits av ett lejon. Gagneraux' original hör till de laveringar som Armfelt hade införskaffat direkt av konstnären, troligtvis då han åtföljde konungen under dennes Italienresa 1784.¹³ Carl Ludvigs teckning är skisserad med blyerts och slutförd med bläck och lavering. Trots att verket noggrant kopierar sin förlaga är det rätt högklassigt i det avseendet att Carl Ludvigs lavering troget följer Gagneraux' penseldrag. Hästen som har störtat till marken till höger uppvisar en något platt linjeföring, men i synnerhet ryttaren till höger är med sitt vildsinta ansiktsuttryck mycket levande.

Armfelt önskade att Carl Ludvig skulle bli arkitekt, ett yrke som garanterade ett tryggt uppehälle även i tidens oroliga förhållanden, men Carl Ludvig valde den militära banan.¹⁴ Tekniskt sett hade han kunnat uppfylla Armfeltets förväntningar, det visar Gagneraux-kopian. Carl Ludvigs tidiga död omintetgjorde dock alla planer.

En av Armfeltets tio Gagnerauxlaveringar har stått som förlaga för en ofullbordad teckning av Artur Vilhelm Klinckowström. Teckningen är odaterad, men den torde härstamma från början av 1820-talet. Den är en kopia av Gagneraux' lavering 'Alexandre à qui on arrache une flèche à coté'. Artur Vilhelms arbete är noggrant tecknat med blyertspenna och delvis ifyllt med tusch. Det är ett detaljerat arbete, men bara det övre vänstra hörnet är färdigställt. Storleken motsvarar originalets.¹⁵

Kopian av Gagneraux' lavering av en satyr och en sovande amorin är möjligen gjord av Carl Ludvig Armfelt eller Artur Vilhelm Klinckowström; teckningen, som finns under den inramade originallaveringen, är osignerad. Den ursprungliga laveringen finns i Nationalmuseet, men den har en annan proveniens än den här behandlade teckningssamlingen.¹⁶ Också en halvfärdig, enbart delvis laverad och inte särskilt noggrann kopia av Giuseppe Cades¹⁷

¹³ Om Gustav III:s besök i Gagneraux' ateljé samt om de verk Armfelt införskaffade, se Sandström, s. 40–41 och 49. Jfr. Konstsamlingarna på Åminne, nr 164–173. Armfelt träffade Gagneraux också i Florens 1793, *ibid.*, s. 66.

¹⁴ Carl von Bonsdorff, *Gustav Mauritz Armfelt. Levnadsskildring* 1, SSSLF 212 (Helsingfors 1930), s. 280, not 1.

¹⁵ Gagneraux' original finns i Nationalmuseum, inv. KM 90087:3 (Antellska samlingen). Originalets mått inom ram är 575 x 815 mm, Artur Vilhelm Klinckowströms teckning mäter 580 x 812 mm.

¹⁶ Laveringen är inköpt i antikhandel. Nationalmuseum, Fölisösamlingen, inv. nr S 2988:2. Se Konstsamlingarna på Åminne, nr 172.

¹⁷ Bildens signatur har av hävd lästs "G. Cadel 1784" eller "möjligen Cades". Enligt min

livering 'Paris dom' från år 1784 hör till samlingen. Cades var också verksam i Rom och originalet var i Armfelts ägo. Kopian är inte signerad, men av papperet att döma är den gjord av Artur Vilhelm. Papperet är nämligen tunt och troligen maskintillverkat, inte alls likt det lumpapper som Carl Ludvig har använt. Dessutom har inget annat av de barn, vars verk hör till denna samling, kopierat konstverk som tillhörde Armfelt.

Gösta Armfelts teckningar

Två av Armfelts egna barn har också bidragit till samlingen: Armfelts äldsta son Gustaf Magnus och hans dotter Adelaide Gustava Aspasia. Gustaf Magnus' (Gösta) teckningar bildar en omfattande och intressant helhet, eftersom teckningarna är gjorda i London under sommaren 1809.¹⁸ Armfelt, som alltid drog försorg om sina barns uppfostran, sände den då 16-årige Gösta till England år 1807. Idén hade Armfelt fått redan fyra år tidigare, då han hade för avsikt att skicka sonen på en resa runt Europa tillsammans med sin informator. England var då det mest lockande målet, ett land där man enligt Armfelt fortfarande uppskattade god sed och tradition och där man levde i gudsfruktan.¹⁹

De fjorton teckningarna av den unge Gösta bildar samlingens mest enhetliga grupp. Teckningarna avbildar antika skulpturer och är uppenbarligen gjorda efter kopior eller avgjutningar, eftersom de ursprungliga skulpturerna finns på olika håll i Europa och inte i London. Den Mediceiska Venus, den Farnesiske Herkules och den Borghesiske fåktaren, Herkules och Antaeus har stått modell. Till serien hör också teckningar av tre byster. Göstas teckningar är, till skillnad från samlingens andra arbeten, utförda på ett tjockt och

mening råder det inget tvivel om att signaturen borde utläsas Cades. Jfr. Konstsamlingarna på Äminne, nr 175.

¹⁸ Till samlingen hör en osignerad teckning, märkt "Tête de Niobe 1817", som påminner mycket om de bröstbilder Gösta tecknade i London. Papperet är märkt med vattenstämpeln JWhatman 1813.

¹⁹ von B o n s d o r f f, 'Alexander Armfelt', s. 107, 112 och *Gustav Mauritz Armfelt 2*, s. 346, 350. Eftersom papperet är mycket mjukt har några ark uppenbarligen rivits upp redan under teckningsskedet. Revorna i kanterna på två av arken har lappats med papperslappar, som har limmats på baksidan: som lappar har man använt ett kuvert adresserat till Gustav Magnus informator, abbé Pierrard, och ett urklipp ur en engelsk tidning. Urklippet handlar bland annat om striden vid Talavera de la Reina, en strid som utkämpades den 27–28 juli 1809. Det är limmat i kanten på Göstas teckning som föreställer den Borghesiske fåktaren, daterad 29.6–18.7.1809.

mjukt, mörkbrunt eller mörkgrått ritpapper. Han har använt sig av svartkrita, som förhöjts med vit färg.

Gösta har tydligt skrivit ut på sina teckningar "1ère position, 2ème position" osv. Han har också noterat datum, när arbetet påbörjats och slutförts, samt platsen, "à Londres". Det första datumet är den 15 maj 1809 och det sista den 13 november samma år. I juni–juli använde Gösta tre veckor för en teckning, i augusti tog arbetet två veckor per teckning och i november krävde samma arbete bara en vecka. Senare samma vinter, år 1810, återvände Gösta till Sverige för att träda in i kavalleriet;²⁰ han hade utnämnts till kornett den 14 november 1809.²¹

Armfelt förebrådde Gösta för hans dåliga handstil,²² och av teckningarna kan man också se att han inte hade något särdeles gott handlag. Figurerna är klumpiga och stela och deras muskulatur är avbildad påtagligt iögonenfallande, som om bilderna tillkommit för att illustrera anatomi. Bland Göstas arbeten finns två teckningar av en manlig figur, med titeln 'Ecorché', flådd, och figuren är uppenbarligen just en sådan modell av människokroppens muskulatur som konstnärer använder sig av. I Göstas händer påminner alla antikens skulpturer – den Farnesiske Herkules, till och med den rundhyllta Venus di Medici – om denna anatomiska modell.

Gustava Armfelts teckningar

I samlingen finns fyra arbeten av Armfelts dotter Adelaide Gustava (Vava) Aspasia. De varierande motiven i hennes arbeten ger en mångsidig bild av Gustavas färdigheter; av teckningarna att döma verkar hon ha varit den konstnärligt mest begåvade av barnen. Hennes linjeföring är levande också i de fall hon uppenbarligen har kopierat en förlaga. Av de fyra arbetena är det tidigaste möjligen en teckning i svartkrita, föreställande en blomsterkvist, såvida man kan anse den trevande namnteckningen Gustava vara äkta. I de andra teckningarna är signaturen prydligare, större och säkrare.

Gustavas klassiska kvinnoprofil (signerad "Gustava ce 10 X^{bre}"), tecknad på gulbrunt papper, är uppenbart kopierad efter en gravyr. Gestalten bär en murkrona med runda hörntorn, en personifikation av staden som går tillbaka

²⁰ von Bonsdorff, 'Alexander Armfelt', s. 113.

²¹ Tor Carpelan, *Ättartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna ätterna*. I (Helsingfors 1954), s. 59, tab. 10.

²² von Bonsdorff, *Gustav Mauritz Armfelt 2*, s. 342.

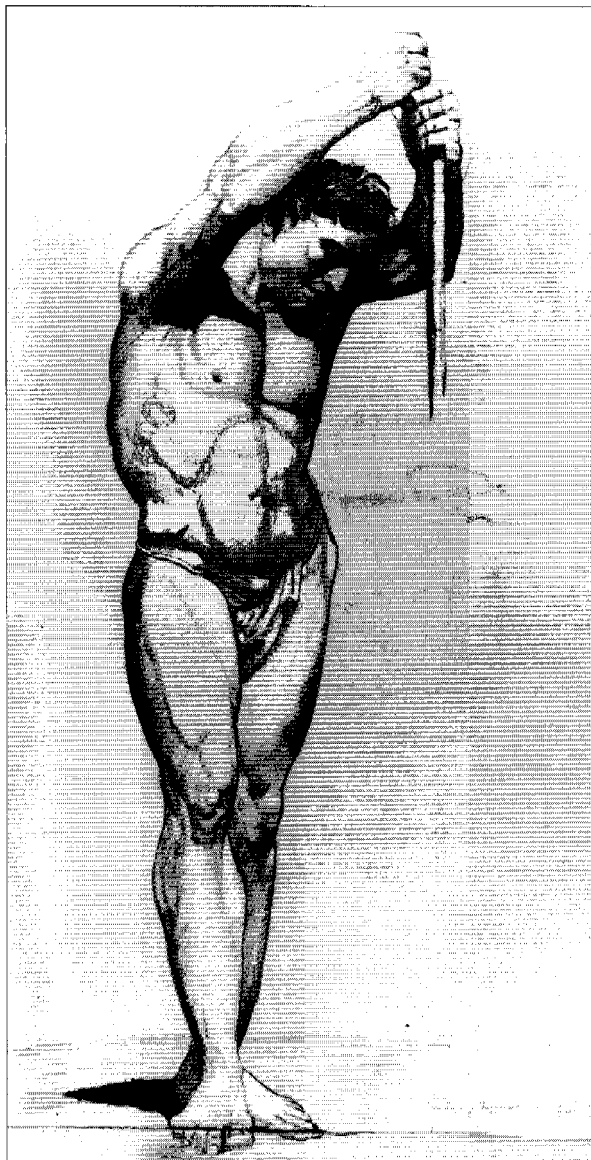

"Hercule. 1ère position". Svartkrita på mörkbrunt papper, accentuering i vitt. Gustaf Magnus (Gösta) Armfelt, tecknad i London 24.7–8.8.1809. 580 x 460 mm. (Museiverket).

till antiken.²³ Vavas smidiga linjeföring syns framför allt i den graciösa återgivningen av håret, samt i den delvis skisserade manteln över den vänstra axeln. Själva profilen skulle fordra litet mer arbete med skuggningen. Också örat är placerat något för lågt.

Atletstudien (signerad "Gustava ce 18 Xbre") är utförd på ett likadant gulbrunt papper som den föregående bilden. Den påminner om de aktstudier som tecknades på konstakademierna. Den tekniska nivån är god även i detta arbete, avbildningen av muskulaturen är naturlig – speciellt jämfört med halvbrodern Göstas teckningar. Skuggningen av ansiktet kunde visserligen

²³ Gestalten är allmänt taget en personifikation av en stad eller ett land. Se Guy de Ter va re n t, 'Attributs et symboles dans l'art profane 1450–1600', *Travaux d'humanisme et Renaissance* 29 (Genève 1959), spalt 130. Gestalten kan i vissa fall symbolisera exempelvis Rom, se Bell's New Pantheon; or Historical Dictionary of the Gods ..., vol. II. 212: *Roma* (London 1740), eller Konstantinopel. Se Ra i m o n d v a n M a r l e, 'Iconographie de l'art profane au Moyen-Age et à la Renaissance', II Allégories et symboles (La Haye 1932), s. 299–300. Utan tillgång till gravyren som har stått som förlaga för teckningen kan motivet inte identifieras noggrannare.

Studie. Svarikriita på gulbrunt papper. Gustava (Vava) Armfelt, 1810-talet, signerad Gustava ce 18 X^{br}. 701 x 451 mm. (Museiverket).

Ha
Ar
59

va
me
de
ren
I
ski
cise
och
nim
spe
E
me
Par
der
olik

24

25

temä

*Helgon. Svart- och rödkrita. Gustava Armfelt, 1810-talet.
595 x 485 mm. (Museiverket).*

vara djupare och mer uttrycksfull; skuggningen av den vänstra skuldran är monoton och den högra sidans linje är något överdriven. Atleten är liksom den fjärde teckningen, som föreställer ett helgon, skisserad med lätta konturer på baksidan av arket.

Helgonteckningen är, trots att den tydligen är gjord efter en gravyr, en särskilt uttrycksfull teckning i röd- och svartkrita, troligen föreställande Franciscus av Assisi bedjande med ett kors i famnen. Bland alla arbeten i svartkrita och blyerts avviker detta verk till sin fördel tack vare den behärskade användningen av rödkrita, som ger liv åt Franciscus ansikte och händer på ett alldeles speciellt sätt.

En del av Gustavas konstnärlighet överfördes till hennes son i äktenskapet med greve Magnus Reinhold Armfelt. Gustav (Gösta) Johan Philip, född i Paris 1830, studerade måleri i Paris och Strasbourg,²⁴ samt i Stockholm under ledning av Thor Billing 1850–1853. Till yrket var han lektor i franska i olika skolor, slutligen vid Helsingfors universitet.²⁵

²⁴ Carpelan, *Årtartavlor*, s. 63, tab. 22.

²⁵ Tor Carpelan & L.O.Th. Tudeer, *Helsingfors universitet. Lärare och tjänstemän från år 1828*. I (Helsingfors 1925), s. 25–26.

Sapho. Gravyr efter Jean Jacques François Barbier, 1802–1803. Bladet 549 x 409 mm, plåten 480 x 362 mm. (Museiverket).

Övriga teckningar

De 25 teckningar som Göstas hustru, den engelskfödda Louise Cuthbert-Brooke, har gjort är troligen från slutet av 1810-talet. Papperet i en av teckningarna är märkt med en vattenstämpel med årtalet 1808, fyra teckningar har en stämpel med året 1813 och en med året 1816. Papperet i Wilhelmina Armfelts landskapsbilder, som behandlas senare, är märkt med samma vattenstämpel och året 1816. Eftersom Wilhelminas arbeten är daterade år 1819, kan man anta att det också i fråga om åtminstone en del av Louises teckningar finns ett tidsavstånd mellan vattenstämpel och tillkomstår. Å andra sidan är papperet engelskt och Louise kan ha fått det som ganska nytt.

Louises arbeten ger en exceptionell inblick i teckningsövningarna. En del av förlagorna för hennes teckningar har bevarats bland de ovannämnda gravyrerna, till exempel Cazenaves gravyr i tegelrött av ett antikt kvinnohuvud efter teckning av Le Barbier, som Louise har kopierat. Ett annat exempel är Sapho likaså efter Le Barbier, av vilken Louise har gjort två kopior. Av dessa är den ena signerad med monogrammet LCBrooke. Skuggningen i den andra

Sappö. Svartkrita. Louise Cuthbert-Brooke, 1810-talet. *Efter Le Barbier. Den vänstra är signerad, papperet är vattenstämplat JWhatley 1813, 549 x 380 mm. Den högra är 487 x 366 mm. (Museiverket).*

är stelare och avbildningen av den invecklade håruppsättningen kraftigare. Hanteringen av vecken är dock lika trevande i båda teckningarna.

En bröstbild av en antik, möjligen romersk kvinna, har också bevarats i två versioner; den ena av bilderna är halvfärdig, en skiss med enbart konturer. Likaså finns det två kopior av en teckning efter en gravyr av en målning, antagligen av Tizian. Teckningen är en bröstbild av en kvinna, som med sin högra hand samlar ihop sitt hår. Bilden påminner om Tizians målning 'Ung kvinna vid spegeln' (Louvren), med den skillnaden att teckningens kvinna är mörkhårig, medan kvinnan på målningen har ljust hår. Ansiktsuttrycket samt huvudets och handens ställning är likadana. Den andra teckningen består av enbart konturlinjer. En teckning efter en gravyr gjord efter Ingres kopia av 'La belle feronnière' har också stannat vid konturskissstadiet.

Stilen i Louise Cuthbert-Brookes slutförda teckningar efterbildar gravyrer gjorda med roulett, vilka redan i sig själva är avsedda att härma en teknad linje. De flesta av Louises teckningar föreställer kvinnogestalter i antik- eller renässansstil. Bland dem finns också en teckning gjord efter en bröstbild av

Landskap. Kolteckning. Wilhelmina (Mina) Armfelt, daterad 13.4.1819. Bladet 479 x 558 mm, bilden 412 x 535 mm. (Museiverket).

Bacchus (möjlig Antinous som Bacchus), samt en teckning som föreställer en ung man från renässansen. Hennes fyra teckningar i bläckpenna och blyerts av profetlika, skäggiga mansgestalter påminner till sin stil om gravyr-samlingens bröstbilder av Alexander den store, Jupiter och Aias.

Det är intressant att jämföra kolteckningen som föreställer rosor i blom, signerad med monogrammet LCBrooke, med Vavas blomsterteckning: Vavas flytande stil och levande linjeföring å ena sidan och Louises jämna, mjuka skuggning å andra sidan erbjuder två olika tolkningar av ett likartat motiv. Av Louise Cuthbert-Brookes arbeten kan ännu nämnas två små, tyskinspirerade fantasilandskap och en teckning i svartkrita med samlingens mest överraskande motiv: ett vildsvin som ligger på sida.

Av samlingens fyra arbeten av den 21-åriga Gustava Wilhelmina (Mina) Charlotta Armfelt är två daterade 1819. Två av Minas teckningar avbildar blommor och päron, men båda bilderna är platta och livlösa. De daterade

teckningarna föreställer fantasilandskap med slott och broar, människor, berg och skogar. Det ena landskapet är daterat "Le 5 Mars 1819" och märkt med initialerna G.C.W.A., det andra är daterat på ryska "13 Avrilja 1819 goda" samt signerad med namnet Wilhelmina Armfelt, skrivet med kyrilliska bokstäver. Valörerna i landskapsteckningarna är ovanligt kraftiga och teckningsstilen strävar mot jämna ytor. Exempelvis trädens lövverk är bara framställda i grova drag. Trots att också dessa landskap utan tvivel är ritade efter modeller, kan man se en viss stilmässig självständighet.

*

Ifråga om barnuppfostran konstaterade Armfelt, måhända med en viss självironi, att han tillhörde det förgångna seklet.²⁶ Den bevarade samlingen teckningar av Armfelts egna och hans släktingars barn är ett bevis på att teckningskonsten uppskattades – eller på att faderns råd åtlyddes. De många kopiorna av förlagor visar att teckningarna inte gjordes med tanke på den konstnärliga aspekten, utan för att öva upp en teknisk färdighet. Barnen har också förhållit sig till arbetet med tillbörligt allvar. Till samlingen hör en osignerad akvarell, ett landskap som föreställer en romantiserande gravö med tillhörande obelisker. I nedre kanten av bilden, som i en nutida betraktares ögon ser vacker och felfri ut, står skrivet: "il manquait du temps ce qui fait mauvais ouvrage" – jag saknade tid vilket leder till dåligt arbete. För de Armfeltska barnen var att teckna inte det samma som att leka.

²⁶ von Bonsdorff, *Gustav Mauritz Armfelt* 2, s. 328.

Gustaf Mauritz Armfelt och Åminne

IRMA LOUNATVUORI

Det är kanske barnsligt att inbilla sig att man efter en stormande lefnad skall njuta lugnets och hvilans behag, men hur chimerque ärfarenheten gör dessa förslag, så är människan gjord för att löpa efter ett nytt bildningsfoster, och jag tror mig ibland redan se mig halta på Linnäs och Fribergas gudomliga tractat, glad att njuta naturens behagligheter, sedan jag epuiseradt konstens gycklerier, nöjd med ett godt samvete och skild från begär som behof.¹

Hoppet om en bestående stödjepunkt för familjen och en längtan till friden på landet skymtar ett antal gånger i Gustaf Mauritz Armfelts brev redan år 1791, då han ännu var utmattad av sina blesyrer från Gustaf III:s ryska krig. Dittills hade Armfelt under sin tid i Stockholm uppehållit sig vid hovet, njutit av konungens gunst och bott i dennes omedelbara närhet. Efter att Armfelt hade ingått äktenskap med hovfröken Hedvig Ulrika De la Gardie i augusti 1785 hade Gustaf III för de nygifta låtit inreda en våning på sexton rum i översta våningen i slottets kansliflygel i Stockholm. Den s.k. hovmarskalksflygeln, en av de två stenbyggda paviljonger som hade uppförts vid teatern på Drottningholm 1780–1782, ställdes till Armfelts förfogande.²

Till den kungliga miljön förlades också det lantställe som kallades Frescati, beläget på Ulriksdals storäng, som konungen år 1786 arrenderade åt Armfelt. Frescati låg inom synhåll för konungen när han vistades på Haga, på andra sidan Brunnsviken. Det idealiserade okonstlade livet i naturens sköte hade fått ett av sina konkreta uttryck i de sommarnöjen som vid 1700-talets mitt hade byggts i närheten av de kungliga lustslotten i huvudstadens omgivning-

¹ Gustaf Mauritz Armfelt till fadern Magnus Wilhelm Armfelt 16.4.1791, Armfeltska arkivet 1, RA.

² Carl von Bonsdorff, *Gustav Mauritz Armfelt. Levnadsskildring. I–IV*, SSLF 212 (Helsingfors 1930–1934), I, s. 68. Nils G. Wollin, 'Den sengustavianska tiden 1785–1810.' *Stockholms slotts historia. Tredje bandet. Från Fredrik I till Gustaf V* (Stockholm 1941), s. 149.

är. Under 1780- och 1790-talen uppstod en ny byggnadstyp, den i en parkartad omgivning fritt belägna, italienskt inspirerade villan; bland dessa villor var Frescati en av de första.³ Man har förmodat att konungen själv skulle ha deltagit i planeringen genom att framlägga egna skisser.⁴ Den egentliga planeringen överlämnades till Louis Jean Desprez, som år 1788 uppgjorde tre förslag till "Badhus på Frescati".⁵ Det första förslaget till en egentlig villa, som efterbildar ett antikt tempel, är gjort omkring år 1790 och ett annat är daterat 1792. Den förverkligade byggnaden utgör en kombination av de två projekten.⁶ Genom konungens död förändrades Armfelts liv i grunden, liksom förhållandena på Frescati. Han fick aldrig bo i sin villa och den besittningsrätt på livstid som han fått år 1791 upphävdes genom högmålsprocessen 1794.⁷ Som en ersättning för Frescati drömde den landsflyktige Armfelt om att låta bygga ett *casino di campagne* på den italienska landsbygden. För projekteringsuppdraget utsågs arkitekten Mori, samme Benetto Mori som Francesco Piranesi hade avlönat för att följa Armfelts alla mått och steg i Rom och Neapel.⁸

³ Efter mönster från Gustaf III:s paviljong på Haga byggdes bl.a. följande palladianska villor: engelska sändebudet Robert Listons Listonhill (ritad av F.M. Piper, 1790–1791), G. de Besches Rosendal (1791), Gustaf Philip Creutz Tivoli (1780-talets början), överintendenten A.N. Edelcrantz Stora Skuggan (J.L. Desprez 1790), Erik Palmstedts egna villa Hagen, balettmästaren Gallodiers Vilan i Drottningholm (Desprez 1792) och Villa Beylon på Ulriksdal. Ann Katrin Pihl Atmer, *Sommarnöjet i skärgården. Sommarbebyggelse i Stockholms inre skärgård 1860–1915*, Monografier utg. av Stockholms stad 55 (Stockholm 1987), s. 26–29, 33–36.

⁴ Ulla Ehrensvärd, *Vasasamlingen*. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar, 9 (Stockholm 1984), s. 104–105.

⁵ Magnus Olsson, *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid* (Stockholm 1993), s. 449.

⁶ Nils G. Wollin, *Desprez i Sverige. Louis Jean Desprez' verksamhet 1784–1804*, Sveriges Allmänna Konstförenings publikation XLV (Stockholm 1936), s. 133–139. Oeuvres d'architecture de M. Desprez. Grav. Beskow. PLA F 55, Nr 58–62. Kart- och bildsektionen, Kungliga Biblioteket (KB), Stockholm. Utsikt från Frescati över Haga park, akvarell av Desprez 1791, Nationalmuseum (NM), Stockholm. Frescati 1797, etsning i Jonas Carl Linnerhielm, *Bref under resor i Sverige* (Stockholm 1797).

⁷ Olsson, s. 110. Den första som bodde på Frescati var diktaren och riksmarskalken Johan Gabriel Oxenstierna, under de år Reuterholm residerade på Haga: "Brunnsviken, som förr var så liten, hade blivit bredare än oceanen". Walfrid Engbom, 'Gustaf Mauritz Armfelt och Frescati', *Gustavianskt. Studier kring den gustavianska tidens kulturhistoria tillägnade Sigurd Wallin på hans femtioårsdag* (Stockholm 1932), s. 136–144.

⁸ Fredrik Sander, 'Francesco Piranesi, svensk konstagent och minister i Rom.' *Nationalmuseum. Anteckningar om skulptursamlingens bildande* (Stockholm 1880), s. 19, 59.

Villa Frescati, teckning av Jonas Linnerhielm år 1796. Ur Linnerhielms Bref under resor i Sverige.

År 1790 inköpte Armfelt i sin minderåriga dotter Augustas namn Nynäs gård i Ösmo socken i närheten av Stockholm.⁹ Gårdens byggnadsbestånd var gammalt och halvt förfallet; Armfelt kunde först efter många år ta sig an att upprusta Nynäs. Gårdarna Lindenäs och Norra Freberga, som omnämndes i det inledande citatet, hade Armfelts far inlöst av sin hustrus släktingar år 1791, men gårdarna överfördes i Gustaf Mauritz Armfelts ägo år 1793.¹⁰ De två lantegendomarna gav möjlighet att idka lantbruk i tidens anda, en högt ansedd ekonomisk dygd. De nyinrättade ladugårdarna, höslåttern och den goda spannmålsskörden på Frescati, Nynäs och Lindenäs förefaller att ha varit en

⁹ von Bonsdorff I, s. 183. Hj. Sjögren, 'Nynäs', *Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början. Södermanland* (Stockholm 1908), s. 480–481.

¹⁰ Ernst Malmberg, 'Lindenäs', *Svenska slott och herresäten, Östergötland* (Stockholm 1933), s. 65.

Åminne sett från den engelska parken. I bakgrunden karaktärshuset och i förgrunden Lilla Byggningen. Träden i parken utmed åstranden har ännu inte vuxit till full höjd. Blyerstecning från 1820-talet av Erik Wilhelm Le Moine. (Åbo landskapsmuseum).

källa till glädje för Armfelt, som själv sällan hade möjlighet att vistas på sina egendomar.¹¹

Åminne

Vid tiden för Gustaf Mauritz Armfelts bröllop donerade Gustaf III åt hans far, landshövdingen Magnus Wilhelm Armfelt en större penningssumma för inköp av en gård i Finland. Landshövdingen inköpte år 1786 de gamla Hornska stamgodsen Åminne och Vuorentaka i Halikko och därtill det mellan dem belägna Viurila. Enligt konungens önskemål skulle egendomarna sammanslås till ett fideikommiss för Gustaf Mauritz Armfelt och dennes efterkommande.¹²

Gustaf Mauritz Armfelt besökte Åminne första gången våren 1787. Varken Viurila eller Åminne kunde erbjuda en ståndsmässig bostadsbyggnad för

¹¹ G.M. Armfelt till M.W. Armfelt 20.7.1791, 16.9.1791, Armfeltska arkivet 1, RA.

¹² Gabriel Nikander & K. K. Meinander, 'Åminne', *Herrgårdar i Finland II, Egentliga Finland* (Helsingfors 1928), s. 15. von Bonsdorff I, s. 68, 181.

världsmannen och efter att ha inspekterat förhållandena på gårdarna lovade han sin hustru, att han inte längre tänkte övertala henne att flytta till Finland.¹³ Åminne hade rätt oansenliga byggnader, delvis förbättrade under riksgrevinnan Catarina Ebba Horns tid enligt en plan av förvaltaren Adolf Busch under 1770-och 1780-talen.¹⁴ På Vuorentaka fanns ett slott av sten, uppfört av Hornarna på 1500-talet och invid mangården på Viurila stod ett rymligt gammalt karaktärshus med två flygelbyggnader.¹⁵

Armfelt vidhöll emellertid inte sitt beslut utan redan följande år uttalade han intresse för att åta sig skötseln av Åminne, Viurila och Vuorentaka och för att uppföra nybyggnader.¹⁶ En nybyggnadsritning som fadern hade överlämnat i juni 1791 fick först en godkännande kommentar av Armfelt, men missuppfattningen framkom några veckor senare:

Jag ansåg som decideradt att Ritningen jag återsände var för en byggnad på Viurila 1:o är där trädgård, god situation och skönt vatten, 2:o behöfver ej en sammanhängande Architecture på en egendom som har Tournuren af en Ängelsk Park, 3:o trodde jag vi kommit öfverens om att aldrig på Åminne bygga något ordentligt hus om ej det blef af sten – jag tycker verkl. att Plan till byggnaden var braf och commode, men hade jag trodt att ideen varit placera den på Åminne, så skulle jag för facaden velat hafva en annan Ritning.¹⁷

Vem som planerade den nya, stockbyggda gustavianska huvudbyggnaden med mansardtak på Åminne har inte kunnat utredas, men ritningens utförande tyder på en lokal förmåga, eventuellt den tidigare omtalade Busch eller hans svärson, medicineprofessorn i Åbo, Gabriel Bonsdorff, en person som med livligt intresse ägnade sig åt olika byggnadsfrågor.¹⁸ Landshövdingen

¹³ von Bonsdorff I, s. 182.

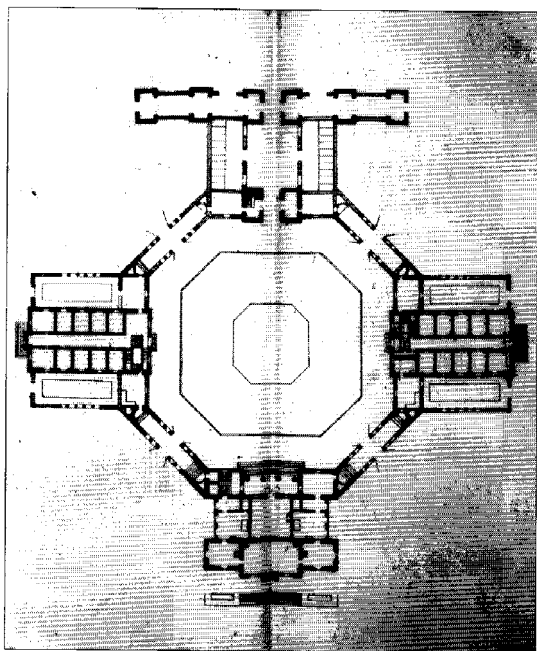
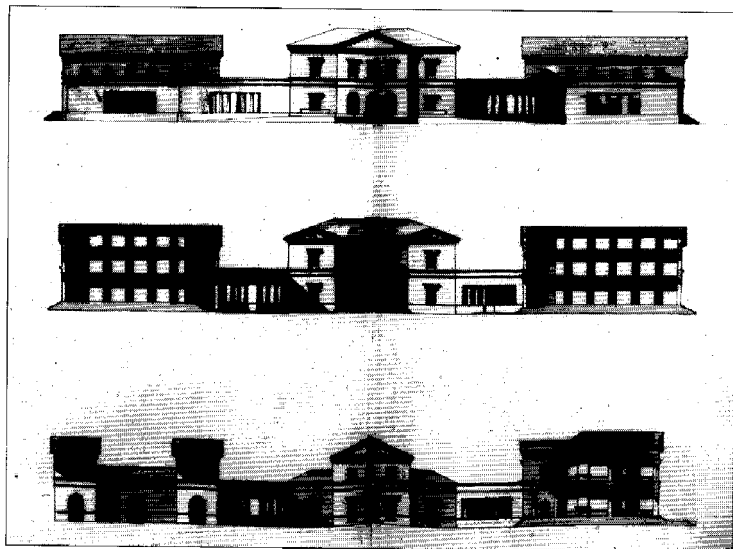
¹⁴ Byggnad gör en väsentlig Del af Landhushållningen, 19.3.1777, A. Busch, Armfeltska arkivet 3, RA.

¹⁵ Erik Anthoni, 'Viurila och Vuorentaka', *Herrgårdar i Finland II, Egentliga Finland* (Helsingfors 1928), s. 303–306, 312. Afvägningskarta öfver Wattufallet emellan Källan och Sjö Stranden å Viurila Sätens Gärd i Haliko Sokn, värkställd år 1790, Johan Magn. Gottskalk, Viurila gårdsarkiv.

¹⁶ G.M. Armfelt till M.W. Armfelt 26.3.1788, Armfeltska arkivet 1, RA.

¹⁷ G.M. Armfelt till M.W. Armfelt 1.7.1791, 20.7.1791, Armfeltska arkivet 1, RA.

¹⁸ Ritningen till ny huvudbyggnad på Åminne har publicerats i *N i k a n d e r - M e i n a n d e r*, Åminne, s. 6 men återfinns inte längre bland de byggnadsritningar som uppbevaras på gården. Busch ägnade sig åt byggnadsfrågor och skrev bl.a. två artiklar, 'Förslag til Beqwämare Byggnad för Dagswerks Torp' och 'Förslag til en förbättrad Ladugårds-Byggnad'. De trycktes i Carl Wijnblads mönsterbok *Beskrifning huru Allmogens byggnader så af Sten som af Träd möge*

Oidentificerat herrgårdsprojekt, av vilket en annan version tidigare har tillhört Åminne gårdsarkiv. Grundplaner, fasader och skärningar av herrgård med ekonomiebyggnader. Gravyr av Henrik Nikolaus Beskow. (Kungliga biblioteket).

fick inte se sin byggnad i slutfört skick, panelingen av interiörerna pågick ännu efter hans död år 1796.¹⁹

Till detta nybyggnadsskede, som inleddes av landshövdingen Armfelt, kan möjligen hänföras det storslagna herrgårdsprojekt i arkivet på Åminne som har publicerats av Nils G. Wollin. Det är fråga om en ritning signerad av Desprez, med en grundkonception som återfinns bland de italienska lantegendomarna i Andrea Palladios *Quattro Libri dell'Architettura*.²⁰ Huvudbyggnaden – en kvadratformad centralbyggnad – och till den genom kolonnader anslutna stall- och växthusflyglar omger en åttkantig gårdsplan.²¹ Ritningen har utan tvivel funnit sin väg till gårdens arkiv genom Gustaf Mauritz Armfelt, men man kan inte fastställa om den avser ett idealprojekt eller ett förslag för en bestämd herrgård.

Armfelts öden efter Gustaf III:s död, landsflykten, hans kringflackande liv mellan olika hov i Europa och förvisningen till det inre av Ryssland förde honom allt längre bort från Åminne. Efter faderns död, från år 1794, sköttes gården av brodern August Filip Armfelt, men efter moderns, friherrinnan Maria Katarina Wennerstedts död år 1803 tillföll Viurila August Filip och Gustaf Mauritz fick motta Åminne. Vid denna tid umgicks Armfelt med tanken att överlåta också Åminne till sin yngre bror. Efter Armfelts återupprättelse föreföll hans politiska framtid och diplomatkarriären att binda honom till Sverige och till lantegendomar närmare rikets centrum. Armfelts ekonomiska ställning var emellertid mycket instabil och för att upphjälpa sin eko-

med största besparing upföras, (Stockholm 1766). Om Bonsdorff, se Irma Lounatvuori, 'Arkkiatri arkkitehtina, Gabriel Bonsdorffin toiminta amatöörisuunnittelijana', *Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier* 13 (1933).

¹⁹ Åminne Nybyggnads Conto 1793–1796, Viurila gårdsarkiv.

²⁰ T.ex. Pl. I, XXXI, XXVI, XXXIX, XL. Andrea Palladio, *Quattro Libri dell'Architettura* 1570. Nyutg. 1965, The Four Books of Architecture.

²¹ Projektritningen fanns på Åminne ännu under 1930-talet, då Wollin samlade materialet för sin Desprez-monografi. Wollin s. 290, bild 225. Även 'Herrgårdsproject', PLA F 55, Nr 56–57, Kart- och bildsektionen, KB, Stockholm.

²² Norra Freberga inköptes av häradshövdingen A.M. Duberg år 1806. Waldemar Svahn, 'Norra Freberga', *Svenska slott och herresäten, Östergötland* (Stockholm 1923), s. 203. Nynäs såldes slutgiltigt först år 1809, men de underliggande Himmelsö och Dala redan 1807. Nynäs övergick till grosshandlaren C.F. Bremer, som redan år 1812 sålde gården vidare till general Carl Johan Adlercreutz. Sjögren, 'Nynäs', s. 481. G.M. Armfelt till Hedvig Ulrika Armfelt 25.1.1807, 28.6.1807, 26.7.1808, 29.9.1808, 9.2.1809, Armfeltska arkivet 1, RA. G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 5.12.1809, ÅAB. von Bonsdorff II, s. 587.

i Åbo (från år 1799) och Drottningens paviljong på Haga (1802–1805). Redan före Italienresan hade Gjörwell haft förbindelser med Finland. På beställning av landshövdingen Ernst von Willebrand uppgjorde han ett förslag till nytt karaktärshus på Jockis gård.²⁸ Vid 1800-talets ingång arbetade han med nybyggnadsprojekt och ombyggnader på ett stort antal herrgårdar i Sverige. För jämförelser med om- och tillbyggnaden av Åminne har hans projekt framför allt för Vibyholm, Säfstaholm och Ribbingsholm det största intresset.²⁹

Bassi

Alla frågor vid byggnadsarbetena kunde inte skötas per korrespondens mellan byggherre och arkitekt eller enbart med projektritningar. En arkitekt behövdes också på platsen. "Ville du vara så söt och rådfråga dig med Bassi i Åbo, som jag kan antaga (efter accord) till min Architect", skrev Armfelt till sin svägerska Jeannette Armfelt på Viurila sommaren 1809.³⁰ Charles Bassi var åtta år yngre än Gjörwell, också han var elev till Desprez och hade vistats som stipendiat i Italien, delvis samtidigt som Gjörwell. Från år 1802 hade han bott i Åbo för att övervaka det nya akademihusets byggande och tillse att Gjörwells ritningar efterföljdes samt för att ansvara för byggnadsarbetenas fortskridande. År 1804 beställde August Filip Armfelt, då nybliven herre på Viurila, ett projekt till ett nytt karaktärshus av Bassi, som var den enda utbildade arkitekten i det dåtida Finland. På Viurila reste sig ett nyklassiskt *corps de logis* i två våningar; på dess sandstensportal står inhugget året 1807, det år då arbetena påbörjades.³¹ På motsvarande sätt som sin bror på Viurila vände sig också Gustaf Mauritz Armfelt år 1804 till Bassi. Han önskade sig en liten bostadsbyggnad på Åminne, där han kunde bo bekvämt under sina vistelser på gården. "Lilla byggningen", en kubformad villa med hörnpilastrar

²⁸ På grund av resan blev arbetet för hans del på hälft och slutfördes av Erik Palmstedt. Planer till I och II våningen. C.C. Gjörwell, 1793. Jockis gårds arkiv (JGA), Tavastehus landsarkiv (TLA). Plan af Jockijs Sätets Byggnad (Erik Palmstedt) 1794, JGA, TLA. *H.G. Porthans bref till Mathias Calonius*, utg. av Ernst Lagus, SSLF 1 (1886), 17.6.1794.

²⁹ Vibyholm 1798, Säfstaholm 1803–1818, Ribbingsholm 1808. Sjögberg, s. 146–148, 149–152, 192–194.

³⁰ G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 24.7.1809, ÅAB.

³¹ Förslag uppå Materialier som åtgå till Nya Karaktens Byggnaden å Vijurila sätets Gård. Åbo den 11. september 1804, Charles Bassi. Ernst von Wendt, 'Ur ett gammalt herrgårdarkiv', *Hufvudstadsbladet* 19.12.1926. Materialförslaget i Viurila gårdsarkiv har sedermera förkommit.

och hög attikavåning, uppfördes söder om karaktärsbyggnaden nära åstranden och stod färdig år 1807.³² Vid den tilltränkta nybyggnaden på Åminne skulle Bassi ha motsvarande uppgifter som vid akademibyggnaden i Åbo, han skulle övervaka arbetet och förverkliga planerarens och byggherrens önskemål.

“La grande maison sera charmante”

På sommaren 1809 kunde Armfelt i Stockholm lägga in alla ritningarna för nybyggnaderna på Åminne i en rulle och sända den till Jeannette Armfelt på Viurila. Under hela byggnadsarbetet på Åminne skulle hon komma att bli Armfelts medhjälpare och förtrogna på orten.³³ En annan ritningsförsändelse avgick från Stockholm med kurirpost ännu i oktober samma år.³⁴

Av de ritningar för utvidgningar och ombyggnader av Åminne som Armfelt översände till Viurila har inte en enda bevarats och av de förmodligen otaliga breven mellan byggherre och arkitekt är bara några få kända; dessa lämnar alltför många frågor öppna. Däremot ger Armfelts brev till familjemedlemmarna och till förvaltaren på Åminne tillräckligt många upplysningar för att man skall kunna få en helhetsbild av arkitekternas och Armfelts insatser och av olika enskildheter från byggnadstiden.

Under sommaren 1810 tillbringade Armfelt rentav två månader på Åminne för att övervaka murningsarbetena som inletts enligt Bassis materialförslag.³⁵ Han umgicks med stora planer för hela byggnadsbeståndet och gårdens område: “utom ladugården och Lilla Byggningen finnes ej ett enda ställe som icke skall flyttas, omvändas el. nybyggas”.³⁶

³² Project de decoration pour le Pavillon d'Åminne, Charles Bassi, Åminne gårdsarkiv. “Låta den unge arkitekten Bassi utföra sin plan med lilla byggningen på Åminne.” von Bonsdorff II, s. 301 och III, s. 18. Charta öfver Åminne Sätessgårds Ågor 1807, Carl Grönlund, Lantmäteristyrelsens arkiv (LMA). Paviljongens allmänna gestalt, som i hög grad påminner om F.M. Pipers ett tiotal år äldre villa Listonhill, framträder också på en blyertsteckning av Erik Wilhelm le Moine från 1820-talet i Åbo landskapsmuseum och på en akvarell från år 1817 av okänd rysk konstnär, Finlands nationalmuseum, 26069:296.

³³ G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 24.7.1809, ÅAB. Brevväxlingen mellan Gustaf Mauritz och Jeannette Armfelt – med utelämnande av uppgifter rörande byggnadsföretagen – har samlats och kommenterats i en längre artikel, Carl von Bonsdorff, ‘G.M. Armfelts korrespondens med sin svägerska’, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 1, SSLF 180 (1925).

³⁴ G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 8.10.1809, ÅAB. Brevet var daterat på Nynäs, där Armfelt vistades för att slutföra gårdens försäljning.

³⁵ Memorial och materialförslag 4.10.1809, Charles Bassi, Åminne gårdsarkiv. Samma dag

Lilla byggnaden. Projekt till bostadsbyggnad i parken på Aminne. Laverad tuschritning, Charles Bassi 1804. Aminne gårdsarkiv. (Foto Ritva Bäckman, Museiverket [MV]).

Breven från sommaren 1810 präglas av entusiasm och hoppfullhet. Arbetet gick raskt framåt, även om man på grund av det kalla vädret måste vänta på att teglen skulle torka och även om stenhuggarna måste rekvireras ända från S:t Petersburg, där de var utan jämförelse billigast. Byggherren var tillfreds med vad han såg och hoppades att nybyggnaderna skulle vara under tak redan vid hans silverbröllopsdag, som inföll i augusti. Den blev Armfelt dock tvungen att fira i ensamhet, på den ännu inte färdigbyggda gården.³⁷ Följan-

har också det första utbetalade arvodet till Bassi bokförts. Grundläggningsarbeten hade utförts redan föregående sommar, enligt kassaboken hade utbetalningar skett både till murare, byggmästare, soldater och till ryska stenhuggare, Aminne Cassa Räkning 1808–1809, Nybyggnad, Nov. 1808 och oct. 1809, Armfeltska arkivet 4, RA. I Armfeltska samlingen i Finlands nationalmuseum ingår en stor tegelsten (30x16x8 cm) med året 1808, NM 26069:72.

³⁶ G.M. Armfelt till Hedvig Ulrika Armfelt 13.8.1810, Armfeltska arkivet 1, RA.

³⁷ G.M. Armfelt till Hedvig Ulrika Armfelt 7.8.1810, 9.8.1810, 13.8.1810, 29.8.1810, Armfeltska arkivet 1, RA.

de år, i april 1811, skyndade sig Armfelt på nytt till Åminne, där han tillbringade hela sommaren ända till oktober, fränsett kortare vistelser i S:t Petersburg. Han bodde i den av Bassi planerade varma "Lilla Byggningen", vandrade omkring på byggarbetsplatserna, som "architecte de court" Bassi bara i all hast hann besöka, och sommarkvällarna ägnade han åt samvaro med broderns familj på Viurila och åt arkitekturhistorik.³⁸

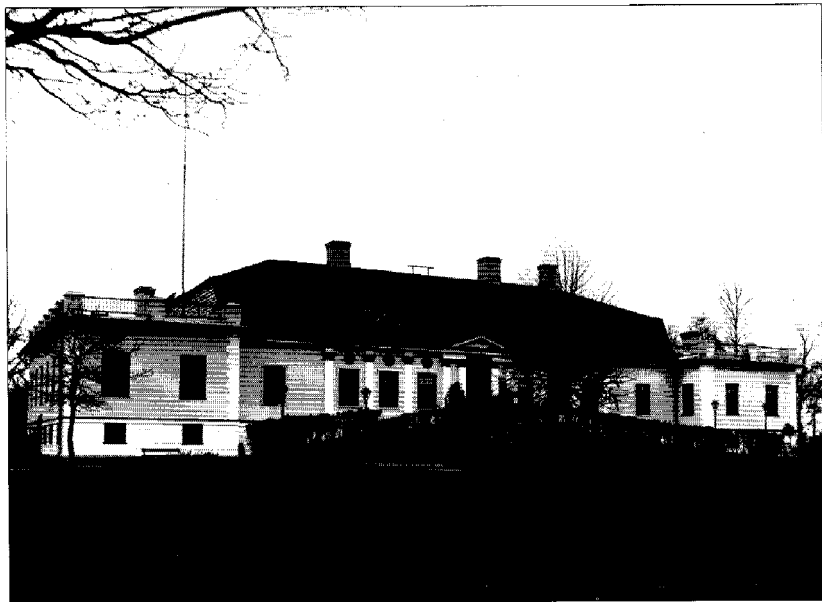
Den gustavianska stockbyggnaden på Åminne, som hade uppförts av landshövdingen Armfelt, utvidgades nu vid bägge kortsidorna med nya flyglar, murade av tegel slagna på gårdens egen mark. Flyglarna i två våningar var något bredare än den äldre byggnadsstommen, deras enda yttre prydnad bestod av hörnkedjor i rustika. De platta, balustradkantade taken täcktes med tjärad och sandad papp.³⁹ De nya fasaderna rappades och den gamla stockstommen reveterades med puts. På detta sätt förverkligades Armfelts ofta framförda önskan om en stenbyggnad på Åminne. Huvudfasaden hade tidigare varit utan arkitektonisk indelning men försågs nu med sex murade pilastrar mellan fönstren och huvudingången inramades av en portal med dubbla pilastrar och fronton. Mellan pilastrarna, ovanför dörren uppsattes en trofégrupp, skuren i trä med det Armfeltska friherrliga vapnet i mitten, omgivet av ek och lager samt krigiska emblem som spjut, spikkklubbor och hillebarder.⁴⁰ Till huvudingången leder en dubbelsidig, något krökt uppfartsramp av sten, ett tidigare okänt motiv i finländska herrgårdar, som förefaller ha tillkommit på Armfelts inrådan.⁴¹ Han skrev att han med rampen ville täcka den

³⁸ G.M. Armfelt till Hedvig Ulrika Armfelt 7.4.1811, 8.4.1811, 10.4.1811, 26.4.1811, 27.4.1811, Armfeltska arkivet 1, RA. "Ma société ici est nulle, excepté celle de ma belle-soeur, qui est une femme de grand mérite, mais celle-là est aussi malade. Je lis cependant beaucoup le soir et je me suis remis à l'étude de l'architecture civile." von Bonsdorff III, s. 18.

³⁹ "Hustaket blir tjärad och sandas enl. Pippingskiölds ordonance", G.M. Armfelt till Jeanette Armfelt 16.7.1814, ÅAB. Papptak hade utprovats i Sverige fr.o.m. 1780-talet. Äldre papptak. Historik och renovering. Riksantikvarieämbetet 1985:7, s. 7. *Inträdes-Tal om Sten-Papper, hållet för Kungl. Vetenskaps Akademi den 7 Martii 1787* av Arvid Faxé torde ha utgjort källa också för den Pippingskiöld som Armfelt omtalar.

⁴⁰ I trofégruppens högra del återfinns en klubba, som sedermera i det grevliga Armfelt-vapnet ersatte den friherrliga vapensköldens höjda pistol. Två dörröverstycken av trä, med utskurna trofémotiv och heroer, som numera uppbevaras i empirerummet i museet på Åbo slott, härstammar från inredningen på Åminne. Behandlingen av motiven på dörröverstyckena och trofégruppen med det Armfeltska vapnet på Åminne tyder på samma bildsnidare.

⁴¹ Ramperna var rätt vanliga framför de ryska palatsens huvudingångar. Ett av de få exemplen på motsvarigheter i Sverige finns på Curt von Stedingks Elghammar, uppfört enligt ett projekt av Giacomo Quarenghi från år 1808.

Corps de logis på Åminne. (Foto C. Frankenhaeuser 1907. MV).

höga jordvåningen och genom att plantera syrener och rosor utmed den kunde intrycket av grå stenmur mjukas upp.⁴²

Principen att ersätta symmetriska fristående flygelbyggnader eller att bygga ut äldre bostadsbyggnader med lägre tilläggsflyglar, ställda antingen i längdriktningen eller på tvären, blev vanlig vid 1800-talets början, då man ville överge den schematiska symmetrin med huvudbyggnad och gårdsanläggning och i stället framhäva corps de logis som dominerande i landskapet. Gjörwell hade tillämpat samma lösning som på Åminne bl.a. när han år 1803 utvidgade Säfstaholms herrgård från 1600-talet och år 1808 på corps de logis på Ribbingsholm.⁴³ Huvudfasaden på Åminne avviker från Gjörwells övriga herr-

⁴² G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 24.7.1809, 18.10.1809, 17.7.1812, ÅAB. Enligt Armfelt's önskemål omgav klippta häckar uppfartsrampen ännu i början av 1900-talet, på fotografier från 1940-talet saknas de.

⁴³ Sjöberg, s. 151, 193. Erik Palmstedt har ritat motsvarande flyglar till huvudbyggnaden på Jockis och i Finland byggdes liknande flyglar på Sesta (G.M. Sprengtporten), Kauttua (G. Bonsdorff), Fiskars och Tervik (C.L. Engel), Pekkala (A. Aminoff), Munksnäs gård (A.F. Granstedt), Björkboda, Paddais och Idensalmi prästgård.

gårdsprojekt från samma tid, även om portalen med dubbelpilastrar har en motsvarighet vid ombyggnaden av Vibyholms slott, såsom Ursula Sjöberg har påvisat,⁴⁴ och pilastrarnas kapitäl återkommer i Akademihuset i Åbo. För konsistoriesalens interiör ritade Gjørwell pilasterkapitäl bestående av palmetter och bladvoluter.⁴⁵ I konsistoriesalen ersattes emellertid bladmotiven med likadana Jupiter-örnar som prydde solennitetssalens dörrar och som föreslogs också för piedestalen till salens kolossalbyst av Alexander I,⁴⁶ men den kapitälform som förkastades i Åbo förverkligades på huvudfasaden till Armfelts – dåvarande kansler för universitetet – egen herrgård.

Fasadindelningen kompletteras av sex runda gipsmedaljonger, uppsatta i fälten mellan väggpilastrarna. Medaljongernas porträtt avbildar kända personligheter ur den svenska vitterhetens historia och Armfelts vänner från den gustavianska epoken. Medaljongerna härrör från Johan Tobias Sergels verkstad och är från 1790-talet. Otaliga gipsavgjutningar av motsvarande medaljonger var på sin tid omtyckta dekorationer i herrgårdarnas salonger och vestibuler. Av medaljongernas profilporträtt på Åminne har man identifierat Carl Michael Bellman, Nils von Rosenstein, Carl Gustaf af Leopold, Johan Henrik Kellgren och Johan Tobias Sergel, därtill antingen Gustaf Philip Creutz eller Gudmund Jöran Adlerbeth.⁴⁷ Georg Göthe, som har sammanställt en katalog över Sergels skulpturer, har spårat de fem första av de förtecknade Sergelmedaljongerna till Åminne.⁴⁸ De strama ansiktsdragen på den sjätte medaljongen påminner emellertid varken om Gustaf Philip Creutz kända "finska" profil med uppnäsa eller om Adlerbeths runda ansikte. Däremot motsvarar de en profil som inte tidigare har nämnts i sammanhanget:

⁴⁴ Sjöberg, s. 429, not 2/195, bild 94, s. 147.

⁴⁵ Varierade projecter till boiseringen i Consistorii Majoris, c. 1812. C.C. Gjørwell, Byggnadsstyrelsens arkiv, RA.

⁴⁶ Konsistoriets protokoll 9.2.1814, C.C. Gjørwells brev behandlade Jupiter-motivet på piedestalen för Alexander I:s byst. Åbo akademis arkiv, Helsingfors universitets arkiv.

⁴⁷ Albert Edelfelt, 'Åminne', *Konstnärsgillet's julblad 1896*. Samma artikel, *Åbo Underrättelser* nr 293, 29.11.1911. *Säterier och storgårdar i Finland II*, red. Eino Jutikkala & Gabriel Nikander (Helsingfors 1942), s. 433.

⁴⁸ Georg Göthe, *Johan Tobias Sergels skulpturverk* (Stockholm 1921): "Bild 129, Bellman Carl Michael, NM Nr 638 (dat. 1787), även i Finland i det Armfeltska godset Åminne. Bild 248, Nils von Rosenstein, NM Nr 475 (dat. 1792), armfeltska egendomen i Finland. Bild 212, Carl Gustaf Leopold, NM Nr 973 (dat. 1805), Åminne i Finland (G.M. Armfelts gods). Bild 201, Johan Henrik Kellgren, NM Nr 1095 (dat. 1791), Åminne i Finland (Armfelt). Bild 260, Johan Tobias Sergel, NM Nr 469 (dat. 1794), Åminne i Finland (Armfelt)."

L.J. Desprez.⁴⁹ Det var rämligen ovanligt att sätta upp gipsmedaljonger – i detta fall överdragna med oljefärg – på fasadväggar, och vi har inga uppgifter om huruvida Gjörwell eller Armfelt själv stod för idén. För Akademihusets fasad i Åbo och "för att lifva minnet af förtjante män" föreslogs i slutskedet också uppsättande av porträttmedaljonger. Här kom förslaget uttryckligen från Armfelt och inte från Gjörwell.⁵⁰

Från antichambre till bibliotek

Genast efter att Gjörwell hade färdigställt sina ritningar var man på Åminne beredd att enligt de nya idéerna också ingripa i den äldre byggnadsdelens rumsfördelning och att modernisera den. Först byttes de gamla fönstren ut mot nya med stora rutor och mellan rummen upptogs stora öppningar för deurbattantsdörrar.⁵¹ Deras spegelindelning och form är påfallande lika många andra av Gjörwells empiredörrar: den största spegelramen ligger i mitten och mindre, antingen åttkantiga eller runda speglar är placerade upp- och nedtill.⁵²

Armfelts brev till svägerskan och till bokhållaren Johan Ljungdell är fyllda med idéer för inredningen: direktiv för uppsättande av pappers- och gipstak, rapping och dekoration av innerväggar, tapeter, lättskötta målade golv, kakelugnar.⁵³ Förutom oglaserade kakelugnar kunde de nämnda byggnadsmaterialerna inte anskaffas i Åbo, utan tapeter, dörrar och kakelugnar beställdes i Stockholm, genom förmedling av Gjörwell och hovleverantören Hedin. Valet av material och modeller skedde under Armfelts övervakning: tapetpro-

⁴⁹ Desprez-identiferingen gjordes av fil.dr Magnus Olsson i samband med en exkursion till Åminne 8.9.1993. Desprez-medaljongen avbildad i Götche, bild 162b. NM Nr 703 (dat. 1794). Medaljongerna på Åminne föreställer således från vänster till höger: Desprez, Sergel, Bellman, Leopold, Kellgren och Rosenstein.

⁵⁰ Konsistoriets protokoll 26.1.1814, Åbo akademis arkiv, Helsingfors universitets arkiv.

⁵¹ G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 24.7.1809, ÅAB. Cassa Räkning 1812, Armfeltska arkivet 4, RA.

⁵² Jämför t.ex. Akademihuset i Åbo, Botanicum i Uppsala, herrgårdarna Garpenberg och Broby. Sjöberg 122, 243, 244. Dubbeldörrarna på Åminne och motsvarande dörrar på Rilax hör till de tidigaste empiredörrarna i finländska herrgårdsinteriörer.

⁵³ G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 24.7.1809, 18.10.1809, 19.10.1809, 12.2.1810, 13.5.1810, 31.5.1810, ÅAB. G.M. Armfelt till Johan Ljungdell 5.11.1811, 6.11.1811, 29.11.1811, 5.1.1812, 18.1.1812, 19.2.1812, 16.7.1812, 22.11.1812, 30.12.1812, 12.1.1813, 22.5.1813, 12.5.1813, 28.8.1813, 4.9.1813, Armfeltska arkivet 3, RA.

ver, lister och bårder med sfinxer och gripar sändes till S:t Petersburg för att godkännas av Armfelt.⁵⁴

Armfelts målsättning för nivån på den fasta inredningen var, "att äfven de förnämsta Rummen blifva som Aminoffs på Rilax".⁵⁵ Den gamle gustavianen J.F. Aminoff hade för den nyss färdigställda inredningen i huvudbyggnaden på Rilax låtit göra höga dubbeldörrar i empirestil och övergett det gustavianiska manéret vid väggindelningen. Utgående från bevarade konstverk kan man konstatera att de enfärgade väggarna på Rilax pryddes med målade toskanska kolonner eller med amforor i nischer.⁵⁶ Redan på våren 1810 meddelade Armfelt att han ämnade sända en målare från Stockholm för att dekorera väggarna, men först våren 1813 hade målaren fått färdigt "sitt långa opus",⁵⁷ motiv eller detaljer är inte kända. Armfelt bedömde målarens arbete rätt hårt: "... men Holmbergs färgar äro en jemte kritik underkastade, de faller utaf som skal öfver alt, och ej en gång grund färgen, utan rena trädet synes – detta är ett sätt att måla som blott man i Ryssland, där man gärna fuskar och brukar dåliga Materialier, tillåter sig."⁵⁸ Trots Armfelts föga smickrande omdöme rörde det sig om tidens mest kända dekorationsmålare i Sverige, Anders Petter Holmberg, som hade ansvarat för de högklassiga interiörmålningarna vid otaliga av Gjörwells nybyggnader.⁵⁹

Inredningen av blåa förmaket och biblioteket låg Armfelt närmast om hjärtat. Blåa förmaket, antichambre, tar emot den besökande och förmedlar övergången till de övriga rummen som ligger i en fil mot parken. I sina brev gav Armfelt instruktioner att utsikter av Rom skulle limmas på väggarna i förmaket som skulle målas blått, men inte mellan fönstren eller på den bakre

⁵⁴ Cassa Räkning 7.8.1812, 17.6.1812, 8.9.1812, 19.5.1813, Armfeltska arkivet 4, RA. G.M. Armfelt till Johan Ljungdell 29.11.1811, 18.1.1812, 12.2.1812, Armfeltska arkivet 3, RA.

⁵⁵ G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 13.5.1810, ÅAB.

⁵⁶ Förslag av stuckatören Carl Slotte till dekoration för matsalen. Icke godkänt "J.F.A.", privatägo, foto Museiverket. 'Greve J.F. Aminoff i salongen på Rilax', oljemålning 1839, Mathilda Rotkirch, privatägo. 'Salongen på Rilax', akvarell 1830, August Mannerheim, privatägo.

⁵⁷ G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 18.10.1809, ÅAB, och 8.5.1813, ÅAB.

⁵⁸ G.M. Armfelt till C.C. Gjörwell 15.11.1813. Hs, KB.

⁵⁹ Sjöberg, s. 196. Holmberg arbetade bl.a. på Örbyhus, Haga slott, Broby, Carlsund, Karl XII:s sängkammare på Stockholms slott och Bondeska palatset. Sjöberg, s. 129, 152, 181, 232, 234, 246. C.C. Gjörwell till G.M. Armfelt 3.3.1812, Armfeltska samlingen, ÅAB. Kasimir Lönnbohm - Lcino, 'Charles Bassi. Suomen Rakennushallituksen ensimmäinen intendentti', *Aika* 1907, s. 463.

väggen.⁶⁰ Det var fråga om tolv färglagda etsningar, utförda av schweizaren Louis Ducros och italienaren Giovanni Volpato, som Armfelt hade anskaffat i Rom år 1794 under sin tid som landsflyktning. Armfelt hade stiftat bekantskap med de kända konstnärerna redan år 1784, då han tillsammans med Gustaf III besökte deras ateljé.⁶¹ På södra väggen i blåa förmaket uppsattes Piazza del Campidoglio, Pantheon, Parken vid Palazzo Doria Pamphili och interiören av Colosseum, på den motsatta väggen parkerna vid Villa Colonna och Palazzo Corsini, av templen på Forum Romanum återfinns Antonius, Faustinus och Saturnus tempel och på fönsterväggen Septimus Severus triumfbåge, Villa Medicis trädgård, Caracallas termer och Villa Montalot-Negroni – allt minnen från platser och sevärdheter, där den unge Armfelt hade strövat omkring tillsammans med greven av Haga.

Att limma upp gravyrer direkt på väggen var ingalunda Armfelts eget påfund. Sättet att pryda enfärgade väggytor med små bildmotiv hade kommit på modet efter 1700-talets mitt, efter att interiören från antikens privatbostäder blivit tillgängliga för resenärer, synnerligen populärt blev detta under 1800-talets första årtionden.⁶² Genom dem ville man efterlikna färgsättningen och dekorationsmotiven i patricierhusen i Pompeji eller Domus Aurea i Rom.⁶³ Särskilt omtyckta var Piranesis grafikblad och de vedutor från Rom som just Ducros och Volpato tillverkade en masse; de såldes med hjälp av kataloger till modemedvetna inredare. Gustaf III anskaffade etsningar av Ducros och Volpato från Rom för Stockholms slott och Drottningholm, hertig Fredrik Adolf lät inreda blå kabinetter på Tullgarns slott år 1800 med samma Rom-gravyrer som Armfelt och på Rosersbergs slott upplimmades i hertig Carls arbetsrum vid samma tid ett antal i Wien inköpta grafikblad med landskapsmotiv.⁶⁴ Det "pompejanska" rum som Gabriel Bonsdorff inredde

⁶⁰ G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 13.2.1812, ÅAB. G.M. Armfelt till Johan Ljungdell 6.11.1811, 15.1.1812, Armfeltska arkivet 3, RA.

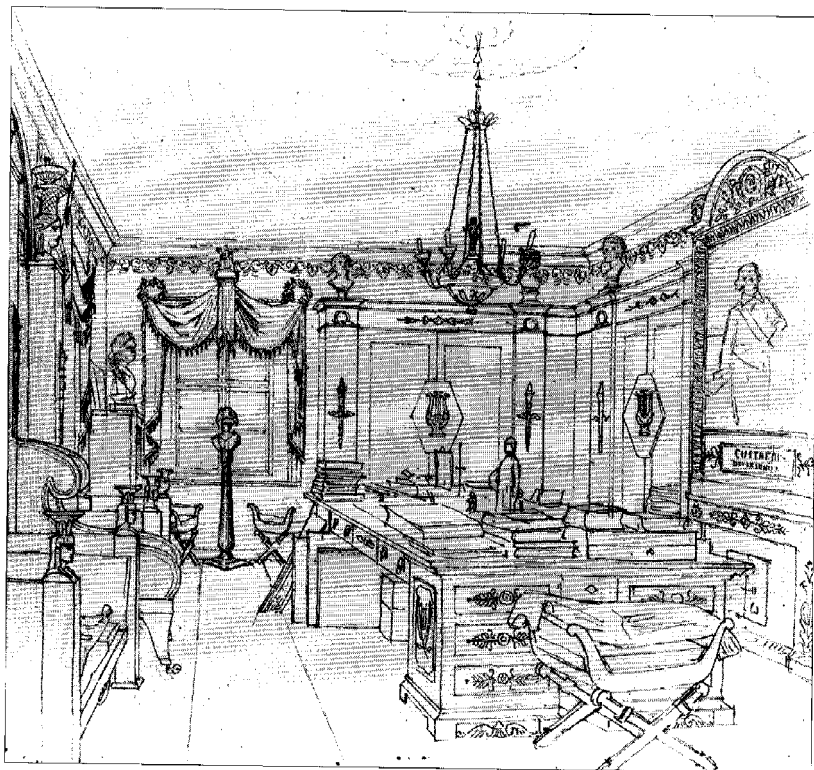
⁶¹ *Image of the Grand Tour, Louis Ducros 1748–1810. Musée cantonal des Beaux arts* (Lausanne 1985), s. 12, 21, 145. *Gudm. Göran Adlerbeth, Gustaf III:s resa i Italien. Svenska memoarer och bref*, utgifna af Henrik Schück (Stockholm 1902), s. 155. I sin resedagbok omnämner Armfelt två besök, 13.1.1784 och 23.3.1784. Armfeltska arkivet, RA.

⁶² Desmond Guinness, 'The revival of the print room', *Antique Collector*, June 1978.

Chloë Archer, 'Festoons of flowers ... for fitting up print room', *Apollo*, December 1989.

⁶³ T.ex. Domus Aurea eller Casa dei Vetti. *Roma Antica Paleocristiana* (Roma 1965), bildsida 88–89. Carlo Ludovico Ruggianti, *Pittori de Pompeji* (Milano 1963), s. 116 eller Amadeo Maiuri, *Pompeji, Casa dei Vetti* (Roma 1954).

⁶⁴ Betr. interiörerna på Tullgarn och Rosersberg bl.a. Håkan Groth, *Nyklassicismen i*

Gustaf Mauritz Armfelts bibliotek. Bysten av Gustaf III, som enligt den ursprungliga kompositionen stod framför gavelfönstret har i slutet av 1800-talet, möjligen av politiska orsaker, ersatts med en byst av Alexander I, tidigare i Blåa förmaket. Tuschteckning av A. Reinholm, 1885. (Finska fornminnesföreningens 3:e konsthistoriska expedition. MV).

på Brinkhall vid Åbo var således inte det första och enda i Finland, såsom man tidigare ansett. Man har antagit att gestalterna ur antikens mytologi, här på 1810-talet upplimmade på väggfält och inramade av festonger, skulle ha utförts av Elis Chiewitz, verksam som dekorationsmålare vid Akademihuset i Åbo från år 1814.⁶⁵ Åminne var för Bonsdorff ett välkänt ställe. Man vet att

Sverige. Svenska möbelstilar och interiörer 1770–1850 (London 1991), s. 109, 110, 152, 153 samt *Tullgarns slott. Historik utgiven genom Kungl. Husgeräds-kammaren*, red. Göran Alm (Strängnäs 1977), s. 23, 24.

⁶⁵ Lounatvuori s. 60.

han biträdde den upptagne Bassi vid arbetena på Åminne och under vårvintern 1814 tjänstgjorde han som Armfelts kurir mellan S:t Petersburg och Åminne, vid en tidpunkt då det blåa pompejanska förmaket på Åminne av allt att döma stod färdigt.⁶⁶

För att ytterligare understryka blåa förmakets antika karaktär lät Armfelt mura en moderiktig kolonnkakelugn, troligen tillverkad enligt Gjörwells ritning och som dess pendang ett skåp av samma form.⁶⁷ Genom gul marmoring avsåg Armfelt att "bägge pied de Stall el. Altar, finge riktigt utseende af ett par marmor Altar."⁶⁸ Ovanför dem uppsattes speglar, med mahognyramar tillverkade av snickaren på Åminne och spegelglas från Viborg och vid den fria väggytan mellan dem ställdes en stor spegel, en kolonnpiedestal och en porträttbyst.⁶⁹ Enligt det ursprungliga förslaget stod här en gipsbyst av Alexander I. År 1885, när Finska fornminnesföreningens konsthistoriska expedition gjorde uppteckningar rörande interörerna på Åminne, hade kejsaren bytts ut mot Sergels byst av Gustaf III.⁷⁰

Biblioteket ja, det har jag sparat till sist, ty detta rum är helt säkert det intressantaste och stillfullaste i Finland. Det är hederssalen på Åminne: ett tempel som Gustaf Mauritz upprestat åt sånggudinnorna, men främst åt minnet av den konung, som varit hans levnadssol, hans välgörare och vän.⁷¹

Armfelts bibliotek, helgat åt det gustavianska, är en skapelse i fransk kejsarstil. I Sverige hade man omedelbart efter 1800-talets ingång börjat förnya gustavianska interiörer i den franska kejsarstilens, empirens anda. Gjörwells tidiga herrgårdar, Silvåkra och Vibyholm, är redan inspirerade av empiren och i sin rena form uppträder stilen i de kungliga sovrums och biblioteksrum som Gjörwell utförde. Av dem anses Hedvig Elisabet Charlottas sovrums på

⁶⁶ Kurt Antell, 'Finländsk herrgårdskultur vid svenska tidens slut', *Svenska kulturbilder XI* (Stockholm 1932), s. 116. G.M. Armfelt till Johan Ljungdell 23.4.1814, Armfeltska arkivet 3, RA.

⁶⁷ En motsvarande kolonnkakelugn hade Gjörwell ritat för Botanicum i Uppsala 1803. Sjögberg, s. 244, 245. Altanugnen i blåa förmaket hade tillverkats i kakelmästaren Öfverbergs fabrik i Stockholm. Öfverbergs räkning 5.2.1811, Åminne gårdsarkiv.

⁶⁸ G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 31.11.1811, 13.2.1812, ÅAB. G.M. Armfelt till Johan Ljungdell 6.11.1811, Armfeltska arkivet 3, RA.

⁶⁹ G.M. Armfelt till Johan Ljungdell 6.11.1811, 12.1.1813, Armfeltska arkivet 3, RA.

⁷⁰ E. Nervander, *Åminne. Ungefärlig rumföljd i corps de logis. 3:e Konsthistoriska expeditionen 1885*, s. 96–101, manuskript, Museiverket.

⁷¹ Albert Edelfelt, 'Åminne' 1896.

Rosersberg från år 1809 vara den första svenska interiören i ren empirestil.⁷² Gjørwells kompositioner och detaljer byggde på de franska arkitekterna Perciers och Fontaines planschverk med mönsterritningar, utgivet åren 1801–1812. Perciers och Fontaines inflytande kan spåras även i biblioteket på Äminne och i dess dekorativa motiv.⁷³

Bibliotekets väggar är täckta med bokskåp i mahogny och den centrala kompositionen i inredningen består av ett stort skrivbord med fätölj, en öppen spis med reliefdekor och ovanför den ett porträtt av Gustaf III, målat av C.F. von Breda enkom för denna interiör år 1813. Konungen är iförd sjöofficersuniform och studerar ett sjökort över Svensksund, målningen speglas i helfigur i en stor trymå, uppsatt mellan två soffor på den motsatta väggen. Framför gavelfönstret, som avslutning på den långa rumssviten mot parken, finns fortfarande på sin ursprungliga plats Sergels byst av Gustaf III i bronspatinerad gips. Dess kolonnpedestal bär följande inskription av Carl Gustaf af Leopold:

Än flyter denna tår,
Som värnads helgat har
Med evig kärlek åt Ditt minne
Ännu inför Din bild jag hvisskar alla dar
En gång skall sol gå upp i hvarit förvilladt sinne
Och orättvisan sjelf förstå hur stor Du var.

I Armfelts brev kan man inhämta uppgifter om hur olika detaljer i bibliotekets inredning anskaffades från väster och från öster. Den öppna spisen som hade tillverkats i Stockholm var färdig redan år 1811,⁷⁴ bokskåpen av mahogny tillverkades också de i Stockholm och anlände till Äminne mot slutet av år 1813,⁷⁵ medan de bronserade ornamenten för skåpen och skrivbordet, lyror-na, facklorna, kransarna och solskivorna hade avsänts som en skild försändel-

⁷² Sjöberg, s. 225–239. Barbro Hovstadius, 'Empire, Karl Johan och Biedermeier som stilbegrepp', *Karl Johan. Konst, inredningar och teknik i empirens Sverige. Årsbok för Statens konstmuseer* 37 (1991), s. 12.

⁷³ Charles Percier & François-Leonard Fontaine, *Recueil de Décorations intérieures comperants tout ce qui a rapport à l'ameublement* (Paris 1801–1812).

⁷⁴ Kakelugnmästaren H.J. Öfverberg levererade år 1811 till Äminne sammanlagt åtta kakelugnar, bl.a. altarkakelugnen till blåa förmaket. Öfverbergs räkning 5.2.1811, Äminne gårdsarkiv.

⁷⁵ C.C. Gjørwell till G.M. Armfelt 3.3.1812, Armfeltska samlingen, ÅAB.

se till Bassi i Åbo redan på våren.⁷⁶ Inga uppgifter finns om vare sig bokskåpens eller skrivbordets tillverkare. En möjlighet vore, att de har tillverkats av Ephraim Ståhl, vars verkstad levererade den nya mahognykatedern med rikliga förgyllningar för Akademihusets solennitetssal i Åbo under de år Armfelt var universitetets kansler.⁷⁷

I S:t Petersburg tillverkades däremot skrivbordsfåtöljen, överdragen med gul saffian och taburetterna, "som hafva fötter förgyld med svärd el. värjor".⁷⁸ Genom ett omnämmande i ett brev kan fastställas, att den fasta trymåspegeln på fönsterväggen har tillverkats av mästaren Johan Frisk i Stockholm, som under många år hade arbetat med att förverkliga olika inredningsdetaljer för Gjörwell.⁷⁹ Spegelns form och motiv är likadana som i Gjörwells trymåer i Haga slott eller i Bondeska palatset: pilastrar som övergår i hermer bildar ramen för en hög, halvrunt avslutad spegel. Spegelns mahognyram på Åminne har kompletterats med samma facklor och lyror som förekommer på bokskåpen och skrivbordet. De kvinnliga hermerna med egyptiserande profil och en korg på huvudet återkommer i gavelstöden på sofforna – "boklädssofforna" som Armfelt kallade dem.⁸⁰

Bibliotekets stilriktiga helhet fulländas av gardinuppsättningarna kring de stora fönstren mot parken. De är draperade med överspunna kulfransar och upphängda i lyror och lagerkransar. Gardinerna, som är draperade enligt alla empirens stilregler efter svenska mönsterblad, omtalas emellertid inte i Gustaf Mauritz Armfelts bouppteckning, där värdefulla gardiner av blå och brun taft uppges höra till inredningen i blåa förmaket.⁸¹

⁷⁶ G.M. Armfelt till Johan Ljungdell 12.1.1813, febr. 1813, Armfeltska arkivet 3, RA. G.M. Armfelt till C.C. Gjörwell 15.11.1813, Hs, KB.

⁷⁷ Kalevi Pöykkö, *Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander-Universität von Finnland*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 74 (1972), s. 73.

⁷⁸ G.M. Armfelt till Johan Ljungdell 9.7.1814, Armfeltska arkivet 3, RA.

⁷⁹ G.M. Armfelt till C.C. Gjörwell 15.11.1813, Hs, KB. Frisk tillverkade inredningar, planerade av Gjörwell till bl.a. följande herrgårdar: Taxinge Näsby, Säfstaholm, Broby och Löberöd. Sjöberg, 130, 150, 200, 239 och 235, 241, 242. Se även Ursula Sjöberg, 'Jonas Frisk, en spegelfabrikör under empiren', *Karl Johan*, s. 116, 117.

⁸⁰ G.M. Armfelt till Johan Ljungdell 9.3.1814, Armfeltska arkivet 3, RA.

⁸¹ Boupptecknings- och arvskiftesinstrument efter Gustaf Mauritz Armfelt 1815, Armfeltska arkivet 3, RA. Armfelt anskaffade ännu under sin sista sommar gardiner och draperier i S:t Petersburg. G.M. Armfelt till Johan Ljungdell 16.7.1814, 6.8.1814, Armfeltska arkivet 3, RA. I gårdsarkivet finns bevarade två utkast till gardinuppsättningar: nr 10, "1 efter denna modell" och nr 12, "till 2 fönster efter denna modell", Åminne gårdsarkiv. Modelluppsättningar för gar-

De olika detaljerna i Armfelts biblioteksinredning är inte anskaffade från Stockholm eller S:t Petersburg helt separat eller på måfå, utan de var avsedda att placeras in i en genomarbetad helhet. En uppfattning om inredningens planeringsnivå kan man få av ett utkast för en stilenlig behandling av hela fönsterväggen, som bevarats i gårdsarkivet.⁸² År 1836 förverkligade friherrinnan Sarah Klinckowström Gustaf III:s flera årtionden tidigare uttalade önskan om att ombilda Åminne till ett fideikommiss. Därvid stadgades, att jordegendomen skulle förbli odelad, men också att Armfelts bibliotek odelat skulle ingå i fideikommisset. Biblioteket uppfattades redan då som en historisk och konstnärlig helhet, som till alla sina delar skulle stå orubbad.⁸³

“Le parc est superbe”

Gustaf Mauritz Armfelt tröttnade aldrig på att prisa landskapets skönhet på Åminne, som också ett par årtionden tidigare hade inspirerat förvaltaren Adolf Busch: “Omgifwen med berg, Dalar, Byar och twänne Kjörkor, anlagde på Högder och Backar, i Form af en Half Circel, utmed en tilstötande Hafswik, hwilken får Tillopp af 2ne Åar och många Bäckar. Alt detta wore et rikt Ämne, för en skickelig Pensel, at måla efter”. Det är Busch som med sina planer och åtgärder har lagt grunden för den allmänna anordningen av omgivningarna, byggnaderna, parken och trädgården på Åminne.⁸⁴ Busch hade redan på 1770-talet upptäckt att den naturliga parken överträffade den traditionella geometriska trädgårdskonsten och denna idé ingick i helhetsplanen för upprustningen av Åminne:

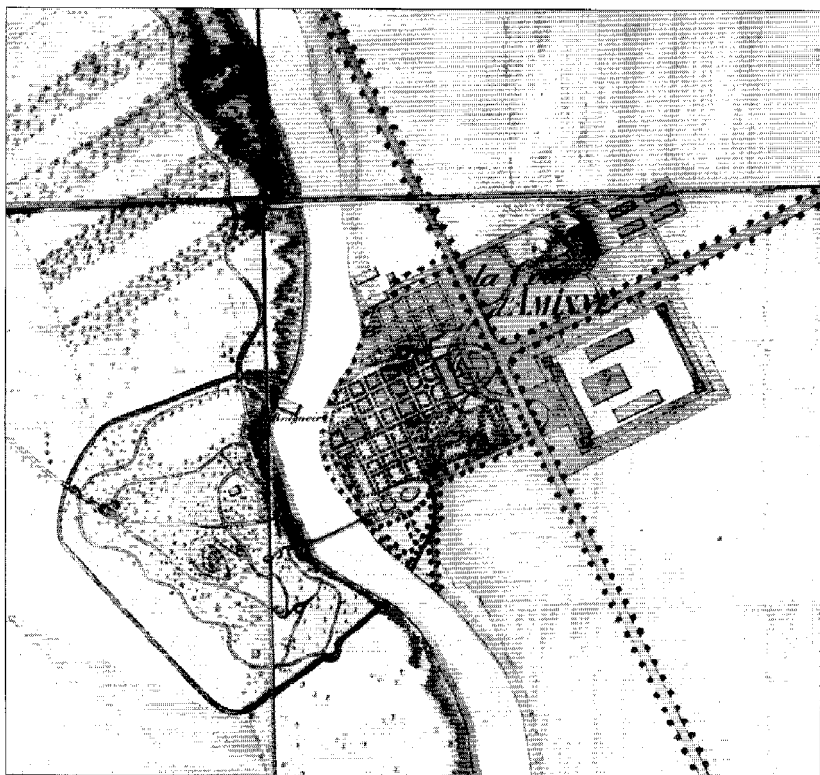
Engelsmännen hafva wid Planers anläggning i sednare Tider, råkat Naturen närmare. De hafva förbytt Likformigheter uti en Slags Oordning, som behagar. Wid stora Parquer förtjenar denna Ideen egentligen at följas. Men alt hvad på en gång kan öfverses, bör ha Symmetric.

diner från 1820-talet har publicerats t.ex. av Elisabeth Stavenow-Hidemark, 'Kungliga gardiner från Rosersberg', *Karl Johan*, s. 80–81. Gunnel Hazelius-Berg, *Gardiner och gardinuppsättningar*, Nordiska Museet 1962, s. 45, 48, 49.

⁸² Osignerad tuschteckning, Åminne gårdsarkiv. Gjørwell satte sig omsorgsfullt in i planeringen av bibliotekets interiör, både i helheten och alla detaljer. Detta framgår av arkitektens brev till Armfelt 3.3.1812, som av honom vidarebefordrats till Jeannette Armfelt på Viurila. Brevet har påträffats i hennes brevsamling, Armfeltska samlingen, ÅAB.

⁸³ *Samling af de till efterlefnad gällande Bref, Förklaringar och Föreskrifter hwilka af hans Kejsersl. Maj:t..., IV 1835–1842 (Helsingfors 1845)*, s. 60–63.

⁸⁴ Charta öfwer Åminne Sätessgårds Ägor 1785, J. Colliander, 8.6.1807, Carl Grönlund, LMA. Situationen från kartan år 1807 finns avbildad också på C.P. Hällströms tuschlavering 'Usigt af Åminne Alodial Säteri i Haliko Sokn, den 28. Sept. 1795', NM, Stockholm.

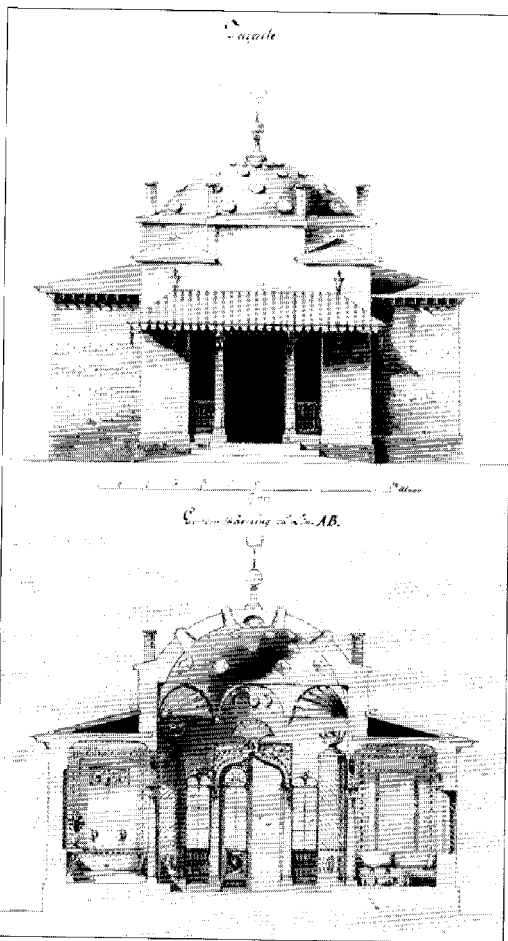
Karaktärshusets närmaste omgivning och parken på Åminne under 1810-talet. Situationsplanen utvisar de nybyggnader som Gustaf Mauritz Armfelt hade genomfört men också de projekterade. Utsnitt ur en ägokarta över Åminne i stort format, uppgjord av lantmätaren O.C. von Fieandt, omfattande området mellan Halikko kyrka och Uskela kyrka. Kartorna över gårdens närmaste omgivning finns i många exemplar. Åminne gårdsarkiv. (Foto Ritva Bäckman, MV).

Naturen har, utmed Åminne gård, tillskapat det vackraste ämnet at formera en ängelsk Parque. Näset på andra sidan ån, bevuxit med flere slags Löf Trän, kunde med liten kostnad, bli en Lustgård i nyare Smaken.⁸⁵

Nya, stort upplagda arbeten för att omforma herrgårdsmiljön, parken och vägnätet från Buschs och landshövding Armfelts tid inleddes samtidigt som

⁸⁵ Byggnad gör en väsentlig Del af Landhushållningen, 19.3.1777, A. Busch, Armfeltska arkivet 3, RA.

Turkiskt bad. Fasad och skärning. Laverad tuschrörning, C.C. Gjörwell 1809. Äminne gårdsarkiv. (Foto Ritva Bäckman, MV).

karaktärshusets om- och tillbyggnad. De förändringar som Gustaf Mauritz Armfelt planerade har sammanförts på en karta, ritad av lantmätaren O.C. von Fieandt på 1810-talet.⁸⁶ Enligt Buschs grundsatser har karaktärsbyggnadens närmaste omgivning anlagts som en geometrisk trädgård och skogsdungen på andra sidan ån som en fri park enligt det engelska idealet, där slingran-

⁸⁶ Carte de la Court d'Äminne par O.C. von Fieandt, Armfeltska arkivet 4, RA. Museiverket jämte Äminne gårdsarkiv.

de stigar lockar vandraren in i trädens skugga. Om anläggningsarbetena på den engelska parken finns inga detaljuppgifter i Armfelts brevväxling, men gårdens ritningsbestånd ger en viss tilläggsbelysning när det gäller mindre byggnader och planerade exotiska inslag i parken. Ett turkiskt bad med kupoler och överdådigt dekorerade interiörer planerades i äkta saracensk stil, inspirerad av Gjörwells resa till Algeriet.⁸⁷ Gjörwell har också ritat ett båthus och ett simhus för åstrandens mitt emot huvudbyggnaden, ett brunnshus och en grotta. En lätt kinesisk bro skulle leda över ån till parken, där ett franskt och ett kinesiskt lusthus skulle erbjuda viloplåtar. Ett rundtempel bildar fortfarande ett avslutande blickfång i det upphuggna perspektiv som röjts genom parken.⁸⁸

Det är känt, att arkivet på Åminne har innehållit två betydande projekt av Desprez, två alternativ för ett tempelliknande mausoleum till Gustaf III:s minne. Mausoleiförslagets centrala motiv var Gustaf III:s sarkofag och en sörjande riddare, lutad över sarkofagen och stödd av den armfelterska vapenskölden.⁸⁹ Ritningarnas datering till tiden mellan åren 1792 och 1804 passar inte ihop med Gustaf Mauritz Armfelts övriga egna byggnadsprojekt. Det är möjligt att Armfelt har beställt dem efter konungens död enbart som minnen eller med tanke på en mera obestämd framtid. Eventuellt har tanken varit att uppföra mausoleet i parken på Åminne redan under landshövding Armfelts tid. Ifall detta hade förverkligats hade mausoleet bildat höjdpunkten i den engelska parkens idévärld.

De långa raka vägsträckningarna till kyrkan och åkerskiftena, som ännu i denna dag präglar kulturlandskapet kring Åminne, hade anlagts redan av Busch: "En jämn Wäg så lång som den mellan Petersburg och Moskau, måste

⁸⁷ Projekt till ett turkiskt badhus, två fasader, plan, skärning, Gjörwell 1809, Åminne gårdsarkiv. I samband med sin resa till Italien had Gjörwell också rest till Algeriet, ett resultat av denna resa var bl.a. de 'Detaills Turcs et Arabes' som publicerades i J.-N.-L. Durands *Recueil et parallèle des édifices de tout genre*, 1800. Sj ö b e r g, s. 75, 78. Armfelt omtalade, att kejsarinnan varit särskilt förtjust i det turkiska badhusprojektet. G.M. Armfelt till C.C. Gjörwell 15.11.1813, Hs, KB.

⁸⁸ Projekt till Båthus af träd, 1811, Gjörwell, "som skall nästa vår oppsättas på Åminne, d. 27.8.1811, GMA". Projekt till Brunnshus decorerat en Esqalier i kring källare vid Åminne, 1812, Projekt att decorera Källan vid Åminne, 1812, Laverad ritning till kinesisk bro och paviljong samt till kupoltäckt lusthus. Ritning till kolonner, kapitäl och baser för paviljongen. Åminne gårdsarkiv.

⁸⁹ W o l l i n, s. 165, 166. *Sverige-Finland under 800 år. Nationalmusei utställningskatalog nr 500* (1987), s. 150. Mausoleum över Gustaf III. PLA F 55, Nr 85--92, KB.

försaka Ledsna. Deremot minsta Bugt på Linien mellan Haliko Kyrka och Åminne Corps de logis, vore odrägelig för ögat." De raka väglinjerna planterades enligt Armfelts direktiv med alleer och han föreställde sig Italiens dunkla träd, när han bestämde, att kyrkoallén skulle avslutas med sex par av "Finlands cypresser", granar.⁹⁰

Ekonomiebyggnaderna

Ja, min Bästa Vän, af Sten bygger jag alt hvad som på Åminne skall byggas – och i synnerhet Spanmälsmagazin. Jag ville hafva det placerat nerom Riorne så att det från raka vägen från Kyrkan formerade en Point de Vue.⁹¹

I Armfelts planer fick endast Lilla Byggningen och ladugården stå kvar på sina tidigare platser. Allt övrigt, stall, magasin, drängstugor, smedjor och svinhus skulle byggas på nytt av sten. Många nybyggnader sattes igång samtidigt, till de första hörde bostadshuset för torpare i backslutningen bakom åkrarna. En ritning till ett boningshus för fyra torparfamiljer har undertecknats av konduktören vid Överintendentsämbetet Johan Wilhelm Gerss år 1807. Gerss omsorgsfullt laverade ritning torde snarare ha varit en mönsterritning avsedd uttryckligen för mera allmänt bruk och inte beställd enkom för Armfelts torpare. I det kvadratformade stenhuset har varje familj anvisats en egen stuga, ett kök med stor bakugn, ett skafferi och ett litet utrymme för en ko. En planlösning av denna typ var rätt progressiv och Armfelt har kompletterat den med egna ändringsförslag. En okänd magister har utfört en ritning som omfattar en stor stuga, två kammare, en bod och förstuga samt stall och ladugård, allt under samma tak, avsedd som modellritning för torparnas bostadsbyggnader på gården.⁹²

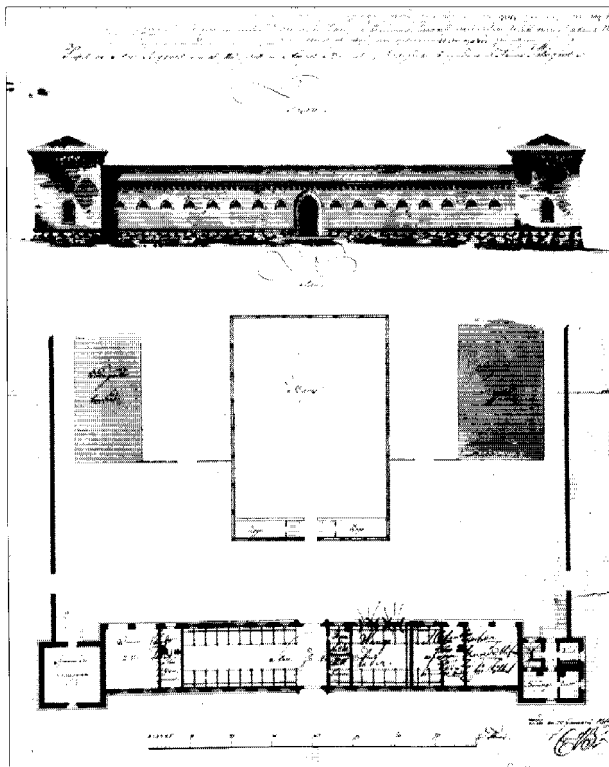
Gustaf Mauritz Armfelt riktade också vid ekonomiebyggnadernas planering in sig på "arkitektur och god smak".⁹³ Som bevis för detta finns i gårdens arkiv en mängd ritningar till nyttbyggnader, som Armfelt personligen har

⁹⁰ G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 21.4.1812, 25.7.1812, ÅAB. G.M. Armfelt till Johan Ljungdell 9.1.1814, Armfeltska arkivet 3, RA.

⁹¹ G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 8.10.1809, ÅAB.

⁹² Ritning öfver ett Boningshus för fyra Torpare, 1807. J.W. Gerss. Projekt till de nya Torpen på Åminne, Åminne gårdsarkiv. Konduktören Gerss typhus, Nakonlinna, är numera verksamhetscentrum för det lokala hembygdsarbetet och en torparbostad som uppförts enligt den senare ritningen är i dag känd under namnet Majala krog.

⁹³ G.M. Armfelt till C.C. Gjørwell 15.11.1813, Hs, KB.

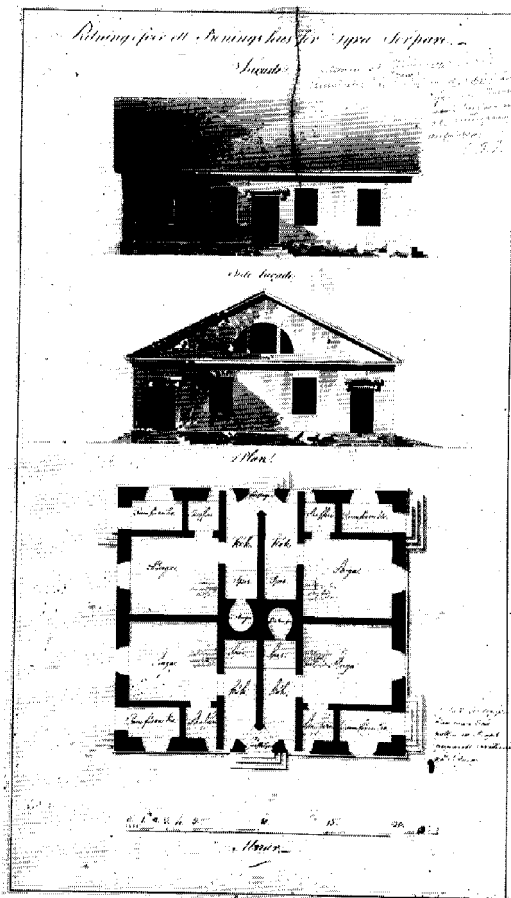

Projekt till en murbyggnad av tegel med stall och spannmålsmagasin. Av detta förverkligades endast det vänstra hörntornet, spannmålsmagasinet. Fasad, plan och situationsplan över de befintliga ladugårdarna. Laverad tuschritning, Charles Bassi 1813. Äminne gårdsarkiv. (Foto Ritva Bäckman, MV).

korrigerat och kommenterat: ett fästningsliknande, välvt stall av sten, ett sär eget, underifrån ventilerat 12-sidigt stall av trä, ett stort antal växthus och skisser till spannmålsmagasin. Gjörwell har bl.a. signerat projekt för en grotliknande smedja av natursten, en jordkällare och en förenad tvättstuga och bageri.⁹⁴ Däremot återfinns bland de otaliga ritningarna och skisserna inte den ritning till en stor ladugård med mjölkammare för 50 kor och kvigor, som Armfelt genom Gjörwells förmedling hoppades få av någon lantbrukare i Sverige.⁹⁵

⁹⁴ Projekt till Smedja af Gråsten, Gjörwell 1811, "Plan och Elevation Ritning på Brygg-Bak, Tvätt, Mangel, Stryk och Torkrum förenede uti ett Hus", laverad ritning 1812, Äminne gårdsarkiv. C.C. Gjörwell till G.M. Armfelt 3.3.1812, Armfeltiska samlingen, ÅAB.

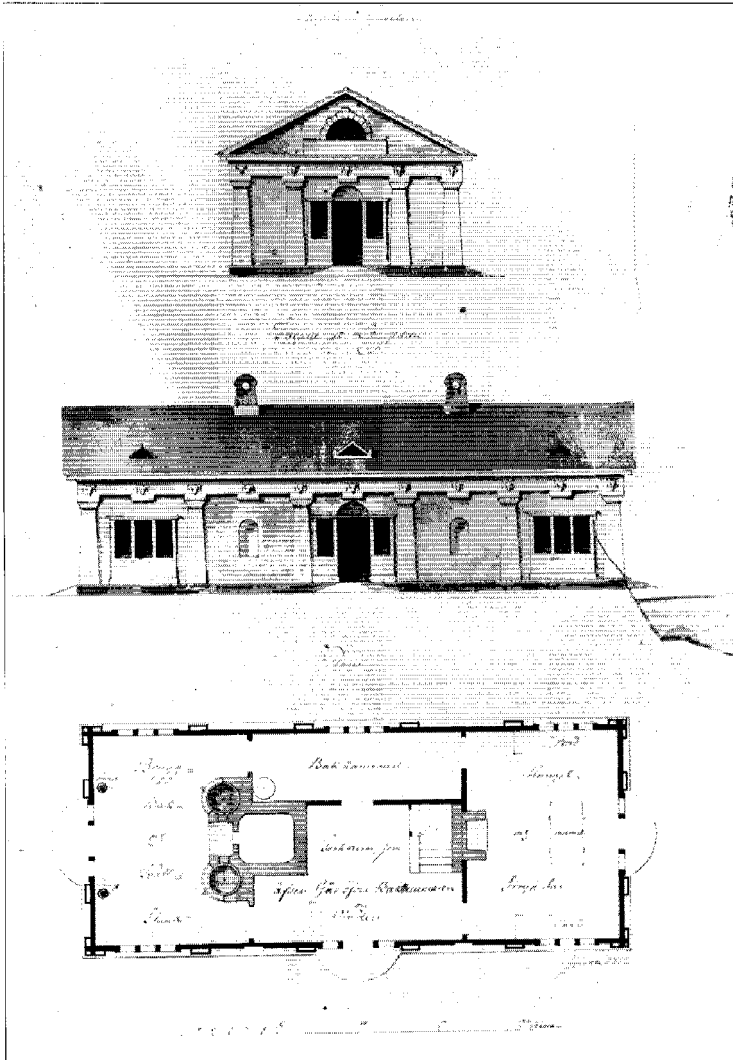
⁹⁵ G.M. Armfelt till C.C. Gjörwell 15.11.1813, Hs, KB.

Bostadsbyggnad avsedd för fyra torparfamiljer med fähus. Tuschlavering, J. W. Gerss 1807. Äminne gårdsarkiv. (Foto Ritva Bäckman, MV).

Ladugårdens planering och byggande sysselsatte Armfelt mycket ännu under hans sista levnadsmånader. Bassi hade år 1813 uppgjort ett storslaget projekt, enligt vilket stallet och ladugården från landshövding Armfelts tid och en ny stor manege mellan dem skulle kringbyggas till en gotisk kulissartad fästning med fyra hörntorn.⁹⁶ Armfelt förefaller ha varit mycket entusiastisk: "magazinet skall föreställa ett gammalmodigt torn, som går ut framför en

⁹⁶ Project av Stall byggnad mm. af Sten, jemte en Stängsel Mur omkring Ladugårds byggnaden vid Äminne Sätessgård. 20.1.1813, Charles Bassi, Äminne gårdsarkiv.

C.C. Gjørwells plan över ekonomibygnad år 1812. Två utrymmen som krävde mycket uppvärmning – bageriet och bryggeriet samt tvättstuga, tork-, mangel- och strykerum – placerades under samma tak. De doriska pilastrarna, nischerna och bjällklagens bukranier anknyter byggnaden till den klassiska arkitekturen. Åminne gårdsarkiv. (Foto Ritva Bäckman. MV).

mur som är ämnad omkring hela ladugårdsbyggnaden” och “Sådes magazinet kommer att se ut, på de sidor det faller i ögat, som ett värkeligt götiskt torn, och att inga fönster eller annat skämmer bort architecturen”.⁹⁷

Kulissmuren förverkligades aldrig, men spannmålmagasinet av sten, det nordvästra hörntornet i den planerade muren, fick det utseende som Bassi i sin ritning hade föreslagit. Till spannmålmagasinet arkitektur anpassades sedan ett stall för ridhästar och inspektorsbostaden och på 1820-talet fortsattes räckan av byggnader med en kontorsbyggnad och ett annat stall, så att ekonomiebyggnaderna från karaktärshuset sett ger intryck av en enhetlig tegelvägg, prydd med spetsbågar. Bassis komposition med kulissmurar och torn påminner om en teaterdekor – den för tankarna till riddarspelet “La Forêt enchantée”, som Gustaf III anordnade i Drottningholms park som höjdpunkt på Armfelts bröllopfestligheter i augusti 1785 och där de gotiska kulisserna byggdes enligt utkast av Desprez.⁹⁸

Trots de många arkitektnamnen är Åminne i sista hand en skapelse av Gustaf Mauritz Armfelt själv. Här samlade han sina minnen och olika referenser till de år som fått sitt skimmer av närheten till konungen. För att skapa konkreta möjligheter att förverkliga Armfelts tankar och önskemål och för att utforma dem till modern arkitektur anlätades Gjørwell och Bassi och en mängd andra yrkesmän. I likhet med Gustaf III kastade Armfelt sig in i sina byggnadsföretag på Åminne med hela sin energi och entusiastisk. Oberoende av om han skrev sina brev från S:t Petersburg, Tsarskoje Selo eller från Napoleonkrigens stab i Vilna så innehöll de alltid ett avsnitt som behandlade Åminne.

“Intet i världen kunde i skönhet jämföras med denna trakt, och om jag finge leva tio år utan svårare olyckor, skulle man kanske aldrig se ett vackrare lantställe.”⁹⁹ Armfelt var otålig och befarade måhända att tiden skulle lida alltför snabbt för att han någonsin skulle få sina arbeten slutförda. Därför ombesörjde han att en rysk landskapsmålare från S:t Petersburg sommaren 1811 skulle föreviga Åminne, medan byggnadsarbetena och anläggningsar-

⁹⁷ G.M. Armfelt till Johan Ljungdell 23.4.1814 och 1.6.1814, Armfeltska arkivet 3, RA. Armfelt har skisserat den kommande ladugården i brevet marginal med texten: “hela Ladugårds Byggnaden med Stall, Magazinet och inspekt. boning, ser ungefärligen så ut”.

⁹⁸ Wollin, s. 29. ‘Riddarspelet på Drottningholm aug. 1785’, akvarellerad teckning, Elias Martin, NM, Stockholm. ‘Carousel vid Drottningholm 1785’, tuschteckning, Elias Martin, UUB. ‘La Forêt enchantée’, 1785, akvarell, M.R. von Heland, KB.

⁹⁹ G.M. Armfelt till Hedvig Ulrika Armfelt 2.8.1811, Armfeltska arkivet 1, RA.

betena i trädgården och i omgivningen var i full gång.¹⁰⁰ Gustaf Mauritz Armfelt fick aldrig själv uppleva det nyskapade Åminne i färdigt skick. Den planerade sjöresan från S:t Petersburg till Åbo och sommarvistelsen 1814 på Åminne kunde inte längre förverkligas.¹⁰¹

¹⁰⁰ v. B o n s d o r f f, III s. 66. Den akvarell av okänd konstnär som har antagits vara denna målning är signerad först år 1817.

¹⁰¹ G.M. Armfelt till Jeannette Armfelt 8.6.1814, ÅAB.

Den Armfeltska ättens patronat i Halikko socken

MARJA TERTTU KNAPAS

Gustaf Mauritz Armfelt hade vid sidan av alla sina andra offentliga värv och ämbeten ytterligare en betydande, nedärvd förpliktelse på den lokala nivån i Finland. När hans far, landshövdingen i Åbo län, generalen friherre Magnus Wilhelm Armfelt år 1786 trädde till som ägare av Åminne gård i Halikko socken övertog denne samtidigt den till gården hörande och sedan urminnes tider gällande patronatsrätten över församlingen och dess medeltida stenkyrka. *Jus Patronatus*, som bl.a. här omfattade rätten att utnämna kyrkoherde i Halikko och kapellan i Angelniemi samt särskilt överinseende över kyrkans underhåll, hade återbördats till Åminne gård år 1780, efter en tvist mellan socknens invånare och gårdens dåvarande ägare, riksrådet greve Barks änka, den beryktade riksgrevinnan Catharina Ebba Horn. Konungens resolution i frågan hade baserat sig på en av domkapitlet i Åbo insänd gammal förteckning över stiftets församlingar, där det uppgavs att herrskapet på Åminne hade uppbyggt kyrkan år 1440 och därigenom tillägnat sig *Jus Patronatus*; därtill var kyrkan belägen på frälsejord. Efter reduktionen hade patronatsrätten bibehållits i Åbo stift endast i några få församlingar: Halikko och Kjulo socknar (Kjulo gård) och i Askais (Villnäs gård), Mietois, Jockis (Jockis gård) och Karuna kapellförsamlingar.¹

Änkan till den år 1795 avlidne landshövdingen, Maria Catarina Armfelt, grundade samma år en skola i Tojala by för barn till bönder och torpare under Åminne gods, en inrättning som på stiftarinnans begäran ställdes under domkapitlets i Åbo allmänna tillsyn. Generalinnan avled år 1803, varefter de två Armfeltska godsens inom synhåll från kyrkan, Åminne och Wiurila, tillföll

¹ J. G. T. (J. G. Toivonen), 'Patronaattoikeus. Halikon kirkko', *Uusi Auru* 189, 18.8.1912. K. V. Kallio, *Halikko kyrka* (Helsingfors 1926), s. 13–14. K. G. Leinberg, *Finlands territoriala församlingars ålder, utbildning och utgrening* (Helsingfors 1886).

sönerna Gustaf Mauritz och August Philip. Enligt en arvförening mellan bröderna av år 1801 – som återgick på en uttalad önskan av Gustaf III – skulle Åminne bli fideikommiss inom Gustaf Mauritz släktgren.

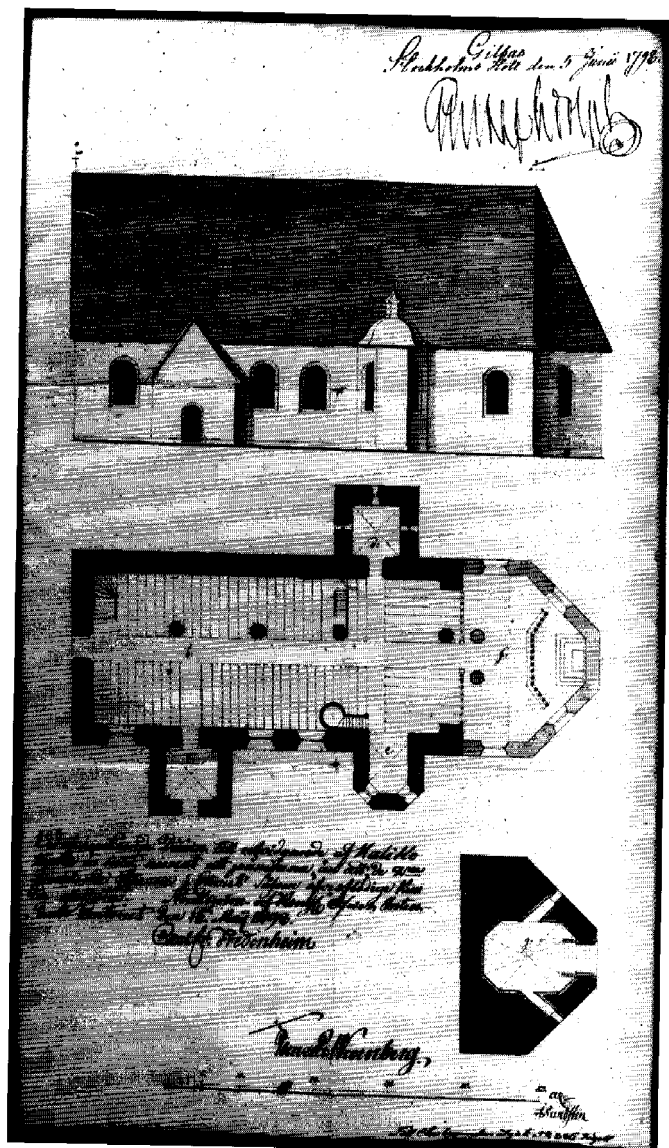
Under 1800-talets första år besökte Gustaf Mauritz Armfelt och hans hustru Hedvig De la Gardie Åminne en enda gång, sommaren 1807. Samma år hade han på grund av sina långa vistelser i Sverige och utomlands överlåtit tillsynen över skolan till en kommitté med församlingens kyrkoherde som ordförande. Kommittén skulle ”pröva och urskilja” de barn som antogs till skolan. Varje år fick fyra fattiga barn under en termin gratis vård och uppehälle samt ett par yllestrumpor och ett par skor av Tojala byamän, som i gengäld fick avskrivning på sina årliga räntor till gården.²

Den Armfeltska ätten utnyttjade Åminne gårds patronatsrätt i Halikko vid utnämningen år 1799 av magister Bengt Jacob Ignatius till kyrkoherde i socknen, ett val som medförde ett betydande uppsving i det andliga och sedliga livet i församlingen. Ignatius hade tidigare varit kyrkoherde i Vichtis och stannade i Halikko i 25 år. Han grep sig an bl.a. med att höja läskunnigheten, som varit uppseendeväckande låg; en anseelig del av menigheten mellan 20 och 30 års ålder hade därför inte kunnat konfirmeras. Ignatius gjorde sig känd som predikant och författare av andliga skrifter och psalmer och för ett rättrådigt och människovänligt regemente i sin församling. Han var en av de ledande i den tidiga väckelserörelsen under 1800-talet och promoverades också till teologie doktor i Åbo vid reformationsjubileet år 1817.³

På Maria Catarina Armfelts initiativ inleddes en renovering av socknens medeltida stenkyrka, ett arbete som sonen Gustaf Mauritz senare avsåg att fullfölja. Vid en sockenstämma, som hon låtit sammankalla i februari 1798 genom sin huspredikant, magister Esaias Hildén, omtalade hon att hon redan vid sitt första besök i Halikko kyrka hade lagt märke till ”en överalt rådande osnygghet och oordentlighet” och därvid beslutat på allt vis bidra till kyrkans reparation och förbättring, med ”åhoga och böjelse att befrämja Guds ära och det allmännas väl”. Maria Catarina Armfelt föreslog, att den numera trånga kyrkan skulle utvidgas med ett nytt kor och lovade själv bestå tegel och kalk för arbetet samt att erlægga murarmästarens arvode, förutom

² Jac. Tengström, *Afhandling om Presterliga Tjenstgöringen och Aflöningen i Åbo Erkestift* (Åbo 1821), s. 788–789.

³ G. Rosendal, 'Paimenmuisto. Bengt Jacob Ignatius', *Uusi Aura* 189, 18.8.1912.

Ritning till nytt korparti i Halikko kyrka, 1798.
(Foto Museiverket, historiska bildarkivet).

de dagsverken som enligt mantalsfördelningen tillkom gården.⁴ Enligt byggnadsförordningen av år 1776 skulle också ritningar för renovering av äldre kyrkor godkännas av konungen. Gustaf IV Adolf gillade den 5 juni 1798 en ritning av murarmästaren Johan Sundsten från Åbo för Halikko kyrkas utvidgning. Därförinnan hade den granskats av Överintendentsämbetet, vars enda anmärkning var att de föreslagna pelarna i det nya koret såsom onödiga skulle lämnas bort. De var också för symmetriens skull till hinder, ifall kyrkan i en framtid skulle utbyggas med ett nytt skepp mot norr.⁵

Följande år revs kyrkans östra vägg och kyrkan förlängdes med ett nytt, tresidigt kor, under ledning av murarmästaren Sundsten.⁶ Den fastställda ritningen upptar ett stort, till sin grundplan åtta sidigt gravvalv under koret, av allt att döma avsett för den avlidne generalen och landshövdingen Magnus Wilhelm Armfelt. Gravvalvet byggdes emellertid aldrig i denna form. Till patronatsrättens tradition hörde ända sedan 1600-talet att *patronus ecclesiae* och hans familj skulle bestå sig ett synligt och ståndsmässigt gravkor med tillhörande gravvalv vid sockenkyrkan.⁷ Det är sannolikt att detta varit den konkreta anledningen till att Armfelts mor hade tagit upp förslaget till kyrkans ombyggnad vintern 1798. Hennes man hade brutits av sjukdom efter meddelandet om den hårda domen över sonen Gustaf Mauritz i högmålsprocessen 1794 och avlidit år 1795. Av de tidigare ägarna till Åminne hade landshövdingen Arvid Horn på 1600-talet låtit bygga ett eget gravkor vid kyrkans södra vägg, med typiska barockformer.⁸

Maria Catarina Armfelt hade redan 1798 beställt en altartavla för 900 daler riksgälds till kyrkans prydnad.⁹ Altartavlan med Jesus på korset som motiv är utförd i olja av okänd konstnär och antagligen anskaffad i Sverige. Hon förärade också dukar till det nya altaret och altarskranket och två trearmade ljusstakar, dessutom donerade hon en Kristusmålning, som tillhört hennes mor-

⁴ Sockenstämmoprotokoll 25.2.1798, Protokollsexcerpter, Museiverket, historisk-topografiska arkivet.

⁵ Överintendentsämbetets skrivelser till Kungl. Maj:t 15.5.1798, Allmänna arkivet, Riksarkivet, Stockholm.

⁶ Kallio, s. 29.

⁷ Åminne gård hade år 1704 en murad grav i kyrkans främre del, söder om mittgången. Ännu i en inventarieförteckning från år 1804 omtalas den murade Åminne-graven, utan närmare lokalisering.

⁸ Tove Riska, 'Halikon kirkko', *Suomen kirkot – Finlands kyrkor* 4 (1966), s. 135.

⁹ Sockenstämmoprotokoll 25.2.1798.

mors syster.¹⁰ Till hennes begravning år 1803 skrev Frans Michael Franzén dikten *Till Åminnelse af en ädel Menniskja*, där han också hänvisade till hennes byggnadsintressen och i en längre not beskrev hennes insatser för Halikko församling:¹¹

— — —
och hela socknen, delt i sorgsna skaror, går,
att följa hennes sista spår
och de dess mull till slut i detta tempel buren;
der hon ett mönster war till sina likars blygd,
och som hon prydde med sin dygd,
ej med sitt wapen blott på muren.

Mässhaken och dess invigning

Gustaf Mauritz Armfelt inledde sin synliga verksamhet som *patronus ecclesiae* genom att donera en mässhake till kyrkan år 1806. Mässhaken finns fortfarande bevarad i kyrkan och befinner sig i ett utmärkt skick. Den är ett dyrbart arbete av vitt siden, med ett broderat blomstermönster i guld, silver och silkesgarn i olika färger. Framsidan pryds av Jehovas sol med strålar och rygg-sidan av ett stort kors av guldgalon.

Vid donationstidpunkten vistades Armfelt själv som general på krigsskådeplatsen i Pommern och det kan inte fastställas var mässhaken egentligen har anskaffats. I kyrkans inventarieförteckning från år 1826 omtalas den som "Klosterarbete från Italien", ett ofta förekommande uttryck för rikt broderade kyrkotextilier.¹²

Enligt Armfelts egen önskan kungjordes donationen första söndagen i advent år 1806, som var hans hustrus födelsedag. Kyrkoherden Ignatius höll ett särskilt invigningstal tillägnat mässhaken. I skickliga vändningar lyckades

¹⁰ Inventarieförteckning 1826. Kristusgestalten är enligt en tysk inskription vid tavlans nedre kant sådan som Lentulus hade målat den och donerat från Jerusalem till den romerska senaten. Det s.k. Lentulus-brevet var en apokryfisk beskrivning av Kristi utseende, som Pilatus företrädare Publius Lentulus påstods ha sänt till Rom. R i s k a, s. 144.

¹¹ Dikten tryckt bl.a. i Karin Allardt Ekelund (utg.), *Frans Michael Franzéns Åbodiktning*, SSLF 431 (Helsingfors 1969), s. 231–235 med kommentarer, s. 392–393.

¹² År 1922 uppgavs vid en inventering av kyrkan för arkitekt A.W. Rancken att mässhaken vore tillverkad "till något ryskt kröningstillfälle, men av någon orsak icke användes, utan inköptes till Finland och donerades till kyrkan". Beskrivning över Halikko kyrka skriven vid förestående reparation 6.6.1922, Museiverket, historisk-topografiska arkivet.

Den av Gustaf Mauritz Armfelt år 1806 donerade mässshaken. (Foto Mariti Jokinen 1996).

han förena det nya kyrkoåret, Jesu ankomst till Jerusalem och Gamla testamentets tempel med dess tabernakel och övriga prydnader. Därefter kunde han konstatera, att även "våre christeliga förfäder röjt en berömlig åhåga att med ospard kostnad pryda sina kyrkor". Altarskrud och mässkläder tjänade ända sedan 300-talet till åhörarnas uppmuntran och för att utmärka de heliga ting som vid altaret förhades. Med särskild glädje och tacksamhet kunde Ignatius tillkännage att "denna församlings vördade skyddsherre, konungens och rikets högtbetrodde man, generallöjtnanten, riddaren och commendören, högvälborne friherre herr Gustaf Mauritz Armfelt lemnat oss ett vördnadsvärdt vedermäle af dess sorgfällighet att pryda detta helgedomens tem-

pel". I Armfelts frånvaro riktade kyrkoherren många lovord till generalen och hans fru grevinnan, till hennes vördnadsvärda namn och erkända ädla egenskaper:

Skall den [mässhaken] tillika erindra oss samteligen om den tacksamhets pligt, at med förenade hiertan anropa den Aldra Högsta om deras fortvarande sällhet. Mätte deras ömma föreningsband, i lifstiden förljufvat af inbördes kärlek och äkta trohet, sent upplösas genom döden och omsider deras glada sammanvaro evigt fortsättas i fridens och kärlekens lugna boningar efter prövotidens utstående och med förenad trohet lyckligt fulländade, både glada och sorgfulla skiften.

Slutligen återropades Guds beskydd för Armfelt på det pågående krigets bana, "på vilken han äfven nu äfvensom för detta med oförfalskad Svenskmanna trohet och hjeltemod uppoffrar sig till konungens och fosterlandets tjänst".¹³ Ignatius tal har överlämnats till Armfelt och arkiverats bland övriga hyllningar, mestadels i diktform, som kommit honom till del. I sitt slag är det ett unikt aktstycke, som avspeglar patronatskapets former och offentlighet i lokalsamfundet vid denna tid.

Kyrkans utvidgning

Vid visitation i Halikko våren 1807 anmärkte Åbobiskopen Jacob Tengström, att kyrkans nybyggda korparti krävde att kyrkan också till sina övriga delar och inredning borde omändras och ombyggas. Under sina visitationer framhöll Tengström också på andra orter, att de medeltida kyrkorna och deras inredning från senare århundraden borde omändras enligt striktare klassicistisk smak så långt det vore möjligt och deras "påviska" drag eller ålderdomliga inredningar avskaffas.¹⁴ I Halikko hade dessutom betydliga sprickor uppstått i valven, som med det snaraste borde avsynas; därefter borde de antingen repareras eller fullständigt nedtas. Kyrkoherden Ignatius ansåg det vara bäst, om kyrkans pelare och valv kunde rivas och teglen användas till utvidgande av den trånga och obekväma sakristian. Därtill borde en ny predikstol anskaffas, bänkarna förbättras eller ombyggas, ett nytt fönster öppnas i västra gaveln för att ge ljus åt läktaren och det Hornska gravkoret borde antingen repareras eller avlägsnas, eftersom det "av ålder och vanvård redan var förfallit".

¹³ Armfeltska arkivet I/32, 262–265, RA. Talet har påträffats bland de Armfeltska papperen av Henrika Tandefelt, vilket tacksamt erkännes.

¹⁴ Gabriel Nikander, *Jacob Tengström såsom akademisk lärare och biskop intill 1808* (Helsingfors 1913), s. 152–153, 164–165.

Biskop Tengström uppmanade direkt kyrkoherden att överlägga med Gustaf Mauritz Armfelt i byggnadsfrågorna, eftersom generalen förväntades besöka socknen följande sommar.¹⁵

Armfelt vistades verkligen en tid på Åminne sommaren 1807, men kyrkans byggnadsfrågor avgjordes ännu inte denna gång. Under de två följande somrarna pågick kriget mellan Sverige och Ryssland och först sommaren 1811, efter att Armfelt definitivt stannat för att bosätta sig på Åminne som kejsarlig rysk undersåte, togs ärendet till behandling. Denna sommar vistades Armfelt en längre tid på Åminne för att ombesörja en fullständig ombyggnad av gårdens byggnadsbestånd.¹⁶ Samtliga socknens hemmansägare sammankallades till sockenstämma för att höras och med honom överlägga om kyrkans reparation. På grund av en angelägen resa till Åbo deltog Armfelt inte själv i stämman. Han företrädde av sin son, dåvarande löjtnanten vid kejsarliga generalstaben Gustaf Magnus Armfelt, som framförde faderns synpunkter.

Med hänvisning till den risk för olyckor som de bristfälliga valven medförde, föreslog Armfelt en genomgripande ombyggnad av kyrkan, för att få mera utrymme och nödig säkerhet. Han föreslog att tegelvalven och pelarna skulle rivras och ersättas med ett brädvalv och att kyrkan skulle ombyggas till en korskyrka, med utrymme för en ny sakristia mot norr och utrymme för ett nytt gravkor i korsarmen mot söder. Armfelt lovade utom de sedvanliga dagsverken som föll på Åminnes lott ställa 450 riksdaler till förfogande, hans bror August Philip på Wiurila hade utfäst sig att bidra med 400 riksdaler.

Särskilt hade Gustaf Mauritz Armfelt ägnat sina tankar åt att knyta kyrkan på ett synligt sätt till byggnaderna på Åminne. Han planterade den snörröta vägen från gården till kyrkan som en allé. Den nya planerade södra korsarmen skulle ställas som avslutning på allén, så att ”den bleve en prydnad för avenuen till Åminne”. Bakom fasaden skulle ett gravkor inbyggas i kyrkans korsarm.¹⁷ Fasaden och familjegraven skulle Armfelt uppföra enligt sin egen smak och på egen bekostnad, församlingen skulle inte behöva belastas för hans ”fantasier”, såsom han senare yttrade sig för Ignatius.¹⁸

¹⁵ Protokoll vid biskopsvisitation 24.3.1807, § 33. Museiverket, historisk-topografiska arkivet.

¹⁶ Se uppsatsen i detta nummer av *HTF* av Irma Lounatvuori, s. 382–412.

¹⁷ Sockenstämmoprotokoll 25.8.1811.

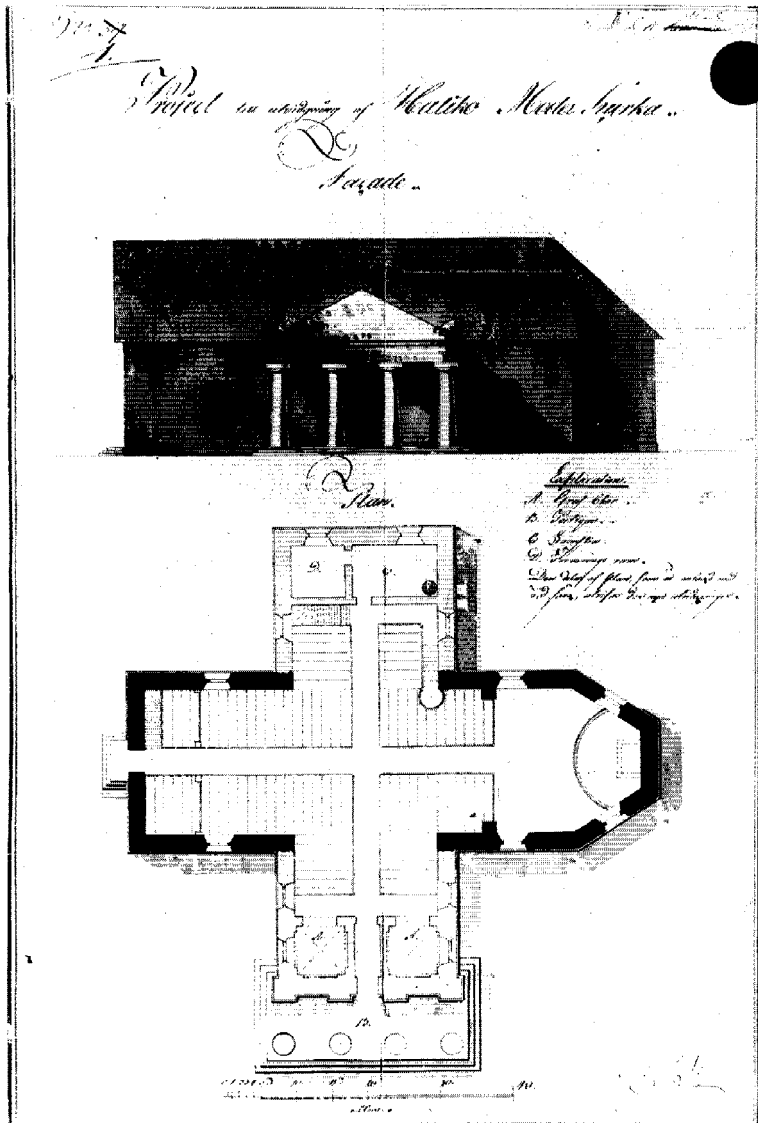
¹⁸ Ignatius citerar ett brev av Armfelt i brev till Bassi 21.12.1812. Ankomna skrivelser 1811–1822. Byggnadsstyrelsens arkiv, RA.

Armfelts förslag till kyrkans reparation lästes upp på sockenstämman och tolkades till finska "ord ifrån ord", åtföljda av kyrkoherden Ignatius varma tacksamhet och förord för förslaget genomförande. "Hos allmogen röjdes dock owlja att företaga kyrkans reparation", omtalar protokollet. Detta förekom ofta i herrgårdsocknarna. Ståndspersonerna och kyrkoherden förenade sig om nödvändigheten av rent estetiskt eller arkitektoniskt motiverade ombyggnader i kyrkorna, medan allmogen oftast var konstant avvisande, med hänvisning till besvär, dryga dagsverken och kostnader. I Halikko ansåg sockenstämman, att valven kunde nedtas och ersättas med ett brädvalv på socknemännens försorg, medan alla andra byggnadsåtgärder kunde påläggas Åminne, "åt vilken enligt församlingsmedlemmarnas tanka kyrkan hörde till och vars ägare ägde att handla dermed efter behag". Ignatius hänvisade förgäves till Armfelts utlovade penningbidrag och övriga frikostighet. Allmogen framhärddade i sitt påstående, "att den som bygga vill må ock kostnaden förskuta". Därefter avbröts alla vidare deliberationer och stämman övergick till andra ärenden.

Efter stämman lämnade Gustaf Mauritz Armfelt en dikramen till protokollet, där han uttryckte sin förundran över hur "hans socknebor" motragit förslaget: "Om någonsin owlja och oförstånd utmärkt sig i öfverläggningen af ett angeläget ämne, så har det varit vid detta tillfälle. Mitt yrke sträcker sig ej längre som Patronus Ecclesiae än att anmärka detta samt ge tillkänna sedan jag fåfångt försökt med enskilda uppoffringar ernå ett gott ändamål". Armfelt kände sig högst kränkt och ville dra tillbaka sina erbjudanden om penning- och materialhjälp och delta i arbetet bara enligt samma mantalsfördelning som övriga jordägare i socknen. Därtill ville han anhålla om lagenlig s.k. häradssyn i kyrkan för att utröna behovet av reparation – en vanlig utväg vid oöverstigliga byggnadstvister – och därefter om landshövdingeämbetets resolution i frågan. Också August Philip Armfelt var beredd att dra tillbaka sina utlovade donationer till reparationen.

Inför Armfelts påtryckningar och hotet om kostnadsdryga syneförrättningar och resolutioner, ångrade sig socknemännen. En deputation sändes till Armfelt för att bönfälla honom att återta sitt syneförslag och utlysa en ny sockenstämma. Armfelt gav sitt bifall, men förklarade hotfullt att socknebornas och "i synnerhet allmogens uppförande skulle komma att bestämma det tänkesätt och beslut han både i egenskap av Patronus Ecclesiae och församlingens medlem i hänseende till kyrkans och församlingens angelägenheter hädanefter borde vidtaga". En ny sockenstämma på hösten fattade ett en-

"Project till utvidgning af Halikko Moder kyrka", av Charles Bassi 1812. (Foto Museiverket, historiska bildarkivet).

hälligt beslut att den av Armfelt föreslagna reparationen till alla delar stegvis skulle genomföras under de följande tre åren.¹⁹

I november 1811 sände kyrkoherde Ignatius sockenstämmans beslut till domkapitlet, med bifogande av en ritning och ett materialförslag, som också denna gång hade uppgjorts av murarmästaren Sundsten från Åbo. Domkapitlet överstyrde handlingarna till Regeringskanseljen, som i februari 1812 överlämnade frågan till intendentskontorets granskning. Intendenten för allmänna byggnaderna, arkitekten Charles Bassi uppgjorde en ny ritning för ombyggnadsprojektet, med stöd av ett utförligt referat av Armfelts uttalanden och avsikter, som hade tillställts honom av kyrkoherden Ignatius. Regeringskanseljen stadfäste ritningen i januari 1813.²⁰

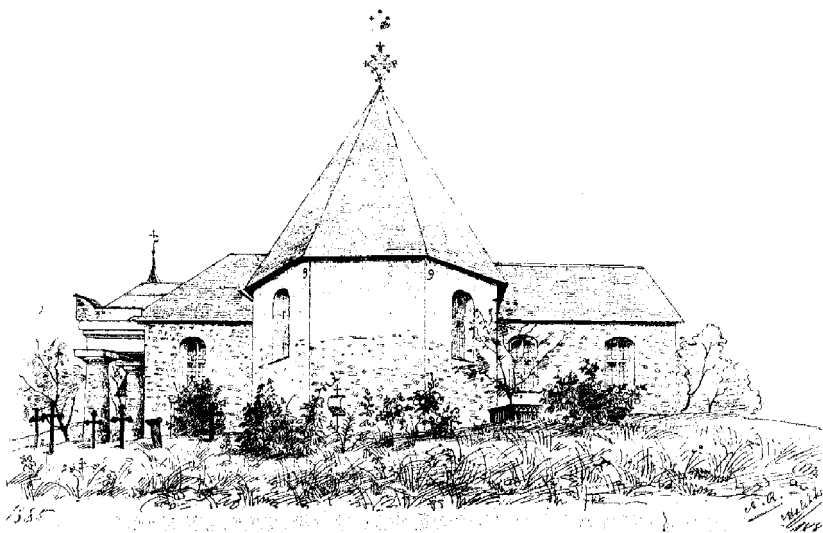
Den egentliga stadfästa ritningen som sändes till församlingen har synbarligen förkommit, men ett konceptförslag av arkitekt Bassi finns bevarat. På ritningen finns två gravkor utritade, på bägge sidor om ingången till södra korsarmen, med öppningar mot själva kyrkorummet. Bröderna Armfelt stannade sedermera för ett gemensamt Armfeltskt gravkor, med en särskild ingång direkt utifrån. På det föreslagna andra gravkorets plats kunde man därvid för symmetriens skull bygga en förstuga med en trappa upp till den läktare som var föreslagen i den nya södra korsarmen och som Åminne gård eventuellt kunde "occupera".²¹

De särskilda gravkoren i kyrkorna var inte längre vid 1700-talets slut eller vid 1800-talets ingång i enlighet med tidens smak eller sedvänjor; också seden med gravläggning under kyrkans golv eller i murade gravar hade allmänt avskaffats i slutet av 1700-talet. Gravkoren hade införts i landskyrkorna i Sverige och Finland under stormaktstiden, då främst de stora fältherrarna och högadeln i själva kyrkan och inför sockenmenigheten manifesterade sin heder och ära genom bestående representationsformer för sig själv och sin ätt, både under gudstjänsterna, genom rikliga föräringar av konstverk och prydnader, men också ännu efter döden. I stället hade under det sena 1700-talet en ny, individualiserande syn på döden och begravningsformerna slagit igenom. För adelns del kom den till synes i fristående, enskilda gravkapell, i minnestemplets form på kyrkogårdarna. I Sverige förekommer bara ett par

¹⁹ Sockenstämmoprotokoll 22.9.1811. Carl v. Bonsdorff, *Gustav Mauritz Armfelt*, III, SSLF 212 (Helsingfors 1932), s. 65.

²⁰ BD 26/283, 1811, RA.

²¹ Ignatius till Bassi 18.12.1812. Ankomna skrivelser 1811–1822, Byggnadsstyrelsens arkiv, RA.

Halikko kyrka, koret och den år 1834 byggda och år 1891 rivna portiken mot söder. Teckning av Agaton Reinholm 1885. (Museiverket, historiska bildarkivet).

motsvarande exempel, där man ännu under 1830- och 1840-talen byggde gravkor i samband med själva kyrkan.²²

Den nya gaveln eller portiken på södra korsarmen projekterades med fyra bastanta doriska kolonner av s.k. paestumsk typ. Portiken skulle bilda avslutning på den raka trädkantade avenyn från Åminne till kyrkan och ingick därmed i de omfattande planer som Armfelt hade för omskapandet av gårdens omgivning, med närliggande skogar och odlingar enligt den engelska landskapsparkens idéer. Avenyn förenade kyrkan och patronatsherrgården på ett påtagligt sätt med varandra och knöt också historiskt gården till ortens medeltida tempel.

Bassis portikförslag påminner starkt om L.J. Desprez förslag till mausoleum över Gustaf III, av vilket Armfelt hade t.o.m. ett par kopior i sin ägo på Åminne. I Desprez mausoleumsförslag flankeras den antika portiken av run-

²² Det Bondeska gravkoret vid Mörkö kyrka och fältmarskalken Bogislaus von Stedingks gravkor vid Björnlunda kyrka. G ö r a n L i n d a h l, *Grav och rum*, Kungl. Vitterhets historico- och antikvitetsakademiens handlingar, Antikvariska serien 21 (1969), s. 181.

stenar och svensk-arkaisk, götiskt "vild" arkitektur. Den doriska kolonnordningen och det överliggande sarkofagartade, helt släta gavelfältet utan regelrätt bjälklag är gemensamt i bägge förslagen.²³ Det är också möjligt, att kontrasten mellan den klassiska doriska portiken och den nordiska gotiska-götiska medeltida gråstenskyrkan var en beräknad effekt, påminnande om Desprez idé för Gustaf III:s mausoleum. Själv hade Gustaf Mauritz Armfelt nämnt, att han för korsarmens fasad ville ha "ett Gallerie, sådant han sett vid en kyrka i Petersburg", ett tecken på den arkitektoniska omorientering som han snabbt understödde efter sin överflyttning till Finland.²⁴

År 1812 revs valven och pelarna i den tvåskeppiga medeltida kyrkan i Halikko och ersattes med ett tunnvalv av bräder, arbetena utfördes under ledning av länebyggmästaren J. Blomström. Följande sommar byggdes under ledning av kyrkobyggmästaren Mikael Hartlin den nya norra korsarmen med läktare och en ny rymlig sakristia. Den södra korsarmen och det Armfelterska gravkoret var under arbete sommaren 1814. Arbetena leddes nu av snickaren Israel Cairenius från Halikko, samtidigt renoverades de gamla bänkarna i kyrkan. Vid kyrkans södra vägg revs både det gamla vapenhuset och det Hornska gravkoret för nybyggnadsdelen. Den Hornska gravkammaren under golvnivån lämnades emellertid orörd.²⁵

Gustaf Mauritz Armfelt hade överlämnat insynen över kyrkobygget till sin bror på Wiurila, och gravkoret hade nätt och jämnt blivit färdigt när han dog i Tsarskoe Selo den 19 augusti 1814. Kejsar Alexander I utfärdade själv en detaljerad instruktion för begravningens ceremoniel. Den skulle ta sin början i S:t Petersburg, fortgå i storfurstendömets dåvarande högsta residensort Åbo och avslutas med gravläggning i det nybyggda gravvalvet i Halikko. Den egentliga jordfästningen hölls i den lutherska finska församlingens S:t Maria-kyrka i S:t Petersburg den 25 augusti. Kyrkan var dekorerad som ett veritabelt *castrum doloris*: ingången, bänkarna, predikstolen och altaret var svartklädda, kolonnerna var prydda med spiralformiga sirater av svart och silver och mellan dem hängde svarta och vita festonger med ornament av silver. Katafalken var draperad i svart sammet med silverprydnader. På kistan låg den

²³ Henrik Lilius, 'Greek, Roman or Medieval. The Choice of Style in Finnish Architecture 1780–1830'. *Icon to Cartoon. A Tribute to Sixten Ringbom*. Konsthistoriska studier 16 (1995), s. 140–141.

²⁴ Ignatius till Bassi 18.2.1812. Anlända skrivelser 1811–1822. Byggnadsstyrelsens arkiv, RA.

²⁵ Riska, s. 136–137.

avlidnes generalshatt, skärp och värja. Huvudplåten bar hans namn, alla titlar och valspråk ("Trogen och ståndaktig"). Vid fotändan fanns en inskription ur Davids psalm 37, verserna 5 och 6: "Befalla Herranom din wäg och hoppas uppå honom. Han skall wäl görat och skall frambära dina rättfärdighet såsom et ljus, och din rätt såsom en middag". Likpredikan hölls på tyska av kyrkoherden Carl Gustaf Mandelin. Kistan anlände den 31 augusti sjövägen från Kronstadt till Åbo; efter militära hedersbetygelser i Åbo fördes den till det gravvalvet i Halikko kyrka.²⁶ Kistan med bicorne-hatten, värjan och generalsskärpet ligger fortfarande orörd på sin plats.

Gravkoret

Ingångsportalen till det Armfeltska gravkoret har i våra dagar en inramning av närmast klumpigt förvanskat gotiserande slag, ovanför dörren finns anbragt en platta av sandsten med inskriften: GREFVELIGA OCH FRIHERRLIGA ARMFELTSKA FAMILJERS GRAF. BYGGD ÅR 1814. Det välvda korets inre är mycket enkelt, med pilasterindelade väggar. På den bakre väggen finns en stor minnestavla över generalen och landshövdingen, friherre Magnus Wilhelm Armfelt och hans hustru, friherrinnan Maria Catharina Wennerstedt. Inskriptionen är i "stenstil" med punkter mellan orden och upptar födelse- och dödsdatum samt en hänvisning till Ordspråksboken 10:7.

På södra väggen finns en liten stenplatta över översten, friherre August Philip Armfelts och hans hustru Johanna Fredrica Lovisa Taubes två små döttrar Maria Charlotta Lovisa (1798–1800) och Wilhelmina Johanna Augusta (1799–1812). På norra väggen finns två minnestavlor över gravsatta medlemmar av den grevliga ätten Armfelt, bl.a. ministerstatssekreteraren Alexander Armfelt jämte hustru. Tavlorna har tillkommit år 1924, efter ritningar av arkitekten A.W. Rancken.²⁷ Mitt på det kalkstenslagda golvet ligger en stor sandstenshäll över ingången till själva gravvalvet. Stenens inskrift är utformad av Gustaf Mauritz Armfelt själv.²⁸

²⁶ Likpredikan utgavs även på svenska: *Likpredikan öfwer Hans Excellence Gener. af Infant. Ledam. i Riksrådet, Präsid. uti Comit. för Finska ärenderne ... Gustaf Mauritz Armfelt* (S:t Petersburg 1814). Om begravningen: *Åbo Allmänna Tidning* 130, 5.11.1814.

²⁷ Tavlorna beställdes av Carl Alex. Armfelt. E. Nervander, *Halikko kyrka*. Finska Fornminnesföreningens 3:e konsthistoriska expedition 1885, anteckning i marginalen. Museiverket, historisk-topografiska arkivet.

²⁸ Bassi till August Philip Armfelt 9.8.1814, numera förkommet brev, omtalat av Ernst von Wendt i artikeln 'Ur ett gammalt herrgårdsarkiv', *Hufvudstadsbladet* 343, 19.12.1926.

DENNA GRAF
BLEF GRUNDLAGD OCH FÄRDIG
SAMMA MÄRKVÄRDIGA ÅR, SOM
ALEXANDER DEN I:STA AF
GUD WÄLSIGNAD OCH UTKORAD,
EFTER ATT HAFVA BEFRIAT EUROPA
FRÅN WANÅRA OCH UNDERTRYCK –
ÅTERGAF DET SIN ORDNING OCH LUGN.

BRÖDERNE GUSTAF MAURITZ OCH
AUGUST PHILIP MAGNUS -SÖNER
ARMFELT HAFVA ÄGNAT DETTA
HVILORUM ÅT SIG, SIN SLÄGT, OCH
EFTERKOMMANDE 1814 I AUG: MÅNAD.

INSCRIPTIONEN SKRIFVEN AF HANS EXCELLENCE
RYSKA KEIJSERLIGA GENERALEN
ÅBO ACADEMIE CATZELEREN M.M. Hr GREFVE
GUSTAF MAURITZ ARMFELT
SOM DOG D. 19 AUGUSTI 1814,
SAKNAD OCH SÖRGD.

Gustaf Mauritz Armfelts död avbröt inte slutförandet av kyrkans ombyggnadsprojekt. Till sitt inre stod den målad och färdig följande år, 1815. Portiken framför den södra korsarmen utfördes omsider enligt Bassis ritning först år 1834, under ledning av murarmästaren Johan Friman, då ombesörjd av Gustaf Mauritz son Gustaf Magnus Armfelt.²⁹ Kolonnerna och portiken råkade rätt snart i förfall och från församlingens sida ville man inte heller denna gång befatta sig med dess underhåll eller reparation; den ansågs tillhöra Åminne gård. Den revs slutligen år 1891 och ersattes med den nuvarande, gotiska tegelportalen som ritades av arkitekten, friherre Carl C:son Armfelt.

* * *

En följd av den nya kyrkolagstiftningen på 1860-talet blev att den tidigare patronatsrätten för utnämning av kyrkoherdar enligt en år 1868 utfärdad förordning avskaffades i hela landet. På anmodan av domkapitlet i Åbo hölls i Halikko en allmän kyrkostämma för ärendets behandling. Den dåvarande

²⁹ Riska, s. 137.

ägaren till Åminne gård, greve Gustaf Wilhelm Armfelt, kunde emellertid inte förena sig med sockenborna och kapellborna från Angelniemi om villkoren för patronatsrättens upphörande, bl.a. gällde tvisten äganderätten till kapellansbolet. Genom ett brev till kyrkostämman i november 1895 meddelade slutligen den nye ägaren till Åminne, greve Carl Alex. Armfelt, att han frivilligt avstod från sin patronatsrätt, med en uttalad önskan att församlingen framdeles skulle bli ett konsistoriellt och inte ett kejserligt pastorat.³⁰

³⁰ Kallio, s. 38–39 J. G. T., 'Patronaatioikeus'.

”Baron Armfelts skål vi klinga”

Om tillfällesdiktning till och om G.M. Armfelt

HENRIKA TANDEFELT

General Armfelts Skål

Likt åskor, som på afstånd dundrat,
man räknat Dina bragders tal,
som *Sverige* länge Dig beundrat
som *Skald, minister, General!*
O vid Din syn man måste gifva
en suck åt de förflutna dar,
och önska *Sverige* återblifva
hvad det uti Din ungdom var.¹

Ovanstående dikt, daterad ”Mon-bijou den 25 Maj”, av en okänd skald är bevarad i det Armfeltska arkivet på Riksarkivet i Helsingfors. Till arkivet hör en liten bunt med ”Poemer till och om G.M. Armfelt”. Som i poemet ovan är det tydligt att de härstammar från tiden efter Gustaf III:s död.

Dikterna är mer eller mindre välskrivna suppliker och hyllningsdikter till Gustaf Mauritz Armfelt och representerar olika typer av vad man kallar tillfällesdiktning. Olika slag av vitter verksamhet var en del av den höga umgängeskunsten under Armfelts tid. Man roade, hyllade och imponerade på varandra bl.a. genom små skaldestycken. Hovskalden Carl Gustaf Leopold som korresponderade med Armfelt under nästan tre decennier brukade t.ex. förse sina brev med längre eller kortare dikter.² I dennes samlade skrifter finns inte endast dikter till Armfelt – ”till en förnäm Herre” – utan till otaliga personer och tillfällen under rubriker som ”Till Herr Presidenten m.m. Edel-

¹ Armfeltska arkivet, I 32 1:225, Riksarkivet (RA).

² Se *Samlade skrifter av Carl Gustaf af Leopold II*:3–5, utg. av Olle Holmberg och Åke-Hugo Hanson (Lund 1970–1977).

crantz, då han utnämndes till denna värdighet" eller "Med en Julklapp till Konungen, i Hennes Maj:t Drottningens namn 1809".³

Vid bröllop, begravningar, födelsedagar, namnsdagar eller andra fester, vid ämbetsutnämningar och viktiga händelser gavs anledning för både bättre och sämre skribenter att fira festföremålet eller tillfället med en tillfällesdikt.⁴ Dikten kunde vara beställd och betalad av festföremålet, men initiativet kunde också komma från skribenten själv, eller från någon tredje part som beställde arbetet. Tillfällesdikterna trycktes ofta i s.k. tillfallestryck med en eller flera dikter. Under 1700-talet förekom tillfällesdikterna ofta endast i muntlig form eller i handskrifter.⁵ Dessa har naturligtvis inte bevarats i lika stor omfattning som de tryckta dikterna, men i det Armfeltska arkivet finner vi trots detta flera handskrivna tillfällesdikter till G.M. Armfelt samt också några skrivna av honom själv och dikter till hans familjemedlemmar. I det följande är det dikterna till och om Gustaf Mauritz som skall behandlas. Presentationen kompletteras också av tryckt material av mera kända diktare som Johan Henrik Kellgren, Carl Michael Bellman, biskop Jakob Tengström m.fl.

Alla arkivets dikter kan kanske inte strikt taget räknas som tillfällesdikter. De många supplikerna på vers är en sådan obestämd kategori. För ämbetsmannen var det retoriska kunnandet och förmågan att uttrycka sig elegant och passande i skrift meriterande och rent av nödvändigt. Genom lyckade tillfällesdikter kunde skribenten utmärka sig som en skicklig och bildad person och kunde avancera i det sociala livet.⁶ Detta återspeglar sig också i de enkla suppliker som har skickats till Armfelt och som i hans arkiv har bevarats för eftervärlden. Med prydlig handstil har t.ex. "Nådige Herrens aldra ödmjukaste tjenare Johan Flink" rimmat sin ansökan om baronens hjälp ifråga om en tjänst som vice klockare i Halikko församling, där ägarna till Åminne gård hade s.k. patronatsrätt:

³ Se *Carl Gustaf af Leopolds samlade skrifter* II (Stockholm 1815).

⁴ Pirkko Lilius, *Språkval och ordval i tillfällesdiktingen i Finland 1700–1749*, Studier i nordisk filologi 73, SSLF 587 (Helsingfors 1994), s. 22.

⁵ *Ibid.*, s. 30–33.

⁶ *Ibid.*, s. 41. Bo Bennich-Björkman konstaterar i *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*, Studia litterarum Upsalensia 5 (Stockholm 1970, s. 17–19) att man inte kan tala om ett diktarskrå som under 1600- och 1700-talet skulle ha livnärt sig på att skriva tillfällesdikter, utan att författarskapet ofta var en del av en ämbetsmannakarriär.

En gammal Militaire,
som hederligt Documentråd
Och wäl och bra argumentråd
Súppliquen i Ödmiukhet frambär;
Ar få bli socknens Wäckare,
Och på Auctionen Mäklare,
Och A.B.C. Skolmästare
Och ofta Vice klockare
Och Prästernas trotjenare
Och Kyrkans Vice Putsare
jag wågar säga utan skryt
At läsa sjelf och lära läsa
jag kan så bra som det sig bör
Och sjunger som en Herr Mussisör
Och bättre änn den Tonen för
jag mera kan än bara wäsa.
Ers Excellence gif mig ett bröd,
Jag tjent ren öfver 30 år
Har redan många gråa hår
Och med famille nu utan stöd;
fem år i kriget har jag varit
Och aldrig swikit mina dar
Och altid slagits som en kar
Och hederligt från Umå farit.
Min son som var soldat
En Wän och god Camrat
Sin Banc utaf kulan fick
Och hopp och stöd – jag miste gick –
Med rätt och skäl – jag sökte bröd
Författningar ger mig sitt stöd
Men Excellencens bifall fattas
Och jag kan mer änn lycklig skattas
At få uppå supliquen – Ja:
Och mina Wäckar kappor ta.
Man prof ju har at flera gjort lycka
En Löjtnant keysare har blifvit
En förare till kronprins klifvit
Och jag kan mig högst lycklig lycka
Då wäckar syslan man mig gifvit.⁷

Genom att vända sig till Armfelt i form av en dikt kunde Johan Flinck bevisa att han ägde ett visst mått av boklig bildning som behövdes för tjänsten som

⁷ Armfeltska arkivet I 32 I:228, RA.

vice klockare och skolmästare. Samtidigt kunde han också roa den höge mottagaren med fyndiga formuleringar. Då en "löjtnant keysare blifvit" och en "förare till kronprins klifvit", varför kan inte en Johan Flink bli klockare, undrar han. De två personerna som Flink jämför sig med är Napoleon Bonaparte och Jean-Baptiste (Karl Johan) Bernadotte, två uppkomlingar på den europeiska scenen som från nästan ingenting hade stigit till maktens tinnar, och som dessutom hade lyckats kliva så högt tack vare den av Armfelt så hatade franska revolutionen.

Johan Flinks diktartalanger har inte lett till någon större berömmelse inför vare sig samtid eller eftervärld. Hans enkla dikt till Armfelt tjänade ett praktiskt engångssyfte: att väcka baronens välvilja för att denne skulle hjälpa författaren att få en tjänst. Däremot har vi Armfelt att tacka för en annan mera känd dikt, Fredmans Sång nr 64, "Fjäriln vingad syns på Haga" av Carl Michael Bellman. Förstudien till denna sång var en verssupplik till Gustaf Mauritz Armfelt. Bellman bad om en oldfrubefattning vid det mindre slottet på Haga för sin hustru Lovisa Bellman och hoppades att Armfelt skulle kunna påverka Gustaf III i denna riktning.⁸

En suck åt de förflutna dar

Gustaf Mauritz Armfelt var under hela sitt liv en trogen gustavian. Även efter kungens död högaktade och försvarade han Gustaf III:s minne och de politiska idealen från dennes tid. Gustaf III och hans regering har alltid varit ett kontroversiellt ämne som har väckt starka känslor för och emot. Den efterföljande regeringen med hertig Karl och Reuterholm motarbetade allt vad gustavianskt var och Gustaf Mauritz Armfelt som hade varit en nära vän och förtrogen till Gustaf III råkade snart i både landsflykt och högmålsprocess.

Armfelt hade bl.a. stött konungen under riksdagen 1789 – då han förde ett dalkarsregemente till Drottningholm för att ge extra pondus åt konungen som på riksdagen genomdrev Förenings- och säkerhetsakten. Han var därför mycket hatad bland den adliga oppositionen mot Gustaf III. Många glädde sig säkert åt Armfelts olyckliga öde under den nya regimen. Gustaf Engzell, som i egenskap av regementspastor var engagerad i mobiliseringen av dalkar-

⁸ Oldfrun, eller åldfrun, är en kvinna som har vård och tillsyn på ett kungligt lustslott. Olof Bystrom 'Kommentar', *Carl Michael Bellmans skrifter. Standardupplaga utgiven av Bellmansällskapet XI. Dikter till enskilda. IV 1790–1793* (Stockholm 1964), s. 53–54. (Hädan-efter: Standardupplagan) Dikten finns återgiven i samlingen på s. 64–66.

Fjäriln kring det lugna Haga
Redan syns i vingat lopp
Sig sitt gröna skjul tillaga
Under blommans bleka knopp.
Minsta kräk, från slumrig yra
Till Naturens högtid väckt,
Narrar vid Zephirens fläckt
Ur sin dvala mygg och myra

Ren Brunsvikens små Najader
Ophögt sina gyldne horn,
At i gungande casquader
Höijas öfver Solna torn.
Ren i skygd af krönta stammar,
På den väg man städad ser,
Bonden mildt åt Haga ler,
Fählen yfs ock hjulet dammar

Snart i klara rosen-bäckar
Svanorna opresa sig,
At innom de strödda bäckar
Höija sina stolta stig.
Snart all någdens Ungdom stimmar,
Då vid blixst af dubbla skott
Minsta mö med rågat mått
Gustafs skål i skuggan rimmar.

Hvad gudomlig lust at smaka
Innom en å ljuvlig Parck?
At där bofast se sin Maka,
Skyddad af en mild Monark.
At åt hennes fönster-ruta
Någon gång med häpen blick
Och med eldad ögna-prick
Ängna klangen af sin luta.

Skilg, min nådig Herre, gärna,
Skilg oss åt i Gustafs namn:
Slit vid första morgon-stjerna,
Slit Lovisa ur min famn.
Gack – min ögnalust at taga ...
Hälften af mitt glada lif ...
Men mig henne återgif
Som en Aldfru – hvar? –

Carl Michael Bellman, förstudie till Fredmans Sång 64 från våren 1791. (*Carl Michael Bellmans skrifter*, Standardupplaga utgiven av Bellmansällskapet, Stockholm 1964, s. 64–66.)

lar under kriget mot Ryssland 1788–1790, varnade i en hyllande dikt Armfelt redan år 1788 för dennes belackare:

Du främja Gustafs sak! Du lätta GUSTAFS börda!
 Ack! mellan törnen gror de lagrar du vill skörda.
 Se hämnden wakande förfölja dina fjät!
 Se hatet resa sig! hur wil du krossa det?
     Du räds ej? – Nej; det är en hjeltes lott
 At wara stor i mod och magt at störta brott.
     Ju mer det tyckes farligt wara
     Ju mer du tror på Göthers sätt
 Där större ära fins bör finnas större fara.
 Uti en wädlig tid at wäga göra rätt,
     Är at med hjeltars tänkesätt
     Sin rang bland hjeltarne förklara.⁹

Ännu år 1815 såg Gustaf III:s forne hovskald och Armfelts vän, den försiktige Carl Gustaf af Leopold, sig föranlåten att i sina samlade skrifter förklara sig i en lång not inför några dikter till Armfelt:

Detta och påföljande trenne Stycken, skrevos fordom till en Man af börd och rang, hos hvilken egenskaperna af Snille, bravoure och personliga behag icke synas hafva blifvit bestridda: för öfrigt, på sin tid, uppriktig Skyddsvän af Språket, Konsterna, Vitterheten, och som under ett fjerndels sekels vänskaplig relation till Författaren [...] aldrig gifvit honom, i enskilt afseende, orsak till andra tänkesätt än erkänslans och tillgivenhetens. Ensamt från dessa anledningar härleda sig närvarande rimbref, hvaraf ett och annat går, i ålder, nära trettio år tillbaka, och som alltså synas billigrvis ej böra dömmas efter politiska hänseenden, hvilka, när dessa Stycken skrevos, antingen ej ägde rum, eller ej borde ihågkommas. [...] ¹⁰

År 1815 hade Armfelt redan hunnit återinträda från landsflykten i svensk statstjänst år 1802, utträda år 1810 för att följande år flytta till Finland under ny, rysk regim och dö år 1814 i Tsarskoje Selo.

⁹ Gustaf Engzell, "Til Öfwerste Cammar-Junkaren, Kongl. Maj:ts Förste Gener. Adjut. m.m. Riddare af Swärds- och Elefanter Orden och Commendeur af Stora Korset HERR BAR. GUSTAF ARMFELT" (strof 5), *Nyare arbeten* (Falun 1970), hela dikten på s. 41–43. I samlingen finns också två tal – 'til Swärdsjö Församl.' och 'til Fri-Corpsen' – som Engzell hållit i samband med mobiliseringen samt ett ode till Konungen; samtliga har sålts som skillingtryck.

¹⁰ *Carl Gustaf af Leopolds samlade skrifter*, not på s. 436–437. De "Stycken" som åsyftas är "Till en förnäm Herre, då han valdes till Direktör af Svenska Akademien 1786" (s. 436–439, se nedan), "Till Den Samma på Drottningholm, 1789" (s. 440–443), "Till Den Samma i Gefle 1792" (s. 444–449) och "Till Den Samma i Stralsund 1807" (s. 450–452).

Som "General Armfelts skål" ovan skildrar fanns det också folk som fortfarande önskade en tillbakagång till, eller i senare tider beundrade, den gustavianska epoken och dess skimmer som Gustaf Mauritz Armfelt hade varit en så viktig del av – "... och Sverige länge Dig beundrat som *Skald, minister, General!*". Signaturen Th. L visade sina sympatier för Armfelt genom att förära honom följande dikt:

Bland Vasars dyrkare, välkommen Vasars Vän!
Stig från din höghet ned och se hos våre bröder
den glädje som din ankomst föder
och värdes med oss dela den.

Du i dit bröst beständigt närde
den nit för Wasars väl, Wi gjordt till skyldighet
Medlidandet du af dit hierta lärde
Uplysningen du lärt af din erfarenhet.

Vid Gustaf Wasas namn din hetta känsla svallar,
vid andre Gustafs död en tår du dälde ej.
Och tredje Gustafs vän, du hjelten våg ??? – – men nej!
jag blott din sorg i minnet återkallar.

Dessa Dalemän, den förste Gustafs folk
som friheten åt oss eröfrade den tiden
och hvilka segrens son och fridens milda tolk
i Tredje Gustafs tid du förde Sjelf i Striden.

Hvad dessa gjorde då för din Regent och Sig
hvar enda ibland oss för Gustaf Adolph vågar
den dyrkan för vår Kung, som i Vårt hjerta lågar
den finner der utaf vår agtning emot Dig.¹¹

Beklagligtvis är inte heller denna dikt daterad. Tydligt är att den handlar om ett politiskt stöd för Gustaf III:s son Gustaf Adolf som blev konung år 1792 men som p.g.a. sin omtyndighet inte kunde regera förrän fr.o.m. 1 november 1796. Under åren 1792–1796 regerade den av Armfelt hatade Reuterholmska förmyndarregeringen. Armfelt stödde sedan Gustaf III:s död dennes son, "den fjärde Gustaven".

Dikten odlar den Vasa-retorik och Gustaf-tematik som hade präglat hela

¹¹ Armfeltska arkivet I 32 1:247–249, RA.

Gustaf III:s liv och regeringsperiod. Armfelt är en "Vasars vän", han är kungahuset trogen. Adolf Fredrik, Gustaf III:s far, var ingen Vasaättling i rätt nedstigande led, utan hertig av Holstein-Gottorp, då han blev vald till kronprins av Sverige år 1744, och hans hustru Lovisa Ulrica var en preussisk prinsessa. Adolf Fredrik stammade dock på modernet från Vasaätten. När kronprinsparets son föddes år 1746 döptes han till Gustaf för att påminna om bandet till Gustaf Vasa och dennes ätt. Historikern Olof Celsius dedicerade samma år *Konung Gustaf Den Förstes Historia* till den lille arvprinsen. Genom namnet fick också Gustaf II Adolf en speciell betydelse och arvprinsen gavs benämningen "den tredje Gustaven".¹² Hans egen son, Gustaf Adolf, blev sedermera "den fjärde Gustaven". Det är denna historisk-symboliska kedja som skribenten anspelar på i strof tre och som leder till ett oförbehållsamt stöd för Gustaf Adolf och kanske för det krig som år 1808 hade inletts mot Ryssland.

Den tredje strofens dalemän var, speciellt efter Gustaf III:s ryska krig (1788–1790), återkommande i progustavianska sammanhang. Hösten 1788, under pågående krig, när Anjalamännen konspirerade i öster och Danmark anföll i väster, reste Gustaf III till Mora för att liksom Gustaf Vasa be om dalkarlarnas stöd. En enorm mobilisering av bönder från Dalarna och Värmland igångsattes. Som i dikten ovan stod dalkarlarna i en rojalistisk retorik för den kungatrogna allmogen som tillgivet och tappert ställde upp för kung och fosterland. Dessutom var de "den förste Gustafs folk" och på så sätt en del av symboliken kring Vasaätten och de tre Gustaverna. Dalkarlretoriken var också betydelsefull för Armfelt personligen. Det var under hans befäl som det frivilliga manskapet ställdes och han var själv inblandad i mobiliseringen av de frivilliga. Ännu under 1808–1809 års krig var dalkarlstemat aktuellt i samband med Armfelt, som i följande diktfragment:

[...] Den Dalkarl som för 20 år,
Ni förde först på krigets bana;
Se Honom än i Edra spår,
Då Er och Årans röst hörs honom därtill mana.
Se Honom grånad nu, men härdad i sin själ.
Blott önska at vid eder sida,
För sit, och Ert och Fosterlandets väl.
Få segra eller dö – nöjd – endast han får Strida.

¹² Marie-Christine Skuncke, *Gustaf III. Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska uppfostran* (Stockholm 1993), s. 10 och s. 71–82.

Jag ofta Klandrat ödets nycker,
Då det från mig den ära rycker,
At strida under Ert baner
Lekamligt; och mig endast ger
Et Andens svärd, fast jag var ämnad.¹³

Generalen

Gäck fiendernas högmod dämpa,
Soldaterna vid Ert Svärd kämpa
Som Hjelt: värdig Er och oss,
Då kriget hörs kring Norden ljunga
Se oss som Svenskar tappert slåss,
Och sedan Edra Segrar sjunga.¹⁴

Det var ofta krigsmannen, senare generalen, Armfelt, som acklamerades i de olika dikter som tillägnades Armfelt under hans liv. Han hann delta i fyra krig: i Gustaf III:s ryska krig 1788–1790, i Pommern 1805–1807, i 1808–1809 års krig och slutligen i inledningsskedet av Rysslands krig mot Napoleons Frankrike år 1812.

Från det första kriget härstammar en skålvisa av Bellman, 'Öfver affären vid Ingo 1789. Skål', som skall sjungas till en numera okänd melodi ('Borger-skapets tapto'). Den fartfyllda dryckesvisan representerar en mera uppsluppen genre i den hyllande diktningen:

Bland Stridsmännerna van
At fäkta uti elden och omringa plan
Baron *Armfelt* vant den ära
Nya lagrar skära
Uppå Hjeltarnas ban.
Chor: Vivat våra Hjeltar på vår gamla Ö,
Som för Fosterlandet fäkta, segra och dö!

Käck med fäld bajonett,
Han rusar mot vår Ovän och hela dess Ätt.
Baron *Armfelt*, till din heder
Dina tappra Leder
Röja ditt tänkesätt.
Chor: [Som ovan]

¹³ Armfeltska arkivet I 32 1:234–235 (hela dikten 232–235), RA.

¹⁴ Armfeltska arkivet I 32 1:234 (strof 4), RA.

Skål, du svenska Soldat,
 Som trotsade vid Ingo båd bomb och granat!
 Baron *Armfeldts* skål vi klinga,
 Bacchi klockor ringa,
 Guden sprundar sitt fat.

Chor:[Som ovan]

Afvund, bit i din dolk,
 Och kläd dig uri Oskuld, men med Smickran till Tolk!
 Baron *Armfelt* ändå nära
 En odödlig ära
 Utaf Konung och Folk.

Chor: [Som ovan]¹⁵

Bellman var en fredsälskare, men också en ivrig rojalist som under åren 1788–1790 skrev både skillingvisor, poem och skådespel till krigets och hjäl-tarnas ära. Gustaf III och hertig Karl, som i egenskap av storamiral hade lett det första sjöslaget mot ryssarna vid Hogland i juni 1788, hörde till standard-hjältarna i den rojalistiska diktningen, men Bellman dedicerade också dikter till bl.a. bröderna Victor och Curt von Stedingk, Carl August Ehrensvärd och Gustaf Mauritz Armfelt. Bellmans krigsdiktning tjänade ett direkt syfte under det pågående kriget; han berättade för åhörare, och läsare, om ett seger-rikt krig, tappra soldater, en god kung och evig ära. Bellman var på så sätt en viktig opinionsbildare i landet och speciellt i Stockholm.¹⁶ Skåldikten ovan har också sannolikt sjungits vid ett rojalistiskt-patriotiskt samkväm inom borgerskapets militärkårer i Stockholm.¹⁷

Krigshjälteremat kunde också upplivas i helt fredliga sammanhang, som t.ex. vid firandet av Mauritzdagen den 22 september 1805. I det ArmfELTSKA arkivet finns nämligen någonting så ovanligt som två manuskript till divertis-

¹⁵ Carl Michael Bellman, *Standardupplagan X. Dikter till enskilda 1785–1789* (Stockholm 1957), s. 203.

¹⁶ Om Bellmans rojalistiska insatser under kriget, se Marie-Christine Skuncke, 'Körsbär och krigspropaganda. Bellmans Lust-spel den 17 Julii 1790', *Läs-konst, skrivkonst, dikt-konst. Till Thure Stenström den 12 april 1987*, red. Pär Hellström & Tore Wretö (Stockholm 1987), s. 281–315. Om krigsdiktningen i allmänhet under det ryska kriget, se Stig Boberg, *Kunglig krigspropaganda*, Studia historica Gothoburgensia VIII (Göteborg 1967) och Henrika Tandefelt, *Husets heder, värn och sämja. Om den rojalistiska retoriken under Gustaf III:s ryska krig 1788–1790*, pro gradu-avhandling i Finlands och Skandinavien historia, Helsingfors universitet 1997.

¹⁷ Olof Byström, 'Kommentar', *Standardupplagan X*, s. 162–163.

At krigets vådor öfverlämnad
På Segrens bana följa Er*
Men, om mit Andens svärd nu någonting förmår,
(Och det ju tydeligt i sjelfva Bibeln står,
At det är ganska skarpt, och tvänne äggar hafver,
Och genom märg och ben och sjelfva själen går)
Helt säkert, min Baron! Ni Norjes rike tager:
Och jag Profetiskt förespår,
At Norjes fjäll och Fredrics vallar,
Afedra Härar Kufvade,
(Med respect we Baggarne,)
Snart af Er ära återskallar
Den tanken hoppfullt tjusar mig,
Öm för Nationens och Er ära;
At Lagren den Ni går at skära
Med Fridens Palm förenar sig.
Blif sen et stöd för Svea Kung,
Hvars Far vid dödens stund Er tryckte till sit hjerta;
När spiran blifver honom tung,
Glöm Er – ej Dess och Lifvets smärta
Men när Ni blir af bragder trött,
När för en Hjeltens namn Ni intet mer kan vinna,
Gå at her Sång-Gudinnan finna
Den Huldhet hvarmed Hon bemött;
Er ungdoms afvundsvärda dagar,
Då med Den Konung hand i hand,
Hvars bortgång verlden nu beklagar,
Er svors den kärlek af vårt Land,
Som trogit ätföljt Edra öden,
Som segrande i sjelfva döden,
Ej löses förrn med Lifvets band.

allerödmjukast af
Carl v. Norberg, Reg. Pastor vid Dal Regemente

*Undertecknad hade den nåden at år 1788, då Fri Corpsen från Dalarne organiserades, och afgeck till Carlstad, blifva till Fendrik nämnde Corps föreslagen och antagen, men hvilket för en mellankommande sjukdom, och välmenande Föräldrar, hvilka åtnöjdes med de Lagrar Sonen nyss skördat på Parnassen i Upsala, ej kom till verkställighet.

semang som har spelats på Armfelts namnsdag respektive födelsedag. Manuskripten är pryddigt nedtecknade i två små häften och har möjligen getts som gåva till festföremålet. Födelsedagspjäsen är en mycket enkel och klumpig historia om bruden Sigrid och brudgummen Sven. Plötsligt i slutet av skådespelet brister bruden ut i ett rätt så omotiverat "Hör på Ni skall göra alla som jag / som samlat er hit allihopa / Det är baron Armfelts födelsedag / Och lefve Baron ska vi ropa" och allting utmynnar i hyllningar till baronen.¹⁸

Det andra skådespelet, 'Prolog til firandet af Maurizdagen den 22 September 1805', är betydligt mer avancerat. Handlingen utspelar sig i ett militärläger, de upprådande personerna är en officer, många soldater och några lantflickor:

Första Scenen

En stund innan gardinen updrages hör man på längre håll fältmusik, tillkännagivande en tropp, som efter slutad exercice rycker in i lägret. Vid updragningen ser man Soldater i flera ställningar sysslosatte, at rengöra gevär, remtyg, patronkök, m.m. hvarunder de sjunga:

En rätt och äkta Swensk Soldat
ger lif för Kung och Fosterbygd,
och Äran är hans första dygd,
som äkta Swensk Soldat.

I nöjets stat
en kandidat
i bål och fat
en halv prälat;
men Äran är hans första dygd,
som äkta Swensk Soldat.¹⁹

Den korta historien som inramar hyllningen anspelar på Armfelts krigarvärv. Soldaternas sång betonar de gustavianska honnörsorden *kung*, *fosterbygd* och *ära* men är samtidigt skämtande och lättsam. Även om äran är den högsta dygden är soldaterna också kandidater i nöjets stat och nästan lika duktiga som prästerskapet i fråga om dryckenskap. Den skämtsamma tonen fortsätter när en soldat deklarerar för den ankomne officeraren: "Kungen vårt lif, flickan vårt hjärta och nöjet oss!" (s. 221).

¹⁸ 'Coupletter i Bröllopet', Armfeltska arkivet I 32 1:211–218, RA.

¹⁹ Armfeltska arkivet I 32 1:219–224, RA.

Sedan visar det sig att kvinnorna har fått reda på att det är Mauritz-dagen. Soldaterna jublar och hyllar sin officer:

Soldaterna (kastar hattarne i vädret och ropa.) Lefve Mauriz! Lefve vår Far!

En Soldat. Hvad sällhet denna dag oss ger, hvem älskas väl utaf oss mer?

En annan. Mårte dina dar förljuvas i skygd af de lagrar du med din blod betalt!

En annan. Mårte det namn, som vid Elgsö och Kärnakoski segrande fästes vid den svenska skölden, länge skalla inom dessa läger!

En annan. Må Sällhet uti all din tid beständigt bli din lott, njut länge nöjet, som vår Far, af oss at älskas ömt! (s. 222)

Soldaterna hyllar sin chef som en älskad far och en firad hjälte. Elgsö och Kärnakoski är orter där kända slag utkämpades under kriget 1788–1790. Jublet avstannar när officeraren meddelar soldaterna att lägret är under anfall. Tumult utbryter och officerstältet faller. Det är dock inga anfallande styrkor som anländer utan en pyramid som är illuminerad "med Transparent" (s. 222) och omgiven av lantflickor. Sedan är det dags för flickornas hyllning av baronen:

En landflicka (sjunger.)

På denna dag så dyrbar för vårt hjerta
förtjusta vi af glädjens känsla lifvas blott.
Ack Mauriz! förr vi med en hemlig smärta
begreto vår förlust, beklagade din lott.
Men ödet trött, förtjensten at förtrycka
oss återskänkte dig igen.
Känn då, vår älskling och vår vän,
känn, hur vi njuta denna lycka.
Älskvarde Mauriz! o må til vår fröjd
länge du lefva lycksalig och nöjd!

Chor af Flickor.

Ja lefve du länge lycksalig och nöjd!
Blifve du Älskade länge vår fröjd! (s. 223)

Medan pjäsens unga män, soldaterna, svärmar för hjälten, chefen och fadersfiguren Mauriz [Armfelt] så svärmar flickorna för mannen Mauriz. Det är en romantisk – hjärta och smärta – och flirtande ton i lantflickans sång om den firade baronen som har återkommit från landsflykten. Soldaterna önskar honom evig ära av sina segrar i krig och att han länge skall förbli deras chef, kvinnorna önskar att han länge skall förbli med dem "lycksalig och nöjd".

Det korta tillfällesstycket innehåller många för 1700-talet typiska och centrala teman och motiv. Pjäsen behandlar krigsmannens ära, "hans första dygd", som är av största vikt för en adelsman som Armfelt. Av stora män, *grands hommes*, krävdes stor ära, *gloire*, både inför samtiden och inför eftervärlden. På slagfälten kunde man genom tapperhet och bedrifter vinna denna ära.²⁰ Pjäsen utspelar sig i ett fältläger där alla de unga soldaterna väntar på att få vinna stor ära. Krigarscenariot och jakten på ära förbyts dock i och med lantflickornas inträde till sin motsats, till den pastorala rokokoidyllen som representerar helt andra värderingar, det enkla och oförstörda livet på landet, bortom städernas överciviliserade värld. Både soldaterna och lantflickorna önskar Armfelt sällhet och lyckosalighet. Om äran var målet i adelsmannens offentliga liv var sällheten och lyckosaligheten målet i det privata.

Skalden och snillet

[...] Mars och Apollo äro Bröder:
Jag vördar Hjelten hvilkens bröst
Vid Mensklighetens härar blöder;
Och som till dödligas tröst,
När Krigets åska örat sårar,
Med Snillet's tjusande behag,
Ger Ljus åt denna mulna dag,
Som skymdes bort af våra tårar. [...] ²¹

Armfelts liv behärskas inte endast av den krigiska banan. Han var också en av Gustaf III:s vittra hovmän. Författarna till hyllningsdikter och olika suppliker kommer också ihåg att beskriva honom som en skald och ett snille, och visst var Armfelt också en Apollo. I enlighet med tidens umgängesvanor brukade han strö omkring sig små lyckönskingsdikter och det var inte endast Leopold som skrev till Armfelt på vers, denne kunde också svara på samma sätt. I ett svarsbrev den 5 oktober 1789, efter att Leopold skämtsamt har hyl-

²⁰ Sven Delblanc behandlar i sin doktorsavhandling begreppet ära ur ett litteraturhistoriskt perspektiv. Han påvisar relationen mellan 'ära' och 'eftervärld'. Armfelts ära accepterades inte av alla i samtiden, liksom inte heller Gustaf III:s. Kungen tröstade dock sig själv och andra med att verklig ära inte alltid kan skönjas av samtiden som är förblindad av skismer och avund. Endast eftervärlden kan döma rätt. Eftervärdens dom var alltså minst lika viktig som, eller viktigare än, samtidens omdöme. Se Sven Delblanc, *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur* (Stockholm 1965), s. 167–187.

²¹ Armfeltska arkivet I 32 1:234 (hela dikten 232–235), RA.

Porträtt av G.M. Armfelt i "skyttisk dräkt" och med håret friserat som på en vild. Oljemålning av A.U. Wertmüller, 1785. Porträttet existerar i flera, nästan identiska repliker. Detta porträtt finns på Gripsholm. Armfelt framträder på porträttet i samma roller som han ges i tillfällesdiktningen. Han är den sköne hovmannen à la mode, men också den lojale hjälten och beskyddaren av sin kung vars monogram skymtar på skölden. (Statens konstmuseer, Stockholm).

lat vännens framgångar vid Elgsö, inleder Armfelt med en dikt, även om han sedan konstaterar: "Jag är så ovan vid ett rim eller ljudet af en vers, så i stället för sånggudinnan tänker jag alltid på Manderströms Rimlexikon."²²

Teater och spektakel spelade en viktig roll i hovets sällskapsliv. Armfelt deltog aktivt i teaterlivet som skådespelare och sedan sommaren 1786 som förste direktör för Kungliga teatern, men han planerade och författade också egna dramatiska arbeten. Bland hans efterlämnade papper finns några dramatiska och poetiska utkast. Vådevillen 'Tillfälle gör tjuven' som Armfelt skrev tillsammans med Karl Israel Hallman är den enda pjäsen som är ihågkommen av eftervärlden. Efter premiären på den lilla slottsteatern vid Ulriksdal den 8 april 1783, där Armfelt själv spelade huvudrollen som drängen Pelle, spelades den faktiskt länge på olika svenska scener. Det lättsamma stycket i en akt spelades på Ulriksdal som efterpjäs till Gustaf III:s historiska drama 'Helmfelt'.²³

'Tillfälle gör tjuven' har varit intressant för litteraturhistorien av två orsaker. För det första introducerar stycket en ny genre på den svenska scenen – den lättsamma musikpjäsen, vådevillen eller operetten. För det andra har pjäsens proveniens givit upphov till en "litteraturhistorisk fejd".²⁴ Man har t.o.m. förfalskat bevis för att visa att Armfelt inte var upphovsman till pjäsen. Johan Henric Kellgrens dikt 'Til en förnäm Herre, som skrivit et Theater-

²² El of Tegnér, 'Armfelt och Leopold', *Samlaren* 1881, s. 31.

²³ El of Tegnér, *Gustaf Mauritz Armfelt. Studier ur Armfelts efterlämnade papper samt andra handskrifna och tryckta källor I. Armfelt och Gustaf III* (Stockholm 1883), s. 57. Stig Ramel 'Gustaf Mauritz Armfelt och Svenska akademien', *Det roliga börjar hela tiden. Bokförläggare Kjell Peterson 60 år den 20 december 1996* (Stockholm 1996), s. 215. I Armfeltska arkivet i RA finns en bunt rubricerad som 'Dramatiska utkast och poemer af G.M. Armfelts hand (några afskrifter af andra författare)'. Det är svårt att avgöra vilka texter som möjligen är avskrifter. De dramatiska utkasterna, som är författade både på franska och på svenska, torde vara författade av Armfelt. Pjäsen 'Proverbe. On fait ce qu'on peut et non ce qu'on veut' (fragment, I 32 1:3–12 och 13–20) nämns av Tegnér. Pjäsen uppfördes år 1799 i Töplitz där Armfelt umgicks i en krets som samlades kring prinsens av Ligne, hertiginnan av Kurland och hennes dotter prinsessan av Sagan (Tegnér, 'Armfelt och Leopold', s. 27). Andra dramatiska utkast i bunt är 'Epilogue' (fragment, 33–36) och 'La fête manquée ou le mieux est l'ennemi du bien. Proverbe en deux actes. Epigrammatique, philosophique et tout ce qui est en igné (?) excepté comique' (67–87). Det sistnämnda manuskriptet innehåller en rollförteckning. Rollerna har enligt förteckningen spelats av fröknarna de Modée och Hedda Löfdahl, Armfelts dotter grevinnan Axel Piper, hertigen du Pienne, greve Carl Piper, herr Eckerman och greve Axel Piper samt flera lakejer och hundar. Armfeltska arkivet I 32 1:3–36 och 67–87, RA.

²⁴ Tegnér, *Gustaf Mauritz Armfelt*, s. 57.

stycke' har bl.a. utsatts för förvrängningar.²⁵ Kellgrens skämtande dikt kan för den oinsatte, åtminstone vid första påseendet, verka vara ironisk mot Armfelt, men Kellgrens penna är riktad åt ett annat håll:

Ni Auctor? – Ni, som är baron,
Som är Capten och Kammarherre!
Ni Auctor? – Har man nånsin värre
Lärt ta i akt den goda ton?

Min Gud! hvad ämne på tapeten
För alla Hofvets Skrattare!
Hur man skall hviska: se Poeten!
Se der vår Herr Författare!

Och sen på gatan, hvilket väsen!
Hur man skall löpa om hvaran
Och ropa: Ha! ser der går han,
Baron som skrifvit Efter-Piecen!

Jag vet, det er et vådligt fel
At tala sanning för de Stora:
Man kan Monarkens nåd förlora
At klandra Favoritens fel.

Jag vet, det vore mer behändigt
At stämma lyran til ert lof,
Och prisa såsom högst anständig
At ha talanger i et Hof. [...] ²⁶

Några strofer senare konstaterar dikten skämtsamt till den skrivande baronens försvar:

[...] Men ni är ung; det är min tröst:
Än kan er själ til bättring röras,
Än kan er for ur villan föras,
Och hedern vakna i ert bröst.

Han talar: Fly de vittras gille
Och ofruktbara lagrars skörd;
Der anstår ej at äga snille
Om ej i mistning utaf börd.

Baron – hvad vill ni mer begära
Än alt hvad detta namnet ger?
Hvad vill ni med förvärfvad ära,
Då ren belöningen är er? [...]

Det som Kellgren förtalar är den första strofens "goda ton" som bestämmer vad som är anständigt och rätt för de olika stånden samt den aristokratiska ståndshögfärden som ser ned på litteratörer och menar att den ära man har av börd och rang är högre än all "förvärfvad ära". Både Gustaf III och Armfelt kritiserades för sitt teaterintresse som inte anstod, framför allt en kung. Aristokraternas officersbana verkar däremot inte stå högt i kurs hos Kellgren:

²⁵ R a m e l, s. 235–236.

²⁶ *Samlade skrifter av Johan Henrik Kellgren II*, utg. av Sverker Ek, Allan Sjöding och Otto Sylwan, Svenska författare utgivna av svenska vitterhetssamfundet IX (Stockholm 1938), s. 182–187.

[...] Var stolt och trotsande mot karlar,
 Mot flickor nedrig med maner;
 Svär, skryt, gör skuld: och jag försvarar,
 Ni blir en skicklig Officer. [...]

Kellgrens reprimand till Armfelt är alltså en hyllning till baronen som inte är för fin för att vara författare. Till slut får Kellgren också in en hyllning till Gustaf III för detta ”fel” att sysselsätta sig med vittra ting:

[...] Nog kan väl själva Öfverheten
 Ibland til nöjen striga ner,
 Men ända ner til Vitterheten!...
 Det går för långt som hvar man ser.

Men ni, hvars hand ej ringa del
 I Gustafs vittra lekar tager,
 Som pryder er med samma lager,
 Och hedrar er af samma fel!

Ja Själens nöjen passa illa
 För en regerande Person,
 Och ingen Patriot kan gilla
 At smaken hertskar på en Thron.

När Afvund ... Tarfvas mer at säga –
 Förmätne, eder fara känn:
 Räds, at er Konungs ynnest äga;
 Men bäfva, at förtjäna den. [...]

Låt se i andra goda Stater
 Hvad nöjen Kungarne befalt:
 Spel, Jagt, Maitresser framför alt –
 Se det är ro för Potentater.

Armfelt och Kellgren kände varandra från deras gemensamma tid i Åbo som unga studenter under början av 1770-talet och deras umgänge förefaller att ha fortsatt i Stockholm. Till Armfelts bröllop år 1785 med Hedvig De la Gardie skrev Kellgren en sedermera förkommen dikt. Den långa gemensamma historien kan förklara Kellgrens skämtande och otvungna tonfall. Dikten skall dock inte endast ses som ett skämt, utan också som en vädjan om den höge vännens beskydd för en litteratör vars verksamhet inte var uppskattad av alla.²⁷

Armfelt var också ledamot av Svenska Akademien. Gustaf III valde år 1786 de tretton första ledamöterna som sedan valde fem till för att tillsammans bli ”de aderton”. Bland dessa fem senare invaldes också Armfelt som sedan genom lottning blev akademiens direktör efter Johan Henrik Kellgren. Leopold, som bl.a. tack vare Armfelt för inte så länge sedan hade kommit till huvudstaden från universitetet i Uppsala, hyllade den nye direktören med en dikt och kommenterade relationen mellan skalden och krigaren:

²⁷ *Samlade skrifter av Johan Henrik Kellgren VII. Kommentarer till del I–III, II:1*, utg. av Sverker Ek och Allan Sjöding (Stockholm 1938–1960), s. 373.

Till en förnäm herre, då han valdes till Direktör af Svenska Akademien

Jag gratulerar Vitterheten
Till hennes nya Direktör,
Som sjelf så vackra saker gör,
Ty deri ligger rareteten.
Nog sätter en Baron sig lätt
Vid öfra ändan utaf bordet,
Och presiderar på sitt sätt,
Så när som blott att föra ordet.
Men det är, som Ni vet, en sak
Fatal för hundrade Baroner,
Att, hos ordförande personer,
Man fordrar Snille, fordrar Smak;
Och det som fäst än större fara
Vid denna vittra värdighet,
Är den fördömda pligt att vara
Tillika auktor, så, att man författat
För folk af känsla, folk af vett;
Ej så, att man är kryddbon skattat
Komedier, dem man tårar gett,
Och Sorgespel, hvaråt man skrattat.

För Er del, tar Ni, min Baron,
Den första stolen i vårt Gille,
Med lika rätt af eget Snille,
Som af Talangens protektion.
När fans den värdig att beskydda,
Som den ej njöt beskydd hos Er?
Och jemte skydd, det der med mer,
Hvarmed vi våra rätter krydda?
Om det är GUSTAFS hand som ger,
Kan GUSTAFS öga dock ej röna
Det sanna, men förgätna sköna,
Som Lyckan satt ur sikte ner;
Och om man uti Eder ser
En Meccenat, som kan belöna,
Så hedrar man jemväl i Er,
En domare, som vet att kröna
Med mera val än ofta sker.

Den Lager Ni dock sent förvänte,
Som Ärans hand vid Snillet fäst:
En Fröken som Er ser till häst,
Framför Ert Nylands Regemente,
Skall föga komma på den tron
Hos Er att röja egenskapen,
Af en författande Baron,
Och af en qvick Poet i vapen,
Som svänger med sin division.
Hvem ock, på sporrarna, kokarden,
Och den der långa släparns då,än,
Som skraller ofred långt ifrån,
Skall nånsin gissa sig till barden?
Med hemlig harm jag förutser
Att Mars skall ständigt dela Er,
Till hälften med det vittra Gillet.
Men, det förstär att ta igen
Sin Preses, i herr Öfversten,
Och draga stöflorna af Snillet.
De Nio systrar, med ett ord,
Till Dunderarns trots, Er skola sätta
Vid öfra ändan af sitt bord,
Och sig af Edra blickar mätta,
Och hviska till hvarannan detta:
"Det är för oss som han är gjord!"²⁸

²⁸ Carl Gustaf af Leopolds samlade skrifter, s. 436–439.

Leopold prisar här inte endast Armfelts egna skrivarbegåvning utan kanske framför allt hans egenskap att som mecenat kunna bedöma och stöda andras talanger.

Rysk undersåte

Livet i Sverige efter Gustaf III:s död blev aldrig vad Armfelt hade tänkt sig. Den 4 april 1811 anlände Armfelt till Finland som Alexander I:s undersåte. Han kom snart att bli en viktig person inte bara i storfurstendömet Finland, utan också vid det ryska hovet. Från detta skede av sitt liv har Armfelt bevarat två hyllningsdikter på franska. När den s.k. kommittén för finska ärenden, ett beredande organ inför föredragningarna för kejsaren, grundades år 1811 blev Armfelt dess förste ordförande. Följande dikt har förmodligen författats av någon diktande person i S:t Petersburg, där det gemensamma språket för Armfelt, hovet och aristokratin var franska. Här återges diktens första hälft:

Sur la nomination de Son Excellence Monsieur le Baron d'Armfelt comme Président du Comité Finnois

O toi verité sainte, arbitre des grands hommes,
 Qui grave sur l'airain tes décrets éternel,
 Toi dont l'oeil pénétrant nous voit tels que nous sommes,
 Descend apporte moi tes crayons immortel.
 Je veux peindre un Heros qu'on admire et qu'on aime,
 Courtisan, Philosophe et Ministre éclairté,
 Grand par ses dignités, mais plus grand par lui même,
 D'Alexandre estimé, des Finnois adoré,
 D'un Monarque éclairé la sagesse suprême,
 A par un choix auguste honoré ses vertus,
 Ce n'est pas la faveur, C'est Pallas elle même
 Qui remet dans ses mains le sceptre de Plutus. [...] ²⁹

Lovord saknades alltså inte. Efter flera år av förtal och misstroende i Sverige blev Armfelt mottagen med öppna armar i Ryssland och Finland. Så här står det i den andra dikten som saknar titel:

²⁹ Armfeltska arkivet I 32 1: 250–252 (en andra avskrift 256–258), RA. ”Angående utnämningen av hans excellens herr baron Armfelt till ordförande för finska kommittén. O du sanna helgon, skiljedomare över stora män, som i brons ristar dina eviga påbud, du vars öga ser oss som vi är, stig ned och ge mig din odödliga penna. Jag vill teckna en hjälte som är dyrkad och älskad, en upplyst hovman, filosof och minister, Stor genom sin höga ställning men ännu större i kraft av sin egen person, uppskattad av Alexander, dyrkad av finnarna, Av en monark upplyst [till] den högsta visdom, Av ett val upphöjd ärad för sina dygder, Det är inte en ynnest, det är Pallas själv, som återställer Plutus spira i hans hand.” (Förf. övers.)

Quand l'Empire et la Cour Vous portent leur homage;

Quand tout bon guerrier vous reçoit dans ses bras;

Quand vous voyez devant vos pas

Le respect et l'amour peint sur chaque visage,

Cette offrande vous est bien due:

Elle s'adresse à la vertu.

Ce tribut si vrai si fidèle,

Ne peut pas être trop solennel.

On rend homage on applaudit

De toute part a Votre zèle;

Moi j'écoute ce que l'on dit,

Et volontier je le rappelle. [...] ³⁰

Också det nyskapade storfurstendömet välkomnade Armfelt till hans fosterbygder. Armfelt spelade en viktig roll i formandet av det nya Finland som år 1812 utökades med det Viborgska guvernementet, Gamla Finland, som hade hört till Ryssland sedan freden i Nystad 1721. Följande dikt förefaller att ha tillägnats Armfelt i hans egenskap av kansler för akademien i Åbo. Den anonyme poeten skriver om sångmön "uti Auras sälla Land" som knyter vänskapsband med "Slawoniens Sång Gudinna" (strof 6). De svenska banden var nu avskurna.

Som beskyddare af Witterheten
ifrån Eder Ungdoms första Dar
Hennes Sångmön ju Ert Sällskap var
på Er Bana till Odödligheten.

Afvunden, kanske med hemlig smärta
tidigt såg på ärans högsta spetts
främst Ert Rum i Snillets första kretts
liksom främst Ert Rum i Gustafs hjärta

Men när andra tragter Eder vann
Sång Gudinnan då Er fåfångt sökte
i dess Tempel hvilkens glans ni ökte
När hon Er bland sina Valda fann.

Nu oss Ödet äfven äga låter
Glädjen att Er se på denna strand
där som Tusende Er hälsa åter
Såsom Lycklig i Ert fosterland.

Wi Er se med samma Milda Dygder
Hvilka gå bland store Män i arf,
och som skal i Edra Fosterbygder
återlifva Sullys Tidehvarv.

Märte Ert beskydd hon äfven vinna
Sång-Mön uti Auras sälla Land,
när hon med Slawoniens Sång Gudinna
Knyta et förtroligt Wänskapsband.

Et Försök därtill nu Eder ägnas
ty dess svaghet fodrar mäktigt stöd
hoppet at af Eder Godhet hägnas
Eder detta Wördnads Offer bjöd. ³¹

³⁰ Armfelt ska arkivet I 32 1:253–255, RA. "När riket och hovet bringar er sin uppskattning, när alla goda krigare tar er till sitt bröst, när ni ser respekt och kärlek i era fotspår och kärlek i folks ansikten är ni detta väl värd, det är ett svar på dygden ..." (Förf. övers.)

³¹ Armfelt ska arkivet I 32 1:246

*Kamrater! Krönte af den ära
Som eldat Odens hjeltars bröst
At segren på sin Klinga bära
som fyllda pligter mod och tröst! –
Sublima tänkesätt i friden:
för Gud, Vår Kung och fosterland,
ock dygd ock mandom uti Striden,
har alltid fäst Ert samfundsband.*

*Min känsla öm för tacksamheten,
o hur förtjust jag yttrar den!
förljufva skall den skyldigheten,
at älska Er som Chef och Vän!*

Armfelt ska arkivet I 32 1:227, Riksarkivet, Helsingfors

Från sina finska bygder och sina studier vid akademien i Åbo hade Armfelt i sin ungdom sökt sig till krigarbanan och till det lysande hovet i Stockholm. Det var dock inte bara det svenska riket som var hans scen och livsmiljö, utan hela Europa och dess societet. När han år 1811 anlände till Finland togs han emot med öppna armar och trots att han tillbringade en stor del av sin tid i S:t Petersburg behandlades han som en Finlands man som hade återvänt. År 1813, ett år före Armfelts död, prisade biskop Jakob Tengström Armfelt som Finlands store son. Här återfinns Auras sånggudinna som personifikation av universitetsstaden Åbo och hela Finland, men också Väinämöinen från den finska mytologin, som inte ännu har sammanställts i Kalevala-eposets form, prisar Armfelt i Tengströms dikt:

Hell! Finlands älskling, Finlands ära!
Vår far! Vår kärleks föremål!
Må vördnaden vi för dig bära
Fritt hälsa dig en tacksam skål.
En dubbel lager ren dig kröner.
Den var ditt mod, ditt snille värd!
Men eklöfskransen, Finlands söner,
Den vara skall vår offergärd.

Då ren på ryktets höjda vingar
Din ära dånar hof från hof,
Lyss! Väinämöinens harpa klingar
I Finlands tysta tjäll dit lof.

Och Auras blyga sånggudinna
Ren dina bragder tälja vet.
Var henne huld, och hon skall hinna
Med dig till din odödlighet.³²

³² *Finlands svenska vitterhet I. Jakob Tengström*, SSLF 41 (Helsingfors 1899), s. 129

Fredstemplet på krigsteatern

Värälä 1790

RAINER KNAPAS

Freden i Värälä den 14 augusti 1790 avslutade Gustaf III:s ryska krig. Fredsförhandlingarna, parternas utgångskrav och själva traktatens innehåll – *status quo ante bellum* – har utgående från ett rikligt källmaterial kunnat klarläggas i allmänpolitiskt avseende eller som en del av Gustaf III:s krigspolitik och den kungliga hjälterollen. Fredssträvandena hade mognat hos Gustaf III redan efter nyåret 1790. Kriget hade våren och sommaren 1790 gett Sverige och Gustaf III personligen synliga nya segrar. Höjdpunkter till sjöss var utbrytningen ur Viborgska viken och det andra slaget vid Svensksund, till lands slagen vid Partakoski, Kärnäkoski och Valkeala. I förhandlingarnas inledningskede krävde Gustaf III en återgång till 1721 års gräns, ett särskilt uppdrag för Sverige att medla i det pågående kriget mellan Ryssland och Turkiet och garantier för att Ryssland inte skulle ingripa i Sveriges inre förhållanden. Från rysk sida krävde man att Åbofredens gräns oberoende av krigshandlingarna 1788–1790 skulle bestå och därtill amnesti för Anjalamännen. Bokstavligen tagna var kraven oförenliga och fredsförhandlingarna gällde närmast formuleringfrågor: hur Gustaf III:s pretentioner skulle skrivas in i traktaten på ett sätt som var ärofyllt för honom, men så litet förpliktande som möjligt från rysk sida sett. Själva huvudfrågan var parterna överens om. Freden skulle avslutas utan gränsförskjutningar, snabbt och utan inblandning av andra makter.¹

Denna uppsats behandlar i första hand fredsslutet som en del av det ryska krigets föreställningar, evenemang och bilder, *images*, sådana som de möter i olika texter, konstverk och övrigt material, i Sverige och Ryssland.² Varför

¹ Gunnar Artéus (red.), *Gustaf III:s ryska krig* (Stockholm 1992). Erik Lönnroth, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv* (Stockholm 1986), s. 229–240. Beth Hennings, *Gustaf III. En biografi* (Stockholm 1957), s. 275–277.

² I svenskan och finskan saknas entydiga ord för de två mycket olika bildbegrepp som är

byggde man ett tempel på slätten vid Värälä by och varför verkade så många av de medverkande, med Gustaf III och Katarina II i spetsen, vara mest intresserade av fredsslutet som en publik föreställning?

Fredsslutets *acta* och *facta*, orsakerna, händelseförloppet och fredens följder bildar en nivå av historiska problem. Men kring fredsslutets publicitet samlar sig också en rik uppsättning av teman och motiv från 1700-talets föreställningsvärld och karakteristiska beteendemönster. I denna föreställningsvärld rör sig aktörerna fritt och ofta långt bort från de verkliga händelsernas tid och rum, augusti 1790 och älvstranden i Värälä by, till referenspunkter från litteratur, teater och konst eller antikens och nyare tiders historieskrivning. Beskrivningarna av ceremonierna och evenemangen kring fredsslutet verkar i själva verket, liksom mycket av textmaterialet från själva kriget, domineras just av det teatrala, med direkta citat ur dramalitteraturen eller referenser till mytologi och historia. Händelsernas upphöjning för samtiden och eftervärlden genom dikter, orationer och folkligare visor eller genom statyer, medaljer och bildframställningar är starkt präglade av 1700-talets allmänna symbolformer, tillämpade på fredens exempelsituation.

I själva sätten att demonstrera rikenas ära, *gloire*, i krig och fred eller monarkernas makt och dygder förelåg inga avgörande skillnader mellan Sverige och Ryssland. Före revolutionen i Frankrike hade furstar och furstehus i hela Europa följt liknande mönster när det gällde att skapa och förstärka föreställningarna om den egna maktställningen, rikets ära och undersåtarnas lycka och välstånd. Dramatiska situationer som krig och fredsslut var tacksamma tillfällen för en offentlig "utställning" av furstestatens statslära. De aktuella händelserna omvandlades och samtidigt förtydligades i teatralt utformade evenemang, där en samverkan mellan alla konstarter under regenternas in-seende kunde skapa en bild av "staten som konstverk", för att använda Jacob Burckhards kända uttryck om renässansens statsuppfattning. Sverige och Ryssland hade av en händelse samtidigt regenter med stor litterär kapacitet, beläsenhet och ambition att uppträda som nyskapare inom konstens och statskonstens värld. I Värälä möttes de två nordiska rikenas former för statsteater. Gustaf III deltog själv, både i förklädnad och i sin kungaroll, Katarina II dirigerade händelserna bakom scenen. Efter fredsslutet hyllades de under stort iscensatta evenemang i sina huvudstäder inför de egna under-

härledda dels från latinets *pictura* (t.ex. engelskans picture), ursprungligen tvådimensionell målad avbildning, dels från *imago* (image), bildlig föreställning, både materiell och immateriell, fantasibild, skenbild, idébild.

såtarna, med avsikten att vinna ära på en ännu större scen, den europeiska maktpolitikens.

Sverige hade inte upplevt en enda ärofull fred dittills under hela århundradet och Värälä var den efterlängttade slutpunkten på Gustaf III:s krigsäventyr. Han lyckades avsluta sitt eget krigsdrama, uttryckligen med *äran* i behåll. För Katarina II och Ryssland hade freden inte samma epokgörande betydelse, men under pågående krig mot turkarna befriade den lägligt riket från ett tvåfrontskrig och S:t Petersburgs säkerhet kunde tryggas. Under sin regering föll kejsarinnan systematiskt tillbaka på Peter den Stores tid och såg sig själv som fullbordare av hans förnyelse- och erövringsverk. Hennes inskrift *Petro Primo – Catharina Secunda* på Peter den Stores ryttarstaty uttryckte i ett nötskal hennes successionsidé.³ Gustaf III:s motsvarande ambition att ställa sig som krigshjälte vid Gustaf II Adolfs och Karl XII:s sida i sitt ryska krig fick sin slutpunkt i Värälä.

Förberedelserna

Generalerna Gustaf Mauritz Armfelt och Otto Henrik Igelström hade befullmäktigats till "plenipotentairer" för fredsförhandlingarna. Generalerna kände varandra personligen, de hade stått emot varandra i Savolax ännu på våren 1790. Armfelt vistades sedan början av juni i Lovisa, tidvis tillsammans med kungen, för att återhämta sig från sin blesstyr vid Savitaipale och fredsförhandlingarna förbereddes genom intensiv korrespondens och kurirtrafik både på svensk och rysk sida.⁴

I ett brev till Igelström den 15 juli bad Armfelt denne att utse platsen för deras sammanträffande. Gustaf III ansåg, att Armfelt inte skulle ta sig över på ryska sidan av Kymmene älv. Fredsslutets ort beskrivs i själva traktatens inledning som "Werele fält emellan förposterne å båda Krigshävarne vid Kymmene ström". Värälä by ligger vid Kymmene älv, något söder om nuvarande

³ Nicholas V. Riasanovsky, *The image of Peter the Great in Russian history and thought* (Oxford University Press, 1985), s. 34–45.

⁴ Fredsslutets evenemang beskrivs utförligt av ögonvittnet J.A. Ehrenström i S.J. Boëthius (utg.), *Statsrådet Joh. Alb. Ehrenströms efterlemnade historiska anteckningar, förra delen* (Uppsala 1892), s. 303–329. Därtill: H. Palmberg, *Värälä 1788–1790. Blad ur Kymmeneälvdals historia* (Kouvola 1947). Med utnyttjande av ryskt källmaterial, en omfattande redogörelse i M. Borodkin, *Istoriija Finljandii, Vremja Ekateriny II i Pavla I* (Sankt-Peterburg 1912), s. 349–361. Armfelts insats behandlas av Elof Tegnér, *Gustaf Mauritz Armfelt, första bandet* (Stockholm 1893), s. 312–337.

Kouvola stad, på den dåvarande svenska älvstranden. Förhandlingarna, ratifikationen och de efterföljande festligheterna skedde i en öppen obebodd terräng, närmast bestående av strandängar och åkrar. Varför fredsförhandlingarna förlades till denna del av krigsteatern och inte t.ex. till konungens sedvanliga högkvarter i Kymmenegård på ryska sidan, till fästningsstaden Lovisa på den svenska eller till gränsposteringen vid Abborfors, framgår inte ur källmaterialet. Tidigare samma år hade svenska och ryska styrkor drabbat samman just här, både vid Värälä och vid Anjala kyrka.

Den 30 juli 1790 ombad Gustaf III sin kabinetssekreterare Johan Albrekt Ehrenström att uppsätta och kontrahera fullmakt för Armfelt att vara plenipotentär för fredens återställande, den 1 augusti fick Ehrenström befallning att bege sig till Värälä och samma dag möttes fredsförhandlingarna första gången under bar himmel vid Kouvola by på ryska sidan, varvid man kom överens om att flytta mötesplatsen till Värälä by något söderut och resa var sitt tält för de fortsatta förhandlingarna följande dag. Armfelt antog Ehrenström till svensk sekreterare vid förhandlingarna, Igelström meddelade att assessor Cander utsetts av kejsarinnan för samma uppdrag. Under de följande dagarna fortgick överläggningarna, med avbrott för skriftväxling med kurirer till Stockholm och S:t Petersburg. Katarina II förde korrespondens med Igelström och generalen-en-chef i Finland, greve I.P. Saltykov och den militära beredskapen höjdes för alla eventualiteter. Amiral Tjitjagov visade sig med ryska skärgårdsflottan vid Sveaborg. Den 12 augusti skedde en dramatisk incident kring den turkiska frågan: Armfelt tog sin hatt och steg redan upp i sin vagn, under sken av att avbryta förhandlingarna. Välregisserat återvände han under en förevändning till förhandlingsbordet och de återstående frågorna kunde lösas, utan att den ryska parten de facto behövde tillmötesgå ett enda av de ursprungliga svenska kraven.

Gustaf III:s två personliga möten med Katarina II, i S:t Petersburg 1777 och i Fredrikshamn 1783 hade skett under ryskt värdskap, med kungen uppträdande under sitt inkognito som greven av Gotland. Det gemensamma för procedurerna under bägge sammanträffandena var ett överlagt rollspel, med in- och uttåg, repliker, komplimanger, byten av kostymer och utdelning av ordnar och gåvor. Vid bägge tillfällena bedrev man under inkognitots skydd ett avancerat dubbelspel med det protokollära. I Fredrikshamn fick förhandlingarna drag av ren lantlig maskerad.⁵

⁵ Reinh. Hausen, 'Katarina II:s möte med Gustaf III i Fredrikshamn 1783', *Förhandlingar och uppsatser* 20 (1906), SSLF 78, s. 322–326; Bengt Jangfeldt, 'Greven av

Det förefaller ha varit ett systematiskt val, att kejsarinnan aldrig själv besökte krigsskådeplatserna i sitt rike. I detta avseende kände hon sig måhända bunden av sin kvinnliga härskarroll. Hon kunde inte axla härförarens, hjälten och riddersmannens roll i fält som Gustaf III, men dirigerade krigföringen desto aktivare med andra medel. Hennes son Paul Petrovitj gjorde i furstepuffostrans tecken ett kort, men föga glorifierat gästspel i kriget mot svenskarna år 1788. Det råder däremot inget tvivel om att kejsarinnan personligen och dagligen genom brev och depescher drev på fredsförhandlingarna.

Fredens tempel

Plenipotentiärerna slog upp sina högkvarter i tält nära älvstranden. De förnämt utrustade befälstålten på ryska sidan hade redan tidigare under kriget väckt svenskarnas beundran och vid underhandlingarnas början i Värälä förärade Igelström Armfelt ett fyrkantigt tält med glasfönster och en deubatantsdörr av trä, utrustat med en särskild sängalkov. Tältet var uppslaget framför högra flygeln av det svenska lägret och i närheten låg särskilda tält för Armfelts domestiker.

Mellan de svenska och ryska högkvarteren uppfördes ett särskilt fredens tempel. "Konungen, som ägde ett gott snille, befallde halvt på skämt att ett vänskapens altare skulle uppbyggas". Detta omnämnande av S. Apraksin från rysk sida är det enda som anger kungen som idégivare till fredstemplet.⁶ Tempel var möjligen också i verkligheten utrustat med ett runt altare, en enskild detalj som senare återkommer i många bild- och allegoriframställningar av fredsslutet i Värälä. Ehrenström skriver om utväxlingen av ratifikationerna:⁷

Till den ändan hade svenskarne och ryssarne gemensamt upbyggt emellan bägge arméerne ett smakfullt decorerat öppet rundt tempel med 8 fristående colonner, till hvilket man uppsteg på fyra trappor. Det skulle föreställa Endragtens eller Vänskapens tempel och hade i frisen ecussons med kongens och kejsarinnans namn chiffre, sammanbundne.

De enda kända avbildningarna av templet, visserligen från långt avstånd, motsvarar Ehrenströms beskrivning; därtill är templet tydligt dekorerat med girlander och festonger, förmodligen av blomster och grönt.⁸

Gotland besöker S:t Petersburg, Sverige och Sankt Petersburg, Seminarium IV, 13-14 juni 1997, s. 3-13.

⁶ Cit. i Borodkin, s. 354.

⁷ Ehrenström, s. 316.

⁸ I.J.T. Schoultz skissbok från sommaren 1790, Bernadottebiblioteket, Stockholm, omta-

Fredstraktaten kunde underskrivas av "sändningsbuden" Armfelt och Igelström den 14 augusti. Ratifikationen undertecknades från svensk sida av Gustaf III den 19 augusti, på den adertonde årsdagen av revolutionen 1772. Revolutionens årsdagar celebrerades ofta genom olika statshandlingar. Då kungen efter undertecknandet räckte pennan tillbaka, torkade Ehrenström av den och sade: "Denna skall jag förvara, såsom ett minne af en bland de viktigaste époquer i Eders Maj:ts regering".⁹ Från rysk sida hade fördraget ratifierats av Katarina II i Tsarskoe selo den 17 augusti och med kurir återlämnats till Värälä.

Den 20 augusti på förmiddagen infann sig Igelström på kungens lever, åtföljd av ryska generalitetet. De ryska generalerna blev bjudna till kungens middagstaffel, Igelström satt på kungens högra sida, vid tre andra tafflar åt generalernas adjutanter och övriga ryska officerare. Klockan halv fem på eftermiddagen begav sig Armfelt i en vagn med tre par hästar till sitt tält vid templet, eskorterad av 100 man till häst. Höjdpunkten i fredsceremonielet, utväxlingen av de ratifierade fredstraktaterna skulle ske i fredstemplet. Ehrenström berättar:¹⁰

Ifrån tälten utgingo bägge plenipotentairerne på samma gång med en lika talrik suite af adjutanter och ambassade-cavalierer, utaf hvilka senare en bar framför hvarje plenipotentaire freds-instrumentet, inbundet i sammetspermar, med det stora riks sigillet i vax uti en silfverkupa. Efter ankomsten till templet, öfverlämnades instrumenten af de cavalierer, som buro dem, åt de bägge secreterarna, hvilka åter gäfvo dem åt plenipotentairerne, som förrättade utväxlingen, hvarvid enligt signal af en raquet fröjde salfvor af canoner och musquetterne hördes från bägge lägren.

Ceremonin bevitnades av en "otalig mängd åskådare", bland dem Gustaf III själv, inkognito i "brun surtout och en rund hatt med breda skyggen" – en klädsel av den typ Sergel förevigat i sin teckning "Gustaf III om mårگونen när han kom i mitt atelier". Från svensk sida hade också pukor och musikanter i god tid setts röra sig mot Värälä, och det förefaller troligt, att musiken

lad hos Stig Jägerskiöld, *Svensksund. Gustaf III:s krig och skärgårdsflottan* (Helsingfors 1990), s. 144–145. Templet avbildas också på den infällda landskapsvyn "Utsigt öfver Werele slätt och fredstemplet" på den i koppar stuckna kartan "Charta öfver situationerne vid Wärrälä", utgiven i Stockholm 1790.

⁹ Ehrenström, s. 316.

¹⁰ Ehrenström, s. 316.

hade en andel vid ceremonin med utväxling av ratifikationerna eller vid kungens middagstafflar med det ryska befälet.¹¹

Efter utväxlingen inbjöd Igelström Armfelt med svit att inspektera sin vaktstyrka, bestående av kalmucker, basjkirer, kosacker, husarer och infanteri. Den ryska krigsmakten utnyttjade ofta rikets exotiska trupperheter som pittoreska sevärdheter inför främmande makter, men ännu oftare användes de för att sätta skräck i fienden genom blotta utseendet, uniformeringen och beväpningen.

Efter presentationen av de ryska arméförbanden förflyttade sig plenipotentiärerna med sviter till det svenska tältet, där Igelström utdelade kejsarinans presenter till dem som från svensk sida deltagit i förhandlingarna. Besöket besvarades av svenskarna som uppvaktade Igelström i hans eget tält och eftermiddagen fortgick under en allmän svensk-rysk förbrödring mellan officerare och manskap. "Vi voro denna eftermiddag nära att quäfvast af ryska officerarens omfamningar", skriver Ehrenström. De ryska soldaterna infann sig hoptals i de svenska soldattälten och "bägge lägren syntes nu icke utgöra mera än ett. National antipathien tycktes vara helt och hållet utplånad."

Från rysk sida noterade S.S. Apraksin samma sak: "Generaler och officerare föll oss om halsen, vi besvarade detta med uppriktiga försäkringar om vänskap." Soldaterna omfamnade varandra, kysstes och drack varandra till, de ryska soldaterna strömmade till i stora mängder och kungen själv stod mitt bland en skara sjungande ryska grenadjärer. Bland ryssarna rapporterade man, nästan med samma ord som kungens motståndare i Sverige, att Gustaf III i Värälä visade prov på egendomlighet och prålsjukhet. Han var klädd i en överdådig dräkt, som skulle ha lämpat sig för en maskerad, i en svensk rikt broderad spetskantad rock, med epåletter i tre rader och i sidenpantalonger, som var till hälften gula och till andra hälften blå. Han var iförd väldiga sporrar, som tillhört Karl XII och också dennes enorma värja och därtill bar han ett antal olika skärp och ordensband. På huvudet bar han en stråhatt, prydd med en väldig himmelsblå plym. Kungen samtalande livligt med de ryska officerarna, med särskild förtjusning vände han sig till kosackgeneralen Denisov. Greve I.P. Saltykov uttalade sig med en viss syrlighet om de storslagna arrang-

¹¹ Carl Christopher Ekman, *Dagbok förd under kriget i Finland 1788-1790*. Utg. av Reinh. Hausen, (Helsingfors 1900), SSLF 44, 254-255.

emangen i Värälä. De påkostade festligheterna och fyrverkerierna hade snarare anstått en segerherre än en besegrad.¹²

Följande dag mottog kungen på sin lever en uppvaktning av det ryska generalitetet och de förnämsta officerarna. Alla blev inbjudna till kungens middagsbord, som denna dag dukades för 100 personer i ett ofantligt stort tält, i sammanhang med kungens övriga fyra tält. Mellan couren och middagsmåltiden åtföljde de ryska generalerna kungen till häst, då han red för att inspektera den i parad uppställda svenska armén. Därefter hölls gudstjänst framför fronten, ett högtidligt *Te Deum* avsjöngs för återvunnen fred och kanoner avlossades. Därpå tillkännagav kungen framför fronten ”nominationer och belöningar” för officerarna. Den 23 augusti sent om aftonen reste kungen från Värälä över Tavastehus till Åbo och vidare till Stockholm.

På morgonen den 19 augusti, dagen före ratifikationernas utväxlande hade Igelström infunnit sig på Gustaf III:s lever, iförd den högsta ryska utmärkelsen, Andreasorden, som han fått sig tillsänd av kejsarinnan och nu bar för första gången. Senare förärdades Armfelt samma orden och Igelström blev Serafimeriddare. Vid paraden dagen efter utväxlingsceremonin visade kungen en upphöjd storsinnet och belönade också en del f.d. Anjalamän, som utmärkt sig för tapperhet i fält.

Omedelbart efter ratifikationernas utväxlande utdelade Igelström kejsarinnans presenter, som anlänt från S:t Petersburg, färdigt försedda med namnlappar. Armfelt fick en briljanterad snusdosa med kejsarinnans porträtt och 3 000 dukater, Ehrenström fick en lika rikt briljanterad dosa utan porträtt och 1 000 dukater. Generalmajor Pauli, överste Göran Jägerhorn, överste Strömfelt och överste Lieven var sin briljanterade dosa, kammarjunkaren Möllersvärd en briljantring, Armfelts adjutanter kaptenerna Staël von Holstein och Meyerhelm var sin ring och gulddosa, 1 000 dukater lämnades till fördelning bland Armfelts svit och betjäning. Från svensk sida fanns inga presenter att överlämna, Armfelt blev tvungen att urskulda sig med avståndet från Stockholm och kunde bara meddela att presenterna nog var beställda och skulle ankomma inom kort. Kejsarinnan ihågkom med belöningar och ordnar sina högsta befälhavare, amiral Tjitjagov, prinsen av Nassau-Siegen, generalerna Kruse och Michelson. Ryska källor omtalar att en hemlig växel för Armfelt på 10 000 dukater ställdes på Amsterdam.¹³

¹² Borodkin, s. 355–356.

¹³ Ehrenström, s. 317; Borodkin, s. 357.

Ehrenström fick motta ytterligare en oväntad gratifikation: en morgon efter utväxlingsceremonin infann sig en rysk officer, baron Stackelberg, utskickad av Igelström och medförande ett välvilligt tackbrev från kejsarinnan för all visad möda för fredens återställande. Stackelberg hade med sig kejsarinnans gåva, en liten påse av grönt sidentyg. Kungen gav Ehrenström sitt tillstånd att ta emot den och sade: "Det är 500 ducater; jag känner det af vigten; jag hade hos mig en lika stor påse, då jag 1772 for ut för att börja revolutionen..." Vid en senare kontrollräkning visade det sig att denna andra gåva bestod av 1 000 dukater.¹⁴

Fredsbudskapet i Stockholm och St Petersburg

En kurir med underrättelsen om freden nådde Stockholm den 24 augusti, kungen själv anlände till Haga natten mellan den 27 och 28 augusti. I huvudstaden upplästes fredskungörelsen framför Storkyrkan den 30 augusti, de ryska trofeerna och fanorna som tagits vid Svensksund var utställda till beskådande och bars därefter in i kyrkan, en händelse som finns noggrannt återgiven i en målning av Pehr Hilleström. Freden avkunnades allmänt och Te Deum sjöngs i kyrkorna den 31 augusti, efter konungens högtidligt anordnade intåg föregående dag. På slottet hölls den 31 augusti cour och publik spisning. Den första september flyttade kungen med hela hovet till Drottningholm.¹⁵

Tacksägelsegudstjänster, salut och musik med pukor och trumpeter förekom i rikets större orter – de gällde ofta samtidigt både segern vid Svensksund och den uppnådda freden. I Göteborg gavs tecken till festligheterna genom åtta kanonskott vid solens uppgång, därefter ljöd pukor och trumpeter från fästningens torn och turkisk janitscharmusik spelades på gatorna. I större och mindre städer marscherade stater och kårer med magistrat och borgerskap i procession till festgudstjänsterna. Efter gudstjänsterna följde festmåltider eller assembléer med tal, diktuppläsning, skålar och hyllningar. Också de lägre stånden fick njuta av bespisning och utskänkning, freden fira-

¹⁴ Ehrenström, s. 323–324.

¹⁵ Hans Eklund, 'Gustav III landade vid Skeppsbron', *Samfundet Sankt Eriks årsbok 1974* (Stockholm 1974), s. 114. Carl von Bonsdorff, 'Huru man firade slaget vid Svensksund och freden i Värälä', *Bidrag till Sveaborgs historia III* (Helsingfors 1936), s. 17–38. Gust. Andersson (utg.), *Historiska anteckningar af friherre Gudmund Jöran Adlerbeth* (Örebro 1856–57) del 2, s. 51–54.

des också genom insamlingar till förmån för sårade soldater och stupades änkor och barn.¹⁶

Umgänget mellan Gustaf III och Katarina II fortsatte i epistolarisk form, med litterära anspelningar. I daggryningen den 16 augusti anlände en kurir till Tsarskoe Selo, där kejsarinnan vistades, med fredstraktaten. Följande dag ankom Gustaf III:s personliga brev till kejsarinnan, där han väddade till henne att återsänka honom vänskapen. "Den har jag aldrig haft" replikerade kejsarinnan och skämtade om hur kungen jämförde situationen med en kända anekdoten om Eugen av Savoyen och Ludvig XIV:s marskalk Villars, som inte var personliga fiender, utan hade sina ovänner i Paris och Wien.¹⁷

Den svenska ratifikationens av fredstraktaten framlämnades i Tsarskoe Selo den 22 augusti på eftermiddagen. I S:t Petersburg utfärdade kejsarinnan den 24 augusti ett allmänt manifest, riktat till undersåtarna och utformat med högstämda vändningar om fredsslutet.¹⁸ Den 25 augusti skrev Katarina II ett nobelt och högdraget svar till Gustaf III om grunderna för en god regering:¹⁹

Qu'il ne faut pas prêter l'oreille aux tracasseries; jag har levat ett halvt århundrade, jag har regerat 29 år och av erfarenhet vet jag att den klippa, som alla intriger strandar på är fullkomlig rätträdighet och rättvisa. Jag ville säga som Racine:²⁰

Celui qui met un frein à la fureur des flots
Sait aussi des méchants arrêter les complots.
Soumis avec respect à la volonté saint,
Je crains Dieu, cher Abner, et n'ai point d'autre crainte.

Kejsarinnan gjorde i sin övriga korrespondens dessa dagar sitt bästa att bagatellisera fredsslutet. Hennes huvudintresse låg på den turkiska krigsteatern. "En olägenhet mindre" skrev hon t.ex. till Grimm och till Potemkin skrev hon lika lakoniskt, syftande på det pågående turkiska kriget: "Vi har dragit

¹⁶ Om fredsevenemangens händelser och om krigsdiktningen i allmänhet, se Henrika Tandefelt, *Husets heder, värn och sänja. Om den rojalistiska retoriken under Gustaf III:s ryska krig 1788–1790*. Pro gradu-avhandling i Finlands och Skandinavien historia, Helsingfors universitet, 1997.

¹⁷ Refererad av A.V. Chrapovitskij, utg. på svenska: *Utdrag ur sekreteraren hos kejsarinnan Katarina II, sedermera verkliga geheimerådet A.V. Chrapovitskijs dagbok 1787–1792*. Övers. Carl Silfverstolpe (Stockholm 1880), s. 102–103. Lönnroth, s. 243.

¹⁸ Urganivet i den allmänna författningssamlingen *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii* (PSZ), nr 16.896.

¹⁹ Cit. enligt den svenska utgåvan av Chrapovitskijs dagbok.

²⁰ Citatet är hämtat ur Racines *Athalie*, första scenen.

upp den ena tassan ur dyn, när vi fått upp den andra så skall vi sjunga Halle-luja".²¹

Den 19 september tillkännagavs, att alla deltagare i kriget mot svenskarna, både från lantstridskrafterna, flottan och gardestrupperna, fick rätt att bära den särskilda minnesmedaljen i rött band med svarta kanter, i Vladimirsordens färger.²²

I S:t Petersburg pågick fredsfestligheterna mellan den 19 september och 4 oktober (g.st.). Vid soluppgången den 19 september sköts salut för att förkunna festligheternas början och klockan åtta utställdes hedersvakt vid Kazanska domkyrkan, klockan nio anlände kejsarinnan från Tsarskoe Selo och efter liturgin uppläste greve Alexander Bezbododko manifestet om freden. Därefter följde musik med pukor och trumpeter och salutsalvor från Petri-Pauli-fästningen. I staden åkte krigskommissarien omkring med en vit bindel över axeln och strödde ut minnespenningar av silver bland folket ur en medförd påse. Minnespenningens åtsida uppvisade en lagerkrans kring en myrtenkvist med inskriften *Sosedstvennyj i vetjnyj* ("I evig grannsämja"), frånsidan bar texten "Fred slutet med Sverige den 3 augusti 1790".²³

En avlång åttkantig jetong slagen efter fredsslutet visade på åtsidan kejsarinnans lagerkransade bröstbild i profil, omgiven av lager och olivkvistar, på frånsidan en lagerkrans med inskriften *Za sluzjby i hrabrost* ("För nit och tapperhet") och "Freden med Sverige slutet 3 augusti 1790". Denna utdelades av allt art döma till de officerare som deltagit i kriget.

På femte dagen av fredsfestligheterna i Petersburg tillkännagavs genom kånonskott en särskild folkfest, med stekta oxar, serverade från byggda "pyramider" och vin som sprutade ur fontäner. Festen stördes av ett hållregn, "sås till de två oxarna med allt vad därtill hör som jag har under mitt fönster" skrev kejsarinnan. På festligheternas sista och tionde dag gavs av hovet en maskerad, både för adeln och köpmannaståndet.

Själva fredstraktaten utkom i tryck i Stockholm med parallella texter på svenska och franska under titeln "Freds-Fördrag Emellan Hans Maj:t Konungen af Sverige Och Sveriges Rike Å ena, samt Hennes Maj:t Kejsarinnan af Ryssland och Ryska Riket Å andra sidan ....", tryckt i Stockholm, Kungl. tryckeriet 1790. Titelsidans utformning visar att freden ingicks mellan de två

²¹ Borodkin, s. 356.

²² PSZ nr 16.904.

²³ Borodkin, s. 357-358.

krönta huvudena, som i stora rubrikstilar framträder som fördragsslutande parter. På ryska utgavs fredsfördraget senare i sin helhet i den allmänna författningssamlingen.²⁴

Under höstens lopp 1790 framfördes ett stort antal publika lovtal och predikningar, riktade till Gustaf III och den välsignade freden. Rikets universitet anordnade solenniteter: i Uppsala talade hovpredikanten och docenten Christoph Dahl på svenska, och professor P.F. Aurivillius på latin ("Sermo panegyricus in pacem svecico-moscoviticam, ad Werelä die XIX mensis Augusti fausti omine initam") vid en festlig akt, anordnad med särskild inbjudningsskrift av universitetets rektor Nordmark.²⁵

Vid en akademisk fest i Åbo den 29 oktober talade professor P.A. Gadd "Om den våda och fara för Svea Rikes frihet och sjelfständighet, hvarifrån det igenom Konung Gustaf III blifvit frälst och räddadt". Freden firades i Åbo under två dagar. Första dagen talade Gadd, den andra dagen uppträdde magister docens Gadolin på latin och på hävdvunnet akademiskt sätt också en student, Gabriel Krogius. Gadds tal omfattar i sin tryckta form nästan femtio sidor och innehåller en utläggning av den gustavianska kungatrohetsens centrala begrepp: strävan till lycka och sällhet genom patriotism, allmän säkerhet och borgerlig frihet.²⁶

I Lund framförde A.J. Lundblad den 2 november ett ode på latinsk hexameter, "Oratio pro pacis foedere inter Gustavum III et Catharinam II" och E.P. Älf utgav en "Skaldesång öfver freden 1790" i Lund 1793.

I Stockholm framträdde C.G. Leopold den 10 december i Svenska Akademien med ett sedermera tryckt tal i anledning av fredsslutet. Talet återkallar i den höga akademiska stilen fredens innebörd genom retoriska figurer, jämförelser och paralleller. Det avslutade krigets ärofullhet och segrar, konungens och den svenska härens tapperhet utmålas med kraftfulla ordval. Kriget omtalas som ett tillfälle att återge nationen "den upphöjning, det vapenvärde bland folkslagen, som under en lång hvila vanligen aftaga". Freden är en gåva, en skänk av konungar som styr jordens öden, "ljuf att njuta oafbruten, lycklig

²⁴ PSZ nr 16.893.

²⁵ Tandefelt 1997, s. 73–76. Om Aurivillius tal uppger Katarina II:s historiograf Bilbassoff, att det utmärkte sig med en "selbst für einen Panegyriker ungewöhnliche Schamlosigkeit", med förvrängningar av alla fakta om kriget och Gustaf III framställt som en halvgud. B. von Bilbassoff, *Katarina II, Kaiserin von Russland im Urtheile der Weltliteratur I. Die Literatur bis zu Katharina's Tode*, (Berlin 1897), s. 542.

²⁶ Tandefelt, s. 73–76.

äfvén då den unnas af en tröttad fiende; men ärefull, då men sjelf gifver sig den; då den samtyckes, ej utverkas; då dess heder bekräftas af Europas vördnad, dess hvila njutes på lagrar, och dess villkor förvaras i hemburna segerminnen".²⁷

Med sin goda kännedom om de motiv ur krigets och fredens historia från nyare tid som stod Gustaf III:s föreställningsvärld nära nämner Leopold Ludvig XIV:s första fälttåg som jämförelse med Gustaf III:s motsvarande ("en fortsatt högtid, och dess läger ett hof, täflande med hufvudstadens"), Karl XII:s "vådor" och Gustaf II Adolfs bragder. I sitt tal återskapar Leopold huvudpunkterna i de kungatrognas uppfattning om freden i Värälä: återställandet av Sveriges ära inför Europas ögon, genom ett ärofullt krig och en värdig fred, under konungens egen tappra och snillrika ledning.

Freden förhärligades i Sverige i ett antal oden, bl.a. av Bengt Lidner, som med kraftiga utrop talade om kungen, kärleken till fäderneslandet och de svenska hjältarna. Ett annat ode över freden 1790 skrevs av prästmannen Gustaf Engzell och utgavs samma år i Falun.²⁸

I S:t Petersburg bad Dirigerande Senatens utsedde, F.M. Kolokoltsev rikets ledande skald Gavrila Derzjavin att författa ett utkast till officiellt hyllningstal till kejsarinnan. Derzjavins tal var i ett exakt likadant stilläge som talen i Sverige till Gustaf III: högpatriotiskt och heroiserande, med uppräknande av kejsarinnans alla landsmoderliga, krigiska och fredliga dygder. Av de övriga lovtal till freden som framfördes i S:t Petersburg trycktes åtminstone en predikan av teologie doktorn och kyrkoherden vid den lutherska S:t Petri-församlingen, Martin Luther Wolff, "Predigt am Dankfeste wegen des zwischen Russland und Schweden geschlossenen Friedens am 18. August".²⁹

Katarina II var van att i diktform bli tilltalad som "Den hyperboreiska Minerva" eller "Semiramis från Norden". Derzjavin hade i en av sina mest kända dikter kallat henne "Felicia" – den lyckliga härskarinnan över ett lyckligt folk. Derzjavin skrev förutom utkastet till Senatens hyllningstal också två dikter tillägnade freden i Värälä. Dikten "Vid freden med Sverige år 1790" hyllade kejsarinnan som den kärleksfulla modern för alla folk i sitt rike, lagerkransad i sitt Petropolis. Den andra dikten bar namnet "Kör vid freden med Sverige".

²⁷ Talet tryckt i *Carl Gustaf af Leopolds Samlade skrifter*, sjätte bandet (Stockholm 1833), s. 39–45).

²⁸ Lidners ode utgavs som separattruck, Helsingfors universitetsbibliotek, Calonius-Naumanska samlingen B.121.12.

²⁹ B i l b a s o f f, s. 542.

Ett annat "Ode över fredsslutet med svenskarna" skrevs av den bara trettonårige skoleleven i Perm, A.F. Merzljakov, sedermera känd diktare, kritiker och professor i Moskva. Också den flitige, verserade och lärde författaren Vasilij Vasiljevitj Kapnist skrev en högtidssång över freden, en parafraas på psalm 45 i Psaltaren. Bland mindre kända ryska poeter som skrev dikter över freden i Värälä kan nämnas Petr Plaval'sjtjikov, furst Grigori Chovanskij och Nikolaj Struiskij. Den sistnämndes verser utgavs i ett förnämt och påkostat tryck, utgivet i Saransk.³⁰ De allmänna tacksägelseerna över den välsignade freden nådde också allmogen, i Sverige och Ryssland. Ett antal skillingtryck av folkliga visor utgavs inom kort i tryck i Sverige, också på finska.³¹

Monumentaliseringen

Fredsslutet förevigades inte enbart i dikter och orationer eller flyktiga, om än överdådiga festligheter, utan också på sedvanligt sätt genom bestående minnesmärken och medaljer med omsorgsfullt utarbetade inskrifter. Av eventuellt flera utkast till svenska fredsstatyer från hösten 1790 finns bevarat en 27 cm hög, odaterad skiss av Sergel till en framställning över freden 1790, utförd i förgylld terrakotta. Den flyhänt modellerade gruppen består av två gestalter, en manlig och en kvinnlig genius – Gustaf III och Katarina II – som släcker krigets facklor på fredens altare.³² Förslaget utarbetades inte längre, utan i stället tog Sergel sig an arbetet med en monumental staty av kungen. Statyn och dess modellskeden avbildade kungen med symbolrika attribut, som segerherre vid Svensksund och fredsvinnare i Värälä.³³

Gustaf III:s staty på Skeppsbron avtäcktes efter många omvälvningar i riket först i januari 1808, men till sitt utförande och innehåll följer den fullständigt idéläget från augusti-september 1790. Kungen stiger i land, iförd flottans uniform med Serafimerorden och Svensksundsskärpets och med 1772 års

³⁰ Om orationerna och dikterna i Ryssland: B o r o d k i n, s. 358–361. B i l b a s s o f f, s. 527–543. Derzjavins hyllningstal utg. i J a k o b G r o t s utgåva av Derzjavins samlade verk, del VII (S:t Petersburg 1878), s. 216–220. Kapnists fredsode utg. i V. V. K a p n i s t, *Sobranie sočinenii v dvuh tomah*, red. D. S. B a b k i n a (Moskva-Leningrad 1960), del I, s. 110.

³¹ T a n d e f e l t, s. 76–83, särsk. om skillingtrycken på finska.

³² Nationalmuseum, Stockholm, skulptursamlingen (Sk 506).

³³ R a g n a r J o s e p h s o n, *Sergels fantasi, senare delen*, (Stockholm 1956), behandlar utförligt Sergel och krigets "imagerie". Bibliografi över Sergel-studierna i W e r n e r H o f m a n n (Hg.), *Johan Tobias Sergel 1740–1814*, Utst.katalog, Hamburger Kunsthalle 1975, (München 1975).

revolutionsnäsduk om armen. Han har samma pose som Apollo di Belvedere och räcker fram fredens olivkvist till sitt folk, andra handen vilar på ett lagerkransat roder, symbol för rikets styrsel och för flottans segrar. Inskriften på sockeln är på svenska: "Åt Konung Gustaf III, lagstiftare, segervinnare, fredens återställare, af Stockholms borgerskap MDCCXC".³⁴

I räckan av medaljer från Gustaf III:s regeringstid ägnades det ryska kriget fyra stycken, ett antal förslag förblev dessutom oförverkligade. En medalj slogs över den svenska segern vid Hogland 1788 och särskilda hedersmedaljer utdelades till officerare och underofficerare som deltagit i skärgårdsflottans segerrika slag vid Fredrikshamn den 15 maj och vid Svensksund den 9–10 juli 1790. Fredsslutet i Värälä tillägnades en medalj, som graverades av Carl Gustaf Fehrman. Åtsidan uppvisar kungens bröstbild, frånsidan devisen *Saluti populorum* ("Till folkens välfärd") och en framställning av Sveriges och Rysslands härskare i antik dräkt, räckande varandra handen över fredens altare. Avskärningen bar texten: *Pax Svec. inter et Russ. XIV. Aug. MDCCXC* ("Freden mellan svenskar och ryssar den 14 augusti 1790"). Katarina II bär ett spjut och framträder i sin ofta förekommande gestalt som Minerva. Altarets framsida pryds med en krans och två händer, som bär en Merkuriusstav, syftande på inskriftens välfärd.³⁵

Samma motiv, Gustaf III och Katarina II offerande på fredens altare, som förekom på medaljen och på Sergels skulpturskiss, återkommer på ett ryskt träsnitt av folklig karaktär över freden i Värälä.³⁶ Katarina II uppträder här som den segerrika parten. Framför ett runt antikt altare med rökoffer står kejsarinnan i Minervas gestalt, med sin Medusa-sköld och sitt spjut nedlagda mot altaret och krigets fackla utsläckt. Hon räcker fredens palmkvist åt Gustaf III som är klädd i komplett svensk uniform, med hatt, plym och stångpiska. På altaret lutar sig en stor sköld med ryska riksvapnet sig mot en frodig palm, vid palmens fot ligger erövrade fanor och trofeer. Den ryska inskriften

³⁴ Tandefelt, s. 90–94; Jägerskiöld, s. 153.

³⁵ Tuukka Talvio, 'Kustaa III:n metallinen historiankirjoitus', *Kustaa III:n aikaan – Från tredje Gustafs dagar*. Utställningskatalog. Heinola Stadsmuseums publikationer 1, 1992, s. 23–27. H.J. Boström, *Suomen muistorahat II* (Helsinki 1936), s. 92–107. Tamás Sárkány, *Gustav III:s medaljhistoria*. Utställningskatalog. Kungl. Myntkabinettet (Stockholm 1992).

³⁶ Museiverket, historiska bildarkivet, Helsingfors, publ. i Raimo Ranta, 'Värälän rauha', Eeva-Liisa Oksanen (toim.), *Kahden Kruunun Alla. Kymijoki rajana 1743–1811* (Kouvola 1992), s. 77.

nedtill är i versform: "Så mottag ur min starka hand / som gåva detta fredens tecken".

Kungens hemkomst och landstigningen i Stockholm hugfästes genom en medalj, slagen av prästerskapet i Skåne och Blekinge. Den uppvisade en motsvarande bröstbild och på fransidan inom en krans av oliv och lager inskriften: *Opt. principi terra marique victori majestate Regni vindicata pacis auctori e bello reduci Scan. et Blek. clerus MDCCXC* ("Till den gode fursten, som återvänt från kriget efter segrar till lands och till sjöss, försvarat rikets värdighet och grundlagt freden, från prästerskapet i Skåne och Blekinge 1790"). Också denna medalj graverades av Carl Gustaf Fehrman.

I S:t Petersburg slogs efter den ovan nämnda minnespenningen och jetongen en småningom en medalj över fredsslutet, en av medaljerna i Katarina II:s egen serie av rysk *histoire métallique*. Åtsidan bär kejsarinnans lagerkransade profil i bröstbild, fransidan samma lagerkrans kring en myrtenkvist som minnespenningen.³⁷

Fredsslutet med svenskarna uppmärksammades också på sedvanligt sätt genom konstverk i kejsarinnans residens. I ett av det nybyggda Eremitagegets rum samsades en allegorisk målning över freden i Värälä med byster av Voltaire, skulpturer av Falconet och skulptören Sjubins byster av krigshjältarna greve Rumjantsov och greve Sjeremetev. Enligt en äldre beskrivning framställde målningen Ryssland i kejsarinnans gestalt, överräckande till Sverige, en annan kvinnogestalt, en lagerkrans och pekande på en sädeskärve som symbol för fredens välsignelser. Gränsfloden "Kjumen", Kymmene älv, avbildades på klassiskt sätt som en liggande vördnadsvärd åldring, med en vattenflödande urna som sinnebild för floden.³⁸

Krigsteater

Gustaf III:s ryska krig hade under den första krigssommaren 1788 präglats av en till det övriga Europa riktad svensk-rysk pamflettstrid på franska och en ström av flygskrifter också på svenska. Kejsarinnan hade i sin för en utvald offentlighet avsedda korrespondens med Melchior Grimm i Paris yttrat sig starkt nedsättande om den svenske kungen och under sommaren började hon skriva på utkastet till en komisk-satirisk opera med en lätt igenkännlig

³⁷ Boström, s. 105; Borodkin, s. 358.

³⁸ M.I. Pyljaev, *Staryj Peterburg, vtoroe izd.* (Sankt-Peterburg 1889, repr. Moskva, 1990), s. 219–220.

anti-heros, "Ynke hjälten Kosometovitj" i huvudrollen. Librettot utarbetades tillsammans av kejsarinnan och hennes handsekreterare Chrapovitskij och tonsattes av hovkapellmästaren, komponisten Vincente Martin y Soler. Premiären var på Eremitagets teater den 29 januari 1789.³⁹

Steget från krigsteatern till Eremitagets teater var således inte långt. Inför de ryska hovkretsarna parodierade kejsarinnan skoningslöst sin kusin Gustaf III och hans patriotiska hjälteroll som rent donquixotteri. Gustaf III skrev däremot själv seriösa hjälteoperor och arbetade ständigt med sina teaterprojekt, också under fältförhållandena i Finland under kriget. Kungen skrev på franska till Leopold från Liikkala i juli 1789, att han just hade översatt andra sången i sin favorittragedi, *Henriaden* av Voltaire, och sände den till Leopold för bedömning: "Jag fruktar att hon smakar af krigsbullret. Jag har sökt att göra så rörande som möjligt den berättelse Henrik gör Elisabet om oroligheterna i Frankrike." Oroligheterna inom den egna armén i Anjala och Liikkala parallelliseras här med Henrik IV:s Frankrike. Kungen tillägger, att han dessutom avsåg att arbeta på ytterligare två egna pjäser. Utkasten fanns i hans portfölj och han såg fram emot repetitionerna följande vinter, "om jag någonsin kommer tillbaka med armar och ben ifrån de lustpartier vi här göra med våra goda vänner Ryssarne".⁴⁰

Under fredsåren upparbetade kungen sitt historisk-dramatiska intresse också genom tornerspel och karuseller, som genom en "totalteater" med svensk-patriotiska associationer skulle återuppliva det höviska ridderskapets, chevaleriets ära och dygder från renässans och barock.⁴¹ Armfelt fick år 1785 brevledes ett typiskt uppdrag av kungen: "Virgili Eneid, den tomen af Molière som innehåller fêterna i Versailles, Menestriers verk om Torneringar och Karuseller, Tassos Jerusalem, Ariosto och l'Esprit des femmes célèbres, se der, min vän, de böcker jag ber Er medföra till mig i Finland."⁴² I det verkliga kriget styrdes kungens aktioner, replikering och uppträdande av en drama-

³⁹ Anna Ivarsdotter, 'Det rysk-svenska operakriget', Sverige och Sankt Petersburg, Seminarium IV, 13–14 juni 1997, s. 13–22.

⁴⁰ *Gustaf III:s samlade skrifter i politiska och vittra ämnen tillika med dess brefväxling*, utg. av J.G. Oxenstierna (Stockholm 1806–1812), del 6, s. 355–357.

⁴¹ Gustaf III:s riddarspel, deras förebilder och syften har utförligt behandlats av Lena Rangström och Ture Rangström i Livrustkammarens utställningskatalog *Riddarlek och tornerspel. Sverige – Europa*, sammanställd av Lena Rangström (Stockholm 1992), s. 221–259.

⁴² *Gustaf III:s skrifter*, del 6, s. 111.

turgi, formad genom en grundlig läsning av historia, dramatik och episk diktning och ett personligt dramatiskt författarskap.

Gustaf III:s och i lika måtto Katarina II:s brevväxling under krigsåren blixtrar till genom sina ständiga skiften från dagsaktuell diplomati, strategi och konkreta operativa order till ett litterärt, reflexivt och retoriskt plan med motiv från litteratur, historia, berättande anekdoter. Detta kompletteras med egenhändig drastisk eller smickrande replikering och direkta citat ur fransk-klassiska dramer. Under mobiliseringen inför kriget skrev Gustaf III den 4 juni 1788 på franska till Armfelt entusiastiskt om hur flottan i Karlskrona löpte ut samma dag och fortsatte: "Kejsarinnan har låtit säga åt Konungen i Danmark: Konungen i Sverige har dragit värjan genom sin tillrustning i Carlskrona, han måste kasta bort baljan. Det är Sixti V:s ord om Hertigen af Guise, le Balafre. När en undersåte drar värjan mot sin Herre, måste han kasta bort baljan. Jag trodde ej vara Kejsarinnans undersåte och jag skall bevisa det."⁴³

Ett annat exempel finns från juli 1789. Gustaf III skrev från Värälä till Armfelt om sin otåliga väntan på nyheter från flottorna. Under tiden betraktade han den ryske befälhavaren "Hr Pouschkin" på andra sidan älven, "i ett grant läger, lysande af grönt och hvitt; jag i hyttor utan minsta beqvämlichkeit". Brevet på franska flyter direkt över till litteraturen genom ett citat från Racines *Iphigénie*: *Mais tout dort, et les vents et les flots et Neptune* (Och allt sover, vädret och vågen och Neptunus).⁴⁴

Fredsslutets teater

Preussen, England och Turkiet togs med överraskning av freden i Värälä, och diplomaterna tvivlade på fredens beständighet. På den ryska sidan var man helt säker. Katarina II visste att Gustaf III inte hade "en groschen" kvar, d.v.s. inga resurser att ställa upp med i ett nytt eller förlängt krig med Ryssland.

Makt- och realpolitiken och dess förlängning i krig mellan Sverige, Danmark, Preussen, Österrike, Ryssland och Turkiet bildar ett plan för undersökningar kring freden i Värälä 1790, dess orsaker, innebörd och följder. Men fredsslutets evenemang var samtidigt manifestationer och konstnärliga uttryck för en i grunden gemensam svensk och rysk politisk och estetisk idévärld, en fiktiv värld som fick sitt innehåll och sina betydelser via litteratur,

⁴³ *Gustaf III:s skrifter*, del 6, s. 119–120.

⁴⁴ *Gustaf III:s skrifter*, del 6, s. 213.

retorik och dramatik, konst, musik, historia och filosofi. Idéerna och de minsta partiklarna i offentlighetens teatervärld – först i ”imaginationen”, sedan förvandlade till utarbetade texter, bilder eller handlingar – utgjorde ett ständigt referenssystem för det som ”egentligen” hände och händelserna reflekterades tillbaka på det teatrala planet.⁴⁵

I historieforskningens problemformuleringar kring t.ex. 1700-talets händelsehistoria kan man göra en uttalad och medveten skillnad mellan förklaringar till faktaplanet och en förståelse av det ”andra plan” av styrande idéer och föreställningar som interfererar med med den historiska realiteten. Detta andra plan är ”tidlöst” och kan sträcka sig från Bibeln eller antiken till utopiska framtidsvisioner. Tolkningar av texter, konstverk eller historiska handlingar kan inte reduceras till ett enda, faktasökande plan, som förkastar t.ex. för 1700-talets skriftkultur och beteendemönster fullständigt centrala begrepp som ära, heder och dygd eller referenserna till auktorer och filosofer, fabler eller dramatik som historiskt ovidkommande tomma eller falska, tillgjorda fraser.⁴⁶

De andra planets uttryckssätt fördubblar, fördelar eller mångdubblar medvetet betydelser, reflekterar dem i de egna uppfattningarna eller i andra fasetter. De fördubblade referenserna åtföljs av riktade, medvetna aspekter, anspråk och syftningar, avsedda för den gemensamma förståelsehorisonten hos samtidens läsare eller betraktare.⁴⁷

De för historieforskningen ofta förbryllande ”motsägelserna” och ”oberäkneligheterna”, de teatraliska handlingarna eller utvecklingarna och paradoxer-

⁴⁵ De ryska regenternas framträdanden i offentlighetens statsteater har ingående behandlats av Richard Wortman, *Scenarios of power: myth and ceremony in Russian monarchy, v. 1. From Peter the Great to the death of Nicholas I* (Princeton, N.J.), 1995. Avsnittet om Katarina II erbjuder osökta paralleller till Gustaf III:s aktionssätt. Över Ludvig XIV och hans tid finns en motsvarande berömd studie av Peter Burke, *The fabrication of Louis XIV* (Yale U.P., 1992), även i svensk översättning 1997, *En kung blir till* (Stockholm, 1997).

⁴⁶ Uppfattningarna om Gustaf III som falsk, förställd eller som fången i sitt egna lättsinniga rollspel är uttryck för den konflikt som inställer sig vid sökning av fakta ur ett material som behandlar fenomen. Lönnroths biografi över Gustaf III är ett försök att blottlägga kungens spel i ”den stora rollen”, dock inte som sådant utan som kontrast till en överordnad rekonstruktion av den historiska verkligheten.

⁴⁷ Beträktningsättet finns markant utsagt i Jean Baudrillards *Amérique*. Här används begreppen *le premier degré* och *le second degré*, *dédoublement* och *prétention* för att klarlägga samma grundfråga – i detta fall hur starkt förståelsemönstren i Europa (Frankrike) och USA skiljer sig från varandra. Risto Alapuro, 'Ensimmäinen ja toinen aste', *Boken om vårt land. Festskrift till professor Matti Klinge 31.VIII.1996*, s. 73–81.

na, sådana de har skrivits ned av Gustaf III:s egen hand eller av hans samtid lockar till att bearbeta detta andra plan av betydelser. Texterna saknar möjligen inte alls sammanhållning och koherens, om man studerar dem som ett referensverk och i sitt sammanhang sådana de är, nedteckningar av epokens egen imaginativa värld.

Det blir därför förstaeligt att Gustaf III kan se kriget och bataljerna uttryckligen som teater och upphöjd tragedi: "Vi hafva haft en liflig affär vid Uttis, om Ni hade sett valplatsen, hade det riktigt varit en poetisk anblick; det var den skönaste fasa man kan föreställa sig", skriver Gustaf III till Leopold den 8 juli 1789.⁴⁸ Han kan tala om kriget som lustpartier och i krigshändelsernas mitt ägna sig åt att översätta Henriaden eller åt sina egna dramatiska utkast, eller citera Racine. Kungens berömda monolog med abdikationshotet, framförd i ett kyffe vid Kymmenegård i augusti 1788 är till sitt andra plan en sublim dramatisk scen, med tårar, yttersta förtvivlan och smärta.⁴⁹

Kungens hjälteroll – med tillhörande kostymering och replikering – i kriget var en förening av hans anspråk på anor från "ädla skuggor och vördade fäder" i fäderneslandets historia och från riddarspelens återupplivade *chevalerie*. Kungens pretention framträdde också t.ex. i idébakgrunden till den nationella svenska dräkten. Den associerade till Henrik IV:s och Gustaf II Adolfs tidevarv, vilket gav referenspunkter för en *re-enactment* av de stora förebildernas gärningar, med bakomliggande allmänna dygder.

Gustaf III uppträdde följdriktigt och ofta i olika uniformer och förklädnader, belackade av hans svenska och ryska motståndare. En höjdpunkt i krigets teatralitet nåddes redan i inledningsskedet, då svenska soldater med bistånd från operans kostymförråd i Stockholm utkläddes till kosacker och gjorde ett skenanfall mot svenska gränsposteringar i Savolax. Detta gav som bekant en förevändning att inleda krigshandlingarna mot Ryssland.⁵⁰

Förhandlingarna och fredsslutet i Värälä gav utrymme för en *situation royale*, där kungen bara tidvis själv uppträdde på scenen men där han tillsammans med sin frände och kusin Katarina II förde handlingen vidare. Vid utväxlingen av ratifikationerna gick han omkring förklädd bland de jublande soldaterna i det svenska härläget. För genomförandet av fredsslut mellan

⁴⁸ *Gustaf III:s skrifter*, del 6, s. 352.

⁴⁹ Beth Hennings (red.), *Ögonvittnen om Gustav III* (Helsingfors 1960), s.273–276.

⁵⁰ Hennings, *Gustav III*, s. 264–265. Denna tolkning dock nedtonad hos Lönnroth, s. 163, 167.

kungar, drottningar och deras riken fanns ett sedan renässansen utarbetat och utprövat och i Europa allmänt godtaget scenario. Detta allmänna scenario kunde varieras efter aktörer och lokala förhållanden, men resultatet var alltid en statsakt. Fredsslutens olika aspekter hade vid 1700-talets slut oräkneliga gånger behandlats i historieskrivningen, den sköna och dramatiska litteraturen eller i operakonsten och förevigats i planschverk eller genom målningar, minnespenningar och medaljer. Fredsslutens traktater utgavs i tryck och översattes, lika obligatoriskt trycktes odena, orationerna och de panegyriska predikningarna.

Fredssluten var ännu på 1700-talet offentliga dygdeskådespel med konungar, furstar, marskalkar och generaler i huvudrollerna och med krigsmännen och det gemena folket som statister. Fredsslutens *situation royale* förutsatte en publik framställning av endräkt mellan dem som nyss varit blodiga fiender, av ridderligt ädelmod mot de besegrade, slagna och tillfångatagna. De höga fördragsslutande parterna skulle utåt visa själsstorhet i avgörandena och storslagen frikostighet mot alla medverkande – gåvor, belöningar, befordringar och ordenstecken. En förlåtande mildhet och välgörenhet skulle omspänna de egna vapenbröderna och landsmännen, och även utsträckas till den forna fienden. Gemensamma tacksägelser skulle uppsändas till kungamaktens upphov, till Gud, genom lovsången *Te Deum*, under fröjdesalvor från kanonerna, fyrverkerier och musik med pukor och trumpeter. En upprepning och varierad mångdubbling – bl.a. genom massproduktionen av tryckalster – av fredens *image*-bilder förstärkte budskapet och spred äran och ryktbarheten till övriga makters kännedom.

Fredsslutens ärofullhet koncentrerades till regenterna, nåderikheten demonstrerades genom synliga vedermälen. Armfelts 10 000 dukater, briljanterrade snusdosor och påsarna med gulddukater som utdelades i Värälä var också tecken på kejsarinnans *magnificenza*, storslagenhet, inte mutor eller ersättning för gjorda tjänster. Gustaf III gick också öppet mot kravet på ädelmod vid fredssluten genom att genast efter hemkomsten till Stockholm 1790 vidta åtgärder för Anjalamännens bestraffande och avrättning, något som Katarina II omedelbart noterade: "Vet du att svenske konungen ämnar begynna fredsfesten med att hugga hufvudena af Hästesko, von Otter och ännu fyra andra – vid ett tillfälle då en monark vanligtvis gifver amnesti och har anledning att visa mildhet och gifva belöningar?"⁵¹

⁵¹ Chrapovitskij, s. 103.

För eftervärlden och samtiden

Befästheten av monarkernas ära och minne för eftervärlden skedde med diktares och konstnärers hjälp. I sitt tal inför Svenska Akademien anknyter Leopold till de klassiska krigiska dygdernas hela register och anför manande dygdemönster ur Sveriges, antikens och Ludvig XIV:s historia. Retoriseringen överför krigets och fredsslutets konkreta faktastoff och händelser till en allmän *exemplum virtutis*-nivå. Samma motivkrets återkommer i samtidens klassicistiska litteraturformer, i drama och *opera seria* och skymtar också i monumentalmåleriets nya klassicerande våg.⁵²

Först en sentida systematisk uppsökning av historiskt källmaterial har kunnat kombinera det ursprungligen halvt enskilda med det publika. Kunglig brevväxling, observatörers dagböcker och memoarer, kommentarer eller anekdoter ingick inte i den offentlighet som kunde betraktas av samtiden. Det är det oaktat tydligt, att alla text- och framställningsformer har ett samband och belyser varandra. På ett icke-faktasökande plan ger en jämförande sammanläggning en ännu tydligare förstärkning, amplifiering, av betydelsernas mångfald och olika aspekter, från det konkret faktahistoriska mot ett plan med referenspunkter som existerade bara i föreställningsvärlden. Till en stor del refererar de texter, som behandlar t.ex. freden i Värälä till detta andra plan och rör sig på en nivå, långt från den triviala historiska sanningen. Framställningarna har kommit till för att förstärka och sprida uppfattningarna om freden, inte för att framlägga en objektiv bild av händelser, orsaker och följder.⁵³

Den klassiska tragedins teman, motiv och estetiska krav omsattes genom krigets dramatik till en verklighet i fält. Reglerna för den fransk-klassiska tragedins *bien-séance* och *vraisemblance*, "det passande" och "det sannolika",

⁵² I några banbrytande studier har J u . M . L o t m a n med ryska exempel från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet undersökt litteraturens och konstarternas, särskilt teaterns, inverkan på beteendeformer och händelser som ett avgörande "andra plan": 'Poetika bytovogo povedenija v russkoj kul'ture XVIII veka, Teatr i teatral'nost v stroe kul'tury načala XIX veka' och 'Scena i živopis' kak kodirujuščie ustrojstva kul'turnogo povedenija čeloveka načala XIX stoletija', utgivna i M . J u . L o t m a n, *Izbrannye stat'i v treh tomah*, t. 1 (Tällinn 1992), ett urval även i kommenterad engelsk översättning av A n n S h u k h m a n i J u . M . L o t m a n & B . A . U s p e n s k i i (eds.), *The semiotics of Russian culture* (Ann Arbor, Mich., 1984).

⁵³ Beteckningen "kunglig propaganda" reducerar ofta rikt utformade, mångbottnade texter av denna typ till de politiska intentionernas plan.

kunde tillämpas i krigets tragedi och dess sista akt, fredens försoning.⁵⁴ Lika ofta kunde de överskridas och omkullkastas, medvetet, som Gustaf III förefaller ha gjort. En konungs personlighet kunde uttryckas både genom uppfyllande av regler och genom att skapa eller bryta dem.

En särskild aspekt, som reflekteras i materialet kring freden i Värälä hänför sig till tidpunkten. Franska revolutionens utbrott i Paris föregående sommar hade skakat Gustaf III:s och Katarina II:s politiska grunduppfattningar. Det förefaller som om publicitetsformerna kring den i sig föga omvälvande svensk-ryska freden också var ett försök att uppvisa traditionella furstedygder hos två upplysta regenter i norra Europa, skenbart oberörda av revolutionens omstörtningar. Franska revolutionen hotade de program och förebilder för statskonst och kungliga umgängesformer som Gustaf III och hans samtida ofta och uttryckligen hänvisade till: Titus kejsardöme i Rom, Henrik IV:s lyckliga år och Ludvig XIV:s *grand siècle* i Frankrike.⁵⁵ Monarkin i Frankrike hade fallit, men i Sverige och Ryssland kunde man ännu framföra en version av den gamla föreställningen för heder och ära i krig och i fred, med två i evig fred försonade krönta huvuden i huvudrollerna.

Klassicitetens olika uttrycksformer i mytologi, fabelvärld, litteratur, konst och historia framträder ofta i texterna kring Gustaf III:s ryska krig och freden i Värälä. Grundfrågorna, den gode furstens dygder och undersåtarnas tillgivenhet, återupplivades av kungen och hans män i de mest olika sammanhang med konkreta hänvisningar och litterära citat. Gustaf III behandlade den patriotiska tematiken och frågorna om krig och fred i alla sina egna dramatiska verk, främst i "Gustaf Vasa" och "Gustaf Adolfs ädelmod".⁵⁶ Samma grundteman genljöd i repertoaren av *drama seria* och *opera seria* på teatrarna i det samtida Europa. Mozarts kröningsopera för Leopold II från 1793, *La Clemenza di Tito*, återvänder till kejsar Titus gyllene tid i Rom som en hyllning till den nye österrikiske kejsarens mildhet och ädelmod.

Gustaf III kombinerade själv den antika mytologin med krigets vardag på ett frapperande sätt, t.ex. i ett brev till greve Klingspor, daterat i Björkö Sund

⁵⁴ En sammanfattning av tragedins begrepp och problem t.ex. i Christian Delmas, *La tragédie de l'âge classique* (Paris 1994), särsk. s. 194–207.

⁵⁵ Under själva avresedagarna till krigsteatern i juni 1788 strödde t.ex. Gustaf III omkring sig referenser till Henrik IV:s tid. Lönnroth, s. 165–166.

⁵⁶ Se särsk. avsnittet "Gustaf III och eftervärldsdoktrinen" i Sven Delblanc, *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur* (Stockholm 1965), s. 167–186.

den 7 juni 1790:⁵⁷ "Den fullkomligaste enighet råder emellan min Bror och mig. Man borde föreställa oss som Kastor och Pollux som ledsaga Argonauterna att söka Gyldene-skinnet hos Drottningen i Tauriden. Ni gjorde väl att inrätta stationer i Skärgården för kurirerna, jag tror inte att de äro så alldeles säkra ..." Katarina II hade nyligen blivit drottning av antikens Tauris, trakten vid Svarta havet som Potemkin erövrat av turkarna. Den svenska flottan, instängd i Viborgska viken, kunde ses som argonauternas skepp av kungen. Dioskurerna Castor och Pollux nedkämpade på sin färd till Tauris alla sjörövare och pirater i Hellesponten – Finska viken. I brevet ger kungen själv nyckelorden till en förståelse och tolkning av sitt skrivsätt. "Man borde föreställa oss..." framhåller föreställningens, imaginationens roll som ett aktiverande, andra plan för de historiska händelserna. 1700-talets föreställningsvärld styrde både händelserna och det materialbestånd de har gett upphov till.

⁵⁷ *Gustaf III:s skrifter*, del 6, s. 103.

Armfeltska arkivet

JUSSI KUUSANMÄKI

“Gustaf Mauritz Armfelts efterlämnade papper” bildar den första avdelningen i Armfeltska arkivet, som under åren 1893–1931 överlämnades till Riksarkivet.¹ Denna del av arkivet omfattar 46 volymer och innehåller G.M. Armfelts brevväxling 1778–1814, bl.a. med Gustaf III och Alexander I.² I arkivet ingår vidare hans maka Hedvig Ulrikas (f. De la Gardie, 1761–1832) brevväxling, biografiskt material, memoarer 1792–1797 samt handlingar rörande militär och politisk verksamhet. I denna del av arkivet ingår även Malin Rudenschölds och major Louis Peyrons memoarer samt Augusta Pipers (f. Armfelt) anteckningar och brevkoncept från 1790-talet.

I sin nuvarande form är Armfeltska arkivet förbundet med Åminne gård, som 1836 gjordes till fideikommiss. Den sista fideikommissarien av Armfeltska ätten på Åminne, greven, ministerstatssekreteradjointhen Carl Alexander Armfelt (1850–1925), var på samma gång både sonson och sondotter till Gustaf Mauritz Armfelt; hans morfar var ministerstatssekreterare Alexander Armfelt (1794–1876), ägaren till Ratula gård. Carl Alexander Armfelt deponerade 1893 i Statsarkivet (från 1939 Riksarkivet) huvuddelen av Gustaf Mauritz Armfelts efterlämnade papper. Senare kompletterades arkivet 1897 och 1903 med kopior av drottningens av Neapel brev, Malin Rudenschölds memoarer och brev samt Louis Peyrons memoarer. Till arkivet

¹ De andra avdelningarna är “Alexander Armfelts samling”, “Politiska handlingar”, “Handlingar rörande släkten Armfelt och dess egendomar”, “Handlingar rörande Armfeltska gods” samt “Carl Alex. Armfelts samling”. Se Tuulikki Lampinen, *Armfeltien arkisto*, proveniensarbete 1972, manuskript (67 sidor; min huvudkälla) i Armfeltska arkivets generalförteckning nr 602:4 samt specialförteckningar nr 602:4a–d.

² Korrespondensen från Armfelts sista tjugo år är fullständigare bevarad än från tiden före Gustav III:s död och under de närmaste följande två åren; under Armfelts högmålsprocess konfiskerades och uppsnappades nämligen hans papper och brev; en del av dem, förmodar Tegnér, “lära sedermera hafva gått förlorade genom den eldsvåda, som förstörde en stor del af Svea hofrätts arkiv”. Se Elof Tegnér, *Gustaf Mauritz Armfelt. Studier ur Armfelts efterlemnade papper samt andra handskrifna och tryckta källor* I (Stockholm 1883), s. iv.

fogades likaså de 21 brev av Malin Rudenschöld till Gustaf Mauritz Armfelt, som hade hittats i Reuterholmska samlingen och som statsarkivarie Hausen fick av riksarkivarie Odhner under ett besök i Stockholm 1897.

Initiativet till depositionen hade tagits av statsarkivarien Reinhold Hausen, grevens klasskamrat. Han fick depositionen i sin "enskilda vård", främst som en nära vän, icke i egenskap av statsarkivarie. Dokumenten förvarades i ett låst skåp, vars nyckel omhänderhades av Hausen. Fram till sin död beviljade greve C.A. Armfelt ensam forskare tillstånd att nyttja dessa handlingar.

År 1914 förändrades Armfeltska arkivets karaktär såtillvida, att Carl Alexander Armfelt undertecknade en viljeyttring varigenom han överlämnade "såväl generalen af infanteriet grefve Gustaf Mauritz Armfelts som ministerstatssekreteraren grefve Alexander Armfelts efterlämnade papper jemte en samling andra, mina förfäder rörande handlingar att tillsvidare i bemälda statsarkiv förvaras och för så vidt de vid min död där finnas, då med full äganderätt af samma statsarkiv öfvertagas". När greven 17.12.1925 dog, förvarades papperen i Statsarkivet utom ett par buntar som hade lånats till honom och återställdes i januari 1926. Senare har arkivet kompletterats med smärre accessioner.³

Armfeltska arkivet är ett av Riksarkivets äldsta privatarkiv och dess öden utgör ett märkligt kapitel i historien om den politiska kampen om Finlands ställning. I synnerhet den nyare delen av arkivet, som omfattar Alexander Armfelts papper, bland vilka man "gömt" för Finlands ställning viktiga halv-officiella och t.o.m. officiella handlingar med proveniens i statssekretariatet, var föremål för ryskt intresse. Dessa aspekter har beskrivits utförligt och jag går inte in på dem i detta sammanhang.⁴

Carl Alexander Armfelt tvekade om huruvida statsarkivet "under laglösa tider" var en säker förvaringsplats, i synnerhet ifall hans vän Hausen skulle bli tvungen att avgå. Redan 1901 hade han övervägt att överföra arkivet till Historiska museet i Åbo eller till ett arkiv upprätthållet av någon enskild. När Hausen sedan av politiska skäl beviljades avsked den 12 december 1916 överfördes hela arkivet följande dag till Helsingfors universitetsbibliotek. Där för-

³ C.A. Armfelt hade 1923 gett ut *Politiska brev från "ofärdstidens" inbrott 1898–1899* och planerade en andra del. *Lampinen*, s. 32.

⁴ Ove Stenroth, 'Samlingen statsakter i riksarkivet', *HTF* 1968, s.109–117. Veikko Kallio, 'Valtionarkiston "salainen kaappi" – viivytystaistelu von Plehweä vastaan', *HArk* 74 (1978, s. 18–28). Martti Kerkkonen, *Finlands Riksarkiv 1809–1917*, Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 12 (Stockholm 1995), s. 177–200.

varades det till september 1917, då det återställdes till sina gamla skåp i Statsarkivet, eftersom greven bedömde att faran från Ryssland var över. Hans farhågor hade hittills gällt Rysslandspolitiken, men senare såg han en fara i en förfinskning av statsarkivet. År 1919 övervägde han som en möjlighet Åbo Akademi "som menskligt att döma, icke kommer att kunna bli förfinskadt, eventuellt kunde man ju föreskrifva att ifall en sådan finsk våldsåtgärd – komme att sättas mot Åbo Akademin hela samlingen måste öfverlämnas till Svenska Litteratursällskapet." Arkivarien Torsten Hartman lugnade greven genom att försäkra, att också finnarna otvivelaktigt skulle sätta fullt värde på det Armfeltiska arkivet och att Statsarkivet var den lämpligaste förvaringsplatsen.⁵

Åbo Akademi har dock inte blivit lottlöst. I dess bibliotek förvaras det tillsvidare oordnade "Armfeltiska arkivet", som består av material från gårdarna Wiurila och Rauhalinna; från detta material har biblioteket brutit ut och ordnat en samling av Gustaf Mauritz Armfelts brev till hertiginnan Wilhelmine av Sagan från åren 1799–1801. De användes i tiden av Alma Söderhjelm för boken *Kärlek och politik*. I ÅAB finns också 49 av G.M. Armfelts brev till Robert Henrik Rehbinder från åren 1811–1814.

Den äldsta arkivförteckningen uppgjordes redan 1887 av den svenske biblioteksmannen Elof Tegnér, som 1883–1887 hade utgivit sin kända biografi över Gustaf Mauritz Armfelt i tre delar; han hade forskat i arkivet först på Åminne, sedan i Stockholm. Arkivet deponerades tillfälligt i Kungliga Biblioteket till hans förfogande. När greve Carl Alexander Armfelt deponerade papperen i statsarkivet 1893 grupperade han emellertid om dem på ett sätt som skilde sig från Tegnérns förteckning. Den nya förteckningens uppgifter om innehållet i kartongerna var knappa, vilket svarade mot grevens önskan att arkivet skulle utnyttjas endast i begränsad utsträckning. Under de följande åren kompletterades depositionen. Språken i handlingarna är främst svenska, franska och ryska. Finska förekommer så sällan att detta särskilt nämnts i förteckningen.

De andra avdelningarna i Armfeltiska arkivet förtecknades i Riksarkivet av Torsten Hartman och Kurt Antell. Under 1950 och 1960-talen uppgjordes brevskrivarförteckningar över Gustaf Mauritz och Hedvig Ulrika Armfelts samlingar. Generalförteckningar har uppgjorts 1908, 1911 och 1972, den

⁵ Lampinen, s. 34–35, 44–46.

sista av fil.mag. Tuulikki Lampinen – utan att själva uppställningen ändrats i högre grad.⁶

I sitt överlåtelsebrev 3.12.1914 förbehöll Carl Alexander Armfelt sig rätten att ända till sin död besluta om tillstånd för forskare att begagna arkivet. Efter hans död har detta varit riksarkivariens uppgift. Enligt brevet bör ytterligare följande bestämmelser ovillkorligt följas: "(3) Samlingen får anlitas endast för en objektiv, från partiintressen fri teckning af förenämnda personers lif och deras samtids historia. Ur dessa papper får därför intet offentliggöras, som för deras minne kan anses nedsättande eller för deras efterkommande sårande. Och ehuruval ur deras intimare brefvexling må framletas drag af allmännare intresse bör dock deras enskilda lif, liksom ock deras familjeförhållanden, förskonas från illvillig och närgången kritik. ... (5) Af publikationer, vid hvilkas utarbetande förenämnda papper anlitas, böra resp. författare kostnadsfritt tillställa ett exemplar åt Åminne bibliotek äfvensom ett sådant åt Statsarkivet".⁷ Fram till sin död övervakade den gamle greven personligen användningen av arkivet. Det var inte meningen att forskare skulle läsa handlingar i onödan, vissa kartonger var inte tillgängliga, ett visst brev fick inte ges åt en forskare. Danielson-Kalmari fick använda korrespondensen mellan Gustaf Mauritz Armfelt och hans hustru först när han genom att hänvisa till Tegnér kunde hävda att den innehöll viktiga uppgifter om Viborgs läns återförening med Finland; Malin Rudenschölds brev fick han dock inte nyttja. Schybergson och Frosterus fick inte använda familjekorrespondensen, Petrelli inte intima brev från pommerska krigets tid m.m.⁸

I Riksarkivet kan Armfeltska arkivet idag användas av forskare på angivna villkor närmast som mikrofilm. Signa för Gustaf Mauritz Armfelts efterlämnade papper i form av mikrokort och -rullor är VAY 1038–1151 och PR 1–13.

⁶ Lampinen, s. 49–50.

⁷ C.A. Armfelts överlåtelsebrev 3.12.1914, RA.

⁸ Lampinen, 39–40, 62.

GRANSKNINGAR

Ögonblickets man

Stig Ramel, *Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814. Dödsdömd kungagunstling i Sverige. Ärad statsgrundare i Finland*. Atlantis. 399 s. Stockholm 1997.

Resan till Italien. Gustaf Mauritz Armfelts resedagbok 1783–1784.
Utg. Rainer Knäpas. Atlantis. 249 s. Stockholm 1997.

Gustaf Mauritz Armfelt har hösten 1997 med besked stigit fram i bokoffentligheten ur det halvdunkel där han dvalts sedan Carl von Bonsdorffs stora biografi på 1930-talet. I Finland har han visserligen ständigt varit aktuell i forskningen rörande storfurstendömet's första år, medan han i Sverige snarast varit bortglömd av andra än specialister på gustaviansk tid. Stig Ramels biografi tar fasta på denna dualism redan i titeln. Armfelt föll i glömska i Sverige av många orsaker. "Gunstling" var ingen rekommendation, han gjorde sig som konungens man hatad inom högadeln i Sverige och han gick i "arvfjordens" tjänst. Trots att Armfelt är den ende som två gånger blivit medlem av Svenska Akademien, blev han utesluten ur denna illustration församling såsom främmande makts undersåte. Också Ramel lägger emellertid största vikten vid Armfelts insatser som statsman i Finland och antinapoleonist i Ryssland – enligt Ramel var det här han gjorde insatser av världshistoriskt mått. Det är i denna anda man skall tolka det faktum att omslaget pryds av ett porträtt av Armfelt vid Alexanders byst och inte av Bredas porträtt av honom vid Gustaf III:s byst. Statsbyggare vore dock en bättre term än statsgrundare eftersom storfurstendömet existerat en tid då Armfelt kom till Finland.

Ramel har inte behövt bedriva ingående källstudier i det ytterst omfattande originalmaterialet och deklarerar att han står på Elof Tegnérs och Carl von Bonsdorffs axlar. För den som är förtrogen med dessa voluminösa biografier innehåller boken inte så mycket nytt, även om Ramel är väl insatt i de senare decenniernas livliga forskning rörande gustaviansk tid. De tidigare biografierna är emellertid både gamla och ohanterliga och man kan bara välkomna det faktum att det nu föreligger en läsarvänlig biografi i en volym. Ramels bok har förtjänsten att den är mycket välskriven. Frånsett några mindre stilbrott som "fallskärm" och "comeback" är det fråga om en elegant och sakkunnig biografi, som utöver en mångsidig belysning av huvudpersonens liv också ger mycket av hans miljö. Det enda man kan anmärka på i utförandet är de många felaktiga finska namnen på kartorna (s. 105, 319).

Ramel lägger stor vikt vid att Armfelt härstammade från en ätt av kungatjänare och inte från högadeln. I början skildrar han den sextonårige kadettens färd från Karlskrona till Stockholm 1773 – ett år efter den statskupp som förändrade Sverige och skapade den scen där de avgörande åren i Armfelts liv utspelades. Det är något av d'Artagnan över honom, "en landsortspojke på jakt efter lyckan i huvudstaden, alltid med hjärtat i brand och beredd att med värjan i hand försvara sin och konungens ära". E r i k L ö n n r o t h beskriver honom något mindre romantiskt i sin biografi över Gustaf III: "en fräck spelevink med fördelaktigt utseende och gott huvud men annars mycket litet i bagaget av uppfostran och tillgångar".

Efter en duell som skulle ha medfört transport till landsorten följde han 1779 med G.M. Sprengtporten på en resa som var tänkt som en sondering för ett inträde i utländsk krigstjänst. Resenärerna träffade både Katarina II och Fredrik II – redan vid dessa unga år inleds den serie av sammanträffanden med samtidens store, som ledde till att Armfelt på sin ålders höst kunde blicka tillbaka på en personlig bekantskap med de flesta av hans tids centrala aktörer i Europa. Efter en tid i Paris följde ett avgörande sammanträffande med Gustaf III i Spa 1780.

Sammanträffandet ledde till en post som en av kronprinsens kavaljerer och början på en lysande karriär som gjorde fänriken till generaladjutant, överstekammarjunkare, chef för de kungliga teatrarna och ledamot av Svenska Akademien vid 29 års ålder. Framgångarna, som bara var möjliga vid en mer eller mindre enväldig monarks hov, gav upphov till avund, hat och ett visst utanförskap, som präglat "gunstlingens" minne sedan dess.

Ramels bok är otvivelaktigt en hjältes biografi; han noterar den kritik som riktats mot Armfelt, men tillbakavisar den på de flesta punkter. Ramel noterar att han i militära frågor var en god taktiker, men en dålig strateg och att förhållandet var det omvända i politiken, särskilt i utrikespolitiken där hans vänskapspolitik med Ryssland gör honom till en föregångare till Paasikivi. Måhända är det för en svensk publik viktigt att framhäva att Armfelt inte svek sin ära eller ed då han gick i rysk tjänst 1811, men en del av Armfelts andra märkliga maskinationer möts ibland med rätt stor förståelse. En ställning nära makten krävde mer än kvickhet och ett vinnande leende och det fick en del av Armfelts konkurrenter, bl.a. J.C. Töll och M.M. Speranskij känna på. Ramel medger likaså att planerna på att störta Reuterholms förmyndarregering påminner om ett dåligt operalibretto; det var amatörmässigt, uppvisar tvivelaktiga drag och utlämnade hans vänner åt Reuterholms hämnd. Ramel noterar att Armfelt som svensk diplomat var "ovanlig". Även om 1700-talet måhända tillerkände diplomater större latitud än idag, undrar man ändå om adjektivet inte borde vara "oduglig". Armfelt hade de yttre förutsättningarna, men temperamentsmässigt låg verksamheten inte för honom, liksom inte heller att följa instruktioner eller tiga.

Armfelts arrogans, hans kvinnoaffärer och benägenhet att spendera först och finansiera efteråt m.m. placeras in i tiden och befrias från lager av senare

tiders moraliserande. Ramel konstaterar att han var "en för svenska förhållanden ovanlig don Juan-gestalt", som på sitt bröllop "drabbades" av kärlek till en annan. Den tålmodiga hustrun, Hedvig Ulrika De la Gardie, får sitt äreminne genom dotterns levnadsteckning över henne som avtrycks som bilaga.

Ramel avstår från amatörpsykologiserande, men använder ibland uttryck som att den "nästan hysteriska verksamhetslusten kunde ha maniska drag" och omtalar depressioner. Armfelts återkommande blodstörtningar ger ett intryck av att vara psykosomatiska. Det ter sig både svårt och ointressant att spekulera i huruvida Armfelt var maniskt-depressiv i någon klinisk mening – hans liv bjöd förvisso på upp- och ned-, med- och motgångar som kunde påverka sinnesstämningarna också hos den mest balanserade. Ramel påpekar träffande att Armfelt inte led av "konflikträdsla", men en del av dessa hyperaktiva perioder ger intryck av en viss instabilitet, ytlighet och självrådighet, som sällan var till fördel för de frågor han ville driva. Friherre von Stein – f.ö. en av de få samtida som Armfelt inte kallad få, dumhuvad eller (sköld)padda – konstaterade om Armfelts aktiviteter i Petersburg: "tripotirt mit seiner Regsamkeit, Pfiffigkeit, Oberflächlichkeit in allem diesem mit und kocht und siedet in seinen 77 Töpfen politische, militairische, finanzielle, euopäische und finnische und lappländische Angelegenheiten".

I avsnittet om Armfelts ryska tid överdriver Ramel Rysslands "laglöshet" och det "parfymerade kvalmet" i Petersburg där Armfelt skulle ha trätt in som en frisk fläkt. Man kan också diskutera om Armfelts iver för en lantdag på 1810-talet verkligen skall ses som ett uttryck för hans (negativa) erfarenheter av det ryska självhärskardömet. Det kan också ses som ett sätt att få igenom de förändringar han önskade och alltså som ett uttryck för smidighet i fråga om medlen snarare än "konstitutionell" övertygelse. Likaså skall man kanske akta sig för att ta Armfelts skildringar av förhållandena i Gamla Finland som en adekvat verklighetsbeskrivning.

Ramel har sinne för träffande formuleringar och slående paralleller. Världsmannen Armfelt kom till storfurstendömet 1811 som en främmande fågel, "en praktfull sommargylling mitt i den inhemska sparvflocken". Under Armfelts tid som chef för "spektaklerna" hängde Gustaf III "som en rytlande falk över både operan och teatern". Ramel skriver att Armfelt såg Finland som ett Åminne i stort och betecknar gården som Finlands Mount Vernon – är Rilax, eller möjligen Viksberg, Finlands Monticello? Om Armfelts försök att reformera jordbruket på Åminne genom brev från olika håll i Europa skriver Ramel att hans försök att åstadkomma en jordbruksrevolution *par correspondance* gick ungefär lika trögt som hans försök till politisk korrespondensrevolution mot Reuterholm.

Armfelt gjorde inte som yngling någon grand tour i Europa och hans bokliga bildning var länge begränsad. Ramel menar att han först under landsflykten i Kaluga hade tid för grundlig läsning. Armfelts stora bildningsresa blev den legendariska resa som Gustaf III företog till Italien 1783–1784. Armfelt

hörde till konungens följe, men ännu inte till dennes politiska rådgivare, utan medföljde snarare som kavaljer och expert på spektakler av olika slag. Det har skrivits mycket om den italienska resan och flera av de medföljandes resebeskrivningar har utgivits. Armfelts reseanteckningar har tidigare använts i forskningen, men har nu utgivits i en fullständig kommenterad utgåva av R a i n e r K n a p a s. En klagörande inledning placerar in resan i dess historiska och kulturella sammanhang. Kommentarererna upptar drygt fyrtio sidor och går en rimlig balansgång mellan upplysning och pedantisk fullständighet; boken kompletteras ytterligare av en förståelsen av Armfelts svensksfranska blandspråk nyttigt ordlista samt ett register. Den vackert illustrerade dagboken för läsaren direkt in i 1700-talets Europa och i upplevelsen av Europa.

Resor till Italien ingick i många adelsmäns, lärdes och konstnärers bildningsgång och många har efterlämnat beskrivningar i olika former. En del utgavs redan i samtiden, andras minnen och dagboksanteckningar har framletats ur arkiven och utgivits senare. Italienska resebeskrivningar bildar sålunda en genre, där Armfelts anteckningar i tid placerar sig mellan t.ex. C.A. Ehrensvärds filosoferande *Resa till Italien* (1781–1782) och Goethes klassiska *Italienska resa* (1786–1788); konkurrensen är hård.

Armfelts reseanteckningar är framför allt en dagbok som för hans egna behov upptecknar vad han gjort, majestätets varierande sinnesstämningar, sevärigheter samt nöjen och divertissementer. De är inte en separat dryftning av intryck från Italien, utan ett slags fortlöpande registrerande journal av det slag som Armfelt förde under perioder av sitt liv. Politiken förekommer inte i större utsträckning, däremot redovisas intrycken av livet och kulturen i Italien samt en förbluffande mängd besök på operor, teatrar och andra spektakler, ibland tre föreställningar samt visiter och supé på en kväll, särskilt i Paris som i detta avseende var resans höjdpunkt. Man kan bara förvåna sig över aktiviteten, särskilt hos kungen, som ibland tröttade ut sina följeslagare, eller som Armfelt skrev i Rom: "Saln var full som ett ägg och damerna mycket granna, jag var så trött så jag lade mig på en stol och sof i en loge tills kungen reste kl. 4." Det intensiva nattlivet tog sin tribut och i Florens gjorde sig den frugale kejsar Josef II lustig över de svenska sju-sovarna.

Anteckningarna ger många kommentarer om artister, men också en mängd intressanta inblickar i scenkonstens kulturhistoria. Det är fråga om en tid då det som försiggår i salongen är minst lika viktigt som det som sker på scenen. Armfelt rapporterar ett livligt socialt liv i logerna; när kungen kommer mitt i föreställningen kräver publiken att operan skall börja om från början, vilket också sker. Armfelt levde för fullt med i det sociala livet, men visar också ibland irritation över att umgänget eller publiken hindrade honom att koncentrera sig på vad som hände på scenen. I Neapel ägnades en mängd tid åt jakt, Vesuviusbestigning, kroppsövningar och annat som var mer i Armfelts smak än i Gustaf III:s, men också här fick scenkonsten sitt:

Theatro San Carlo: "Utom saln som är superbe förtjänte hvarken Musiquen, spelet eller Baletterne attention. I logerna gjordes conversation mer ordentligt än i Rom ty damerna voro occuperade med små arbeten och hela logen eclairerad."

Theatro dé Fiorentini: "men en så remarquable Talent som Celeste Coltellini har, fins kanske ej i verlden, vacker, gracieuse, och i synnerhet som actrice har hon en aisance som är obeskriflig, och en konst som öfvergår all imagination. Vid den theatren, fastän jag måste sitta på parterren, var jag ganska consolerad."

Armfelts anteckningar är knappast särskilt djupsinniga, det ligger i deras natur av snabbt nedkastade minnesanteckningar, men de har en omedelbarhetens fräschör. Den ibland lätt raljerande tonen bekräftar dock inte heller den bild av en barbarisk vällusting som Sven Delblanc tecknade i romanen *Kastrater*. Snarare tycker man sig spåra en måhända något tillkämpad blaserad inställning hos en ung man, som under sitt liv brukade deklarerera att svärdet och plogen var adelsmannens attribut, men som under resan i Italien de facto förberedde sig för sin nästa karriär som teaterdirektör. Det ger en tilläggsaspekt åt det utrymme "spektaklerna" får och åt "recensentens" vassa penna. Ibland är han uppenbart genuint imponerad såsom i Uffizierna ("som min penna är oförmögen att beskrifva och som öfvergick vida min imagination") och vid regattan i Venedig.

Dagboken innehåller också sådant som kan ses som närpå tidlösa iakttagelser av nordliga turister: en tilltagande övermåttad inför mängden av sevärigheter ("Alla andra rika saker som man ser i hus och kyrkor här bör man ej nämna för att undvika ständiga repetitioner"), särskilt kyrkor ("Jag orkar ej gå i detaljer om kyrkor ty à force af att se dem till så stor myckenhet ledsnar man och mister attention"). Han anger också lättnad över att slippa tiggare i Norditalien och ett visst främlingskap inför katolska företeelser (förundran över "lögnen" om mirakel vid S:t Januarius relikier och konstaterande att det var "ett af de ynkeligaste spectacle" då en ung vacker flicka blev nunna).

Tillsammans låter de två böckerna oss komma Armfelt rätt nära inpå livet, men efter läsningen är man fortfarande konfunderad. Vem och hurudan var han egentligen? Ramel håller med dem av hans samtida, vilka såsom t.ex. Ehrenström menade att hans förtjänster överträffade hans många svagheter. Lönnroth betecknar honom som "en lojal gunstling men en lättfärdig humörmänniska", Ramel framhäver hans vitalitet, livlighet, omedelbarhet och kvickhet, men betonar att han inte var någon ja-sägare. Frågan är om en gunstling kan vara en nej-sägare. Lojaliteten mot Gustaf III och Alexander I råder det ingen tvekan om. von Bonsdorff återger ett belysande uttalande från 1811 där Armfelt med tillfredsställelse utblir från en maskeradbal på hovet i Petersburg, emedan han sedan Gustaf III:s död hade "det nöjet i horreur".

Med förtjänster och svagheter framstår Armfelt både i biografien och i sina egna reseanteckningar som något av en ögonblickets man. Han lever fullt ut och njuter av dagen. Han utnyttjar ögonblicket och ibland förlorar han det, i

fält likaväl som vid hov, t.ex. vid några avgörande audienser med Gustaf III och Alexander I. Hans liv bjuder på svindlande ögonblick på toppen, men också besök i djupet. Han avlägsnade sig från scenen då han efter kejsarens hemkomst 1814 triumferat över fiender och avundsmän. Hans bana hade nått zenit; i en mening avled han i det rätta ögonblicket. Man kan som von Bonsdorff ställa frågan om hans karriär eventuellt kunde ha rört sig i samma riktning som Czartoryskis ifall han fått leva – båda var vid tiden för kriget mot Napoleon förespråkare för särförvaltade områden som var föremål för kejsarens särskilda intresse och välvilja. Vi kan inte få ett svar, men Armfelts livsverk i Finland pekar i en annan riktning.

Max Engman

Medarbetare i detta nummer:

Max Engman, fil.lic. (disp.), professor, Åbo Akademi; *Marja Terttu Knapas*, fil.lic., forskare, Museiverket, Helsingfors; *Rainer Knapas*, fil.lic., forskare, Helsingfors universitet; *Jouni Kuurne*, fil.mag., forskare, Museiverket, Helsingfors; *Jussi Kuusanmäki*, fil.lic., överinspektör, Riksarkivet, Helsingfors; *Irma Lounatvuori*, fil.kand., forskare, Museiverket, Helsingfors; *Jyrki Paaskoski*, fil.dr, Punkaharju; *Jessica Parland-von Esen*, fil. stud., Sjundeå; *Stig Ramel*, jur.pol.mag., f.d. verkställande direktör i Nobelstiftelsen, Solna; *Marja Supinen*, fil.lic., Helsingfors; *Tuukka Talvio*, fil.lic., specialforskare, Museiverket, Helsingfors; *Henrika Tandefelt*, fil.mag., Helsingfors.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av uppsatserna av Marja Terttu Knapas, Irma Lounatvuori (övers. Rainer Knapas), Jouni Kuurne (övers. Karin Tötterman), Jyrki Paaskoski, Jussi Kuusanmäki (övers. Max Engman) samt Marja Supinen (övers. Henrika Tandefelt).

Bästa lokalhistoriska verk belönas på arkivdagarna i Uleåborg

På Finlands femte arkivdag, som arrangeras i Uleåborg sommaren 1998, överläts för första gången ett *Väinö Voionmaa-pris* för bästa lokalhistoriska verk utgivet under åren 1994–1997. Verket kan vara skrivet av en eller flera författare och kan vara socken-, kommun-, församlings-, by- eller landskaps-historia.

Kommittén som förbereder arkivdagarna ber om kort motiverade förslag av lokala, regionala och riksomfattande historiska samfund och föreningar, av universitetens historiska institutioner, Suomen kotiseutuliitto, arkivverket samt Lokalhistoriska byrån.

Med Väinö Voionmaa-priset vill man uppmuntra den lokalhistoriska forskningen till experiment och förnyelse. Därför kommer i belöningskriterierna att poängteras förnyelse, djärvhet, kritik samt en kombination av hög vetenskaplig nivå och läsarvänlighet.

Förslagen till Väinö Voionmaa-pris skall sändas antingen till Uleåborgs landsarkiv, Suomen Kotiseutuliitto eller Lokalhistoriska byrån. Det prisbelönte verket väljs av en självständig jury, till vilken hör representanter utsedda av Arkivdagarnas organisationskommitté, Lokalhistoriska byrån och Suomen Kotiseutuliitto.

Kandidaterna bör föreslås senast *den 31 mars 1998*. I förslagen skall framgå författare, verkets namn, utgivare, utgivningsår och ISBN-nummer.

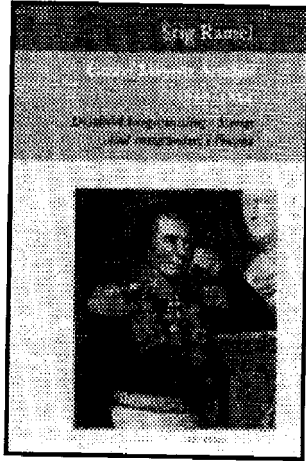
Uleåborgs landsarkiv
PB31
90101 Uleåborg

Suomen Kotiseutuliitto
Kalevagatan 13 A
00100 Helsingfors

Lokalhistoriska byrån
PB 258
00171 Helsingfors

Stig Ramel:
Gustaf Mauritz Armfelt

Genom Gustaf Mauritz Armfelts historia lyfts den del av det gustavianska Sverige fram som tsarerna under ett århundrade rege-
rade med svenska lagar och Gustav III:s författning under namnet Storfursten-
dömet Finland. Boken är också en utvecklingshistoria om en rikt begåvad och ta-
langfull människas väg mot maktens tinnar och hans våldsamma fall; om hans politiska strävanden men också hans otaliga och chock-
erande kärleksaffärer och om hans livs stora kärlek, hustrun Hedvig De la Gardie.

ISBN 91-7486-473-4

Pris ca 240,-

SÖDERSTRÖM & C:O
FÖRLAGSAKTIEBOLAG

Största urvalet av historisk litteratur

Ca 10.000 titlar i källaren, besök efter överenskommelse.

(NORDENSKÖLD, C.FR.).
GUSTAV MORITZ
ARMFELDT'S
LANDSVERRÄTHEREY.
Deutschland (Stralsund 1795).
8:0. 196 s. 1800.-

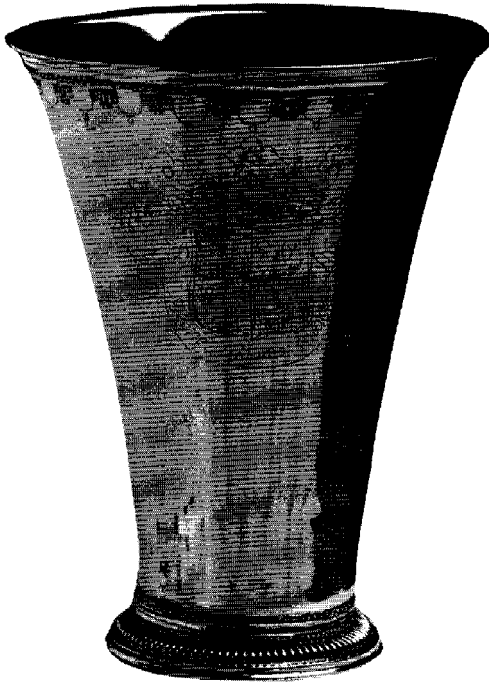
C.HAGELSTAM

BOKHANDEL

Fredriksgatan 35, 00120 Helsingfors, tel. 649291, fax 602785

Galerie Donner

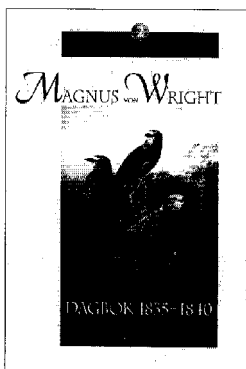
Högklassiga antikviteter

Bägare, av Jonas Lexell, Åbo 1748.
Numera i Antellska samlingarna på
Finlands nationalmuseum.

Havsgatan 1
00140 Helsingfors

Tfn 66 45 47
Fax 260 9229

Magnus von Wright:

Dagbok 1835-1840

Utg. Anto Leikola, Juhani Lokki,
Torsten Stjernberg och Johan
Ulfvens.

Andra delen av konstnårsbröderna
von Wrights dagböcker utkommer i
december.

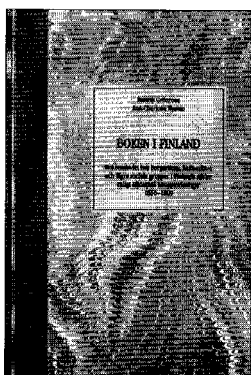
Rikl. ill., inb. ca 460 s. ca 280 mk

Bo Lönnqvist, Ivar Nordlund,
Katia Båsk, Monica Ståhls:

Industrisamhälle och arbetarkultur

En etnologisk studie över
Tolkis cellulosafabrik i
Borgå landskommun 1893-
1975.

Rikl. ill. 307 s. ca-pris 180 mk

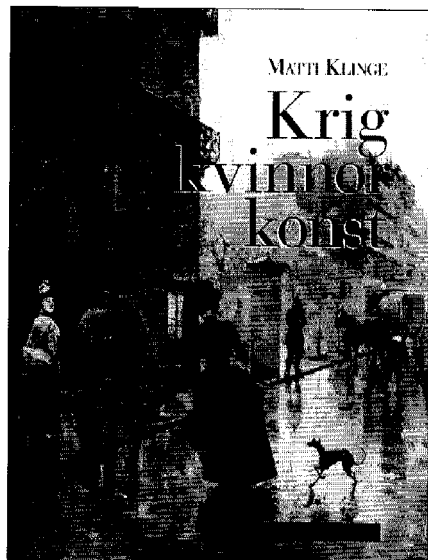
Henrik Grönroos &
Ann-Charlotte Nyman:

Boken i Finland

Bokbeståndet hos borgerskap,
hantverkare och lägre sociala
grupper i Finlands städer
enligt städernas
bouppteckningar 1656-1809.

Utk. 1996. 637 s. Inb. ca 260 mk

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

MATTI KLINGE

Krig kvinnor konst

Matti Klinge

KRIG, KVINNOR, KONST

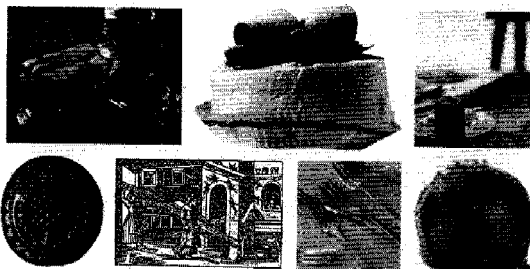
Aspekter på storfurstendömet
Finlands historia 1809–1917.
Kulturens och vetenskapens
blomstringsperiod, finländarna
utmärkte sig utanför gränserna:
vid hovet i S:t Petersburg, på
forskningsresor över hela
världen och som konstnärer i
Paris. Kvinnorna kom också
fram både i sociala och politiska
sammanhang.

Illustrerad. c. 245,-

S
C
H
I
L
D
T
S

Bakelser

En studie i lyxens kulturella formspråk

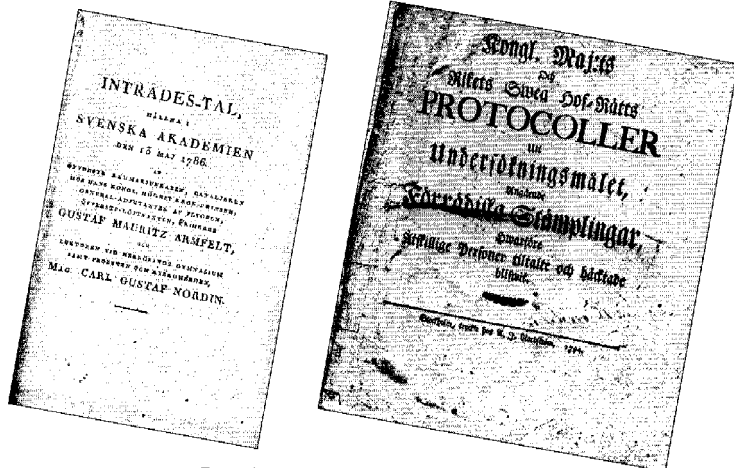
Bo Lönnqvist

BAKELSER. En studie i lyxens kulturella formspråk.

En kulturhistorisk bok om bakelse- och kafékultur, konditorier
och brödtraditioner. Bo Lönnqvist berättar om kejsare, aktriser,
författare och andra celebriteter som givit namn åt olika bakverk.
Fotografier av Katja Hagelstam. c. 245,-

Runebergs antikvariat

köper och säljer äldre historisk och genealogisk litteratur

Runebergsgatan 37, 00100 Helsingfors

tfn: 49 99 30

Välkomna!

Andrew Eriksson

Publikationer utgivna av
Finska Historiska Samfundet

.....

S. Jungar & B. Jensen (red.)
SOVJETUNIONEN OCH NORDEN

– Konflikt, kontakt, influenser

23. Nordiska historikermötets
rapportpublikation. Priset 80 FIM

J. Söderberg & L. Magnusson (red.)
**KULTUR OCH KONSUMTION I
NORDEN**

23. Nordiska historikermötets
rapportpublikation. Priset 80 FIM

Göran Dahlbäck (red.)
**KYRKA – SAMHÄLLE – STAT –
Från kristnande till etablerad kyrka**

23. Nordiska historikermötets
rapportpublikation. Priset 80 FIM

*S. Tønnesson & J. Koponen &
N. Steensgaard & T. Svensson (red.)*
**BETWEEN NATIONAL
HISTORIES AND GLOBAL
HISTORY**

23. Nordiska historikermötets
rapportpublikation. Priset 80 FIM

Harri Kalha
**MUOTOPUOLEN MEREN-
NEIDON PAULOISSA – Suomen
taideteollisuuden kultakausi**

Rikt illustrerad bok om den finska
konstindustrins guldålder – The Finnish
Design – under 1940- och 1950-talen.
332 s. Priset 160 FIM.

VETENSKAPSBOKHANDELN
Kyrkogatan 14, 00170 Helsingfors
tel. +358-9-635 177, fax +358-9-635 017

Innehåll

Mellan Gustaf och Alexander	285
Stig Ramel: Gustaf Mauritz Armfelt som östpolitisk strateg	289
Jyrki Paaskoski: G.M. Armfelt och Gamla Finland	301
Marja Supinen: Om några porträtt av Gauffier, Graff och Fabre	318
Tuukka Talvio: G.M. Armfelt som ordensriddare	336
Jessica Parland-von Essen: Att utbildas till hovdam. Augusta Armfelts uppfostran och läroår	349
Jouni Kuurne: Inte för konsten men för färdigheten. Om de Armfeltska barnens teckningar ..	368
Irma Lounatvuori: Gustaf Mauritz Armfelt och Åminne	382
Marja Terttu Knapas: Den Armfeltska ättens patronat i Halikko socken	413
Henrika Tandefelt: "Baron Armfelts skål vi klinga." Om tillfällesdiktning till och om G.M. Armfelt	429
Rainer Knapas: Fredstemplet på krigsteatern. Värälä 1790	451
Jussi Kuusanmäki: Armfeltska arkivet	475

Granskningar

Stig Ramel: Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814. Rainer Knapas (utg.): Resan till Italien. Gustaf Mauritz Armfelts resedagbok 1783–1784. Av Max Engman	479
---	-----

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 4, 00014 Helsingfors universitet

Prenumerationspris 1997: Mk 140,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 60,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.